

МУРОДАЛИ
НАБИЕВ

**ЗАБОНИ
АДАБИИ
ҲОЗИРАИ
ТОЧИК**

ВАЗОРАТИ МАОРИФИ ХАЛҚИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

МУРОДАЛИ НАБИЕВ

ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ ТОҶИК

Н А Ҳ В

ҚИСМИ 2

Китоби дарсӣ барои факултаҳои омӯзгории
донишқадаҳои олии

Бо тавсияи Вазорати маорифи халқи
Ҷумҳурии Тоҷикистон чоп мешавад.

Душанбе
«Маориф»
1992

НАБИЕВ М.

Я 13 Синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе: «Маориф», 1992, 176 саҳ.

5—670—00507—4.—

Китоб дар асоси талаботи таълими забони тоҷикӣ дар факултаҳои педагогика таълиф шудааст.

БК 81.2 тадж. 2.

460200000—542
Н М 504 (12)—92

С Набиев М.
1992.

5—670—00507—4.

Баъди ба забони тоҷикӣ додани мақоми давлатӣ дар таълиму тартиб додани китобҳои дарсӣ, воситаҳои таълимӣ, дастурҳои методӣ ва ғайра дигаргуниҳои кулӣ ба амал омад. Рафти омӯзиши забони тоҷикӣ дар мактабҳои олии миёна, омӯзишгоҳҳои ранги дигар гирифт. Чунин дигаргуниҳои омӯзгорӣ ва кормандони соҳаи забоншиносиро водор менамояд, ки муносибати худро нисбати ин соҳа ҷиддан тағйир диҳанд.

Дар факултаи омӯзгорӣ низ фарми забони модарӣ таълим дода мешавад. Таҷрибаи чандинсола баёнгари он ағт, ки донишҷӯёни факултаи номбурда на ҳамеша ҳамаи мавзӯҳо ва қисмҳои онҳоро ба таври васеъ ва ҳарҷониба аз худ карда метавонанд, зеро соатҳои таълимӣ дар ин факулта нисбатан камтар буда, мувофиқи чунин миқдори соатҳо китоби дарсӣ тартиб дода нашудааст.

Китобе, ки ба таваҷҷӯҳи шумо пешкаш гардидааст, дар асоси талаботи таълими забони тоҷикӣ дар факултаи омӯзгорӣ мураттаб шудааст.

Дар ин китоб мувофиқи соатҳои таълимӣ ва иҷтисоми ондан донишҷӯёни факултаи омӯзгорӣ дар бисёр ҷойҳо тағйирот дароварда шуд, дар ҳар як мавзӯ қисман маълумотҳои таҷрибавии доманадор истисно шудаанд, ё худ ду-се ҳисса ба ҳам назилки мавзӯҳо ба як ҳисса тақдир дода шудааст ва ғайра.

Ин китоб, ки дар ин бахш кӯшиши нахустинест, аз порасоихо ҳолӣ нест. Умед дорем, ки хонандагони ғиромӣ ба он мукаммалу саҳеҳ гардидани нашри минбаъдаи он маслиҳатҳои судбахши худро дарағ намедоранд.

Ба аъзоёни кафедраҳои забон ва адабиёти тоҷик, методҳои таълими ибтидоии Донишқадаҳои давлатии омӯзгорӣ ва ғайраи Душанбе ба номи Қ. Ҷӯраев, шаҳри Кӯлоб ба номи Рӯдакӣ ва кормандони Донишқадаи илмӣ-тадқиқотии илмҳои омӯзгорӣ, ки дар мураттаб сохтани ин китоб маслиҳатҳои судбахш додан, изҳори ташаккур менамоям.

МУАЛЛИФ.

МУҚАДДИМА

Ҳар як забон таърихи ба худ хос дорад. Забони мардуми тоҷик дар тӯли садаҳои зиёди мавҷудияташ аз ҷиҳати таркиби луғавию сохти грамматикӣ тағйироти зиёдро аз сар гузарондааст. Дар давраҳои алоҳидаи таърихӣ воситаю унсурҳои ноустувор аз доираи истеъмоли умум истисно шуда, ба ҷои онҳо ҷузъҳо, таркибу таъбирҳои умумистеъмоли дохил шуданд. Натиҷаи аз сар гузаронидани давраҳои муайяни таърихист, ки забони миллии тоҷик аз забонҳои таркибан бою такмилёфта ва шинохташудаи ҷаҳон ба шумор меравад. Ин буд, ки алалхусус, баъди Инқилоби Октябр қисмҳои гуногуни ин забон мавриди тадқиқи олимони шӯравӣ хориҷӣ қарор гирифт.

Холо оид ба ҳар як қисми забони миллии тоҷик асарҳои гаронбаҳои илмӣ-тадқиқотӣ ба таъри расиданд ва ҷунин тадқиқот идома дорал. Ин китоб ба яке аз қисматҳои грамматика — наҳв бахшида шудааст. Грамматика як қисми забоншиносӣ буда, сарф ва наҳвро дар бар мегирад. Ин ду қисми грамматика бо ҳам алоқаи зич доранд. Маълум аст, ки **сарф** дар бораи таркиби калима, калимасозӣ, категорияҳо, моделӣ, сифа ва оиди ин ё он қиссаи нутқ будани калима баҳс мекунад. Масалан, калимаҳои **боғбон, гандумдаравӣ, баланд, се, омад, озодона, магар, ваҳ** ҳар кадом аз ҷиҳати маъно ва мафҳум аз ҳам фарқ карда, аз ҷиҳати сохт, категория таҳлил меёбанд. Аммо дар наҳв ин калимаҳо ба таври дигар маънидод карда мешаванд; қиссаи ибораанд ё ҷумла, ба вазифаи кадом аъзои ҷумла омадаанд, нисбат ба фикри гуфташуда ҷӣ гуна мӯносибат доштани гуяндаро мӯла менунад ва ғайра.

Пас, **наҳв** як қисми грамматика буда, дар бораи ибора, ҷумла, таркибҳои алоҳида ва роҳҳои сохташавии онҳо баҳс мекунад. Наҳв ба ду қисм ҷудо мешавад: наҳви ҷумлаҳои содда, наҳви ҷумлаҳои мураккаб.

1. **Наҳви чумлаҳои содда.** Наҳви чумлаҳои содда ибора, чумлаҳои содда аз ҷиҳати сохту таркиб ва оҳанг, аъзои чумлаи содда, аъзои ҷидаи чумла, калима ва ибораҳои туфайлӣ, калимаю ибораҳои хулосакунанда, воҳидҳои эзоҳӣ, мухотаб ва дигар ҷузъҳои алоҳидаи грамматикиро дар бар мегирад.

Ибора тавассути ягон хел воситаи алоқа аз ду ва зиёда калимаҳои мустақилмаъно ташкил меёбад, баъри пурра намудани ҳиссаи нутқи гӯянда, ки дар чумла зоҳир мегардад, хизмат мекунад, ё худ ба вазифаи ягон узви чумла меояд. Масалан, аз чумлаи **Дар ин вақт вай аз полези худ охири тарақаҳои нопахта мондари ҷида мегирифт** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ) ибораҳои **ин вақт**, **полези худ**, **охири тарақаҳои нопахта монда** партофта шавад, чумла чунин қолиб мегирад: Дар... вай... аз ҷида мегирифт.

Ин маънои онро дорад, ки ибора ҳам монанди калимаҳои алоҳида (ба замми он ки фикри мураккабро ифода мекунад) баъри ба як тартиби муайян ҷобаҷошавии аъзоҳои чумла хизмат мекунад ва дар бобати ба вучуд омадани маънои дурусти он нақши муҳим мебозад.

Чумла. Фикри баёншаванда ё худ гӯянда дар чумла зоҳир мегардад. Чумла ҳам вобаста ба фикри ифодашаванда гуногун мешавад. Масалан, чумлаи содда як ҳиссаи хурди маънодор нутқи гӯяндари дар бар мегирад ва вобаста ба ҳолати воқеаҳои инъикосшаванда ҳиссиёти дарҷшаванда дутаркибаю яктаркиба, хулласу тафсилӣ, ҳикоягӣ, саволӣ, амрӣ, хитобӣ мешаванд. Мисолҳо: Ман ҳам имшаб омадани ўро тахмин карда будам (Р. Ҷалил, Маъвои дил). Дадо, вай ангиштиро чӣ хел мехӯрад? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Қулф задани дарвозари аз хотир набароред (С. Айнӣ, Қуллийёт). Наравед, гузашта наметавонед, об гирифта метарад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаҳои соддари сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав, ки инқоя аъзоҳои чумла номида мешаванд, ташкил медиҳанд. Сараъзоҳои чумла — мубтадо ва хабар, аъ-

зоҳои пайрави чумла — муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол мебошанд. Бесабаб нест, ки дар наҳви чумлаҳои содда сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав муайян карда мешаванд. Инак, чумлаи **Ман ҳам имшаб омадани уро тахмин карда будам** чунин таҳлил карда мешавад.

кӣ?	кай?	чиро?	чӣ кор карда будам?
Ман	имшаб	омадани уро пуркунанда	тахмин карда будам.
мубтадо	ҳол		хабар

Ин чумлаи соддаи дутаркибаи тафсилӣ буда, бидуни сараъзоҳо дорои аъзои пайрав низ мебошад.

Дар чумлаҳои содда калима ва ибораҳои хулосакунанда, калима ва ибораҳои туфайлӣ, воҳидҳои эзоҳӣ, мухотаб барин чузъҳои дигари забонӣ ҳам мавҷуданд, ки вобаста ба мазмуни нутқи гӯянда дар чумла истифода мешаванд. Дар таҳлили наҳви чумлаи содда моҳияти грамматикӣ онҳо низ шарҳ дода мешавад.

2. Наҳви чумлаҳои мураккаб. Наҳви чумлаҳои мураккабро хелҳои чумлаи мураккаби пайваст, чумлаҳои мураккаби тобеъ (сарчумлаю чумлаи пайрав), чумлаҳои мураккаби сертаркиби пайвасту тобеъ, чумлаҳои мураккаби омехта, нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда ташкил медиҳанд.

Дар таҳлили наҳви чумлаҳои мураккаб шарҳу эзоҳ ба таври дигар мегузарад. Агар чумла мураккаби пайваст бошад, дар он миқдори чумлаҳои содда, муносибатҳои маъноии байни онҳо, аломатҳои сохторӣ, воситаҳои алоқа ва хелҳои чумлаи мураккаби пайваст маълум карда мешавад. Чунончи, чумлаи **Меҳмононро аз болои кӯрпача шинонданд ва мӯйсафед ба ҳар дуи онҳо чой кашида медод (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ)**, ин тавр таҳлил карда мешавад: а) чумлаи мураккаби пайваст буда, аз ду чумлаи соддаи нисба-

тан баробархуққ ташкил ёфтааст; б) дар байни ҷумлаҳои содда муносибати пайҳамзамонӣ аст, яъне аввал амали ҷумлаи соддаи якум, баъд амали ҷумлаи соддаи дуюм ба вучуд омадааст; в) хабари ҷумлаҳои содда тавассути сиғаи хабарӣ ифода ёфтаанд, якумаш замони гузаштаи наздик ва дуюмаш замони гузаштаи давомдорро далолат мекунад.

Лекин бояд дар хотир дошт, ки ҳамаи ҷумлаҳои мураккаби пайваст айнан як хел таҳлил карда намешаванд. Таҳлили наҳви ҷумла ба сохту структураи он вобаста аст.

Дар ҷумлаи мураккаби тобеъ сарҷумлаю ҷумлаи пайрав, фарқи ҷумлаи пайрав аз аъзои пайрав, панҷ хели воситаи алоқаи тобеъ (пайванданҳои тобеъкунанда, мутобиқати шаклҳои феълӣ, калима ва таркибҳои ҳамнисбат, ҷои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, оҳанг), сермаъноии ҷумлаи пайрав, монандии ҷумлаҳои пайрав, ба ягон хел ибора баргаштани ин ё он ҷумлаи пайрав ва ғайра нишон дода мешавад. Инак, таҳлили як мисол. Ман ҳаминро медонам, ки ҳақиқатан бемулоҳизагӣ кардам, паст фаромадам (**Ҷ. Икромӣ**, Ман гунаҳгорам).

1. Ин ҷумлаи мураккаби тобеъ аз ду қисм иборат буда, ҷумлаи соддаи якум сарҷумла ва ҷумлаи соддаи дуюм ҷумлаи пайрави пуркунанда мебошад.

2. Ҷумлаи пайрав калимаи ҳамнисбати **ҳаминро**, ки дар таркиби сарҷумла ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта омадааст, эзоҳ медиҳад.

3. Ҷумлаи пайрав ба сарҷумла бо пайвандани **ки** тобеъ гаштааст ва баъди сарҷумла омадааст.

4. Ҷумлаи пайрави пуркунанда аз ҷиҳати сохту баст ба ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар шабоҳат дорад.

Ин нуқтаро ҳам бояд қайд кард, ки ҳамаи хелҳои ҷумлаи пайрав низ айнан як хел таҳлил карда намешавад. Дар таҳлил тамомияти он ба назар гирифта мешавад.

Дар таҳлили ҷумлаҳои мураккаби пайвасту тобеи сартаркиб миқдори ҷумлаҳои содда, муносибатҳои

маъноии онҳо, воситаҳои алоқа, хелҳои ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб, сервазифагии гурӯҳе аз ҷумлаҳои пайрав ва хусусиятҳои услубии онҳо ба назар гирифта мешавад.

Аммо дар ҷумлаҳои мураккаби омехта, аввалан, ҷумлаҳои содда аз ҷиҳати миқдор, ҷумлаҳои мураккаби пайвасту тобеъ, тарзи ташаккули онҳо, воситаи алоқа ва дигар хусусиятҳои он маънидод карда мешавад.

1. ВОСИТАҲОИ АЛОҚА

Ҳамаи калимаҳои мавҷудани забон аз нуқтаи назари морфология ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: муस्ताқил ва ёридиҳанда. Пайдост, ки калимаҳои муस्ताқил маънои луғавӣ дошта, ба саволе ҷавоб мешаванд ва дар наҳв ба вазифаи ин ё он аъзои ҷумла меоянд: **мардум, солона, сиёҳ, панҷ, онҳо, сонӣ** ва ғайра. Дар он вақтҳо рӯи ягон зан ё духтари қадрасро дидан мумкин набуд (**С. Айни, Ёддоштҳо**). Зиёдулло Эшон акун ба даҳшат афтада буд (**Ю. Аюбиров, Замини падарон**).

Ба ғайр аз асосҳо ва решаҳо, ки калимаҳои муस्ताқил мебошанд, унсурҳои дигари морфологӣ низ мавҷуданд, ки онҳо дар тағйири шакли маънои калимаҳо мавқеи сазовордоранд. Ба ин гурӯҳ суффиксу префиксҳо, инфиксу интерфиксҳо, бандакҳо, қолабҳои калимасозӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Аммо калимаҳои ёридиҳанда ба савол ҷавоб намешаванд ва дар шакли холис ба вазифаи ин ё он узви ҷумлае омада наметавонанд.

Ба ин гурӯҳ пешояндҳо, пайвандакҳо, ҳиссачаҳо ва нидо мансубанд. Ҳиссачаҳо ва нидо аз ҷиҳати адои вазифа аз пешоянду пасояндҳо ва пайвандакҳо фарқ мекунанд. Онҳо нисбат ба ифодаи фикр чӣ гуна муносибат доштани шахси гуяндаро ифода мекунанд. Дар алоқамандшавии калимаҳои таркиби ҷумла ҳамчун воситаи васлунанда хизмат надоранд. Мисолҳо: Афсӯс, сад афсӯс, ки вай дар ин роҳи озодӣ дуртар

нарафт, қурбон шуд (**Ч. Икромӣ**, Тахти вожгун). Оҳ, ту Гулнор нестӣ? (**С. Айнӣ**, Дохунда).

Пешоянду пасояндҳо, пайвандаку бандакҳо вази-фаҳои муайяни наҳвиरो адо мекунанд. Чумлаҳо бе ёрии онҳо ноқису норавшананд. Ба ин маъно, чоба-чошавии калимаҳо, тобишҳои гуногуни маъноӣ ва тарзи дурусти баён дар чумла бе ёрии ин чузъҳои грамматикӣ ба амал намеоянд. Аз ин гуфтаҳо бар-меояд, ки ҳиссаҳои номбурдашуда воситаҳои махсуси грамматикӣ алоқа мебошанд, ки калимаҳои тарки-би чумлаҳо бо ёрии онҳо ташаккул ёфта, инъикоску-нандан фикри баёншаванда мебошанд.

Ин воситаҳои алоқаро аз ҷиҳати адои вазифа ба ду гурӯҳ чудо мекунанд: пайваст ва тобеъ.

Ба алоқои пайваст хелҳои пайвандакҳои пайвасткунанда (пай ҳам, хилофӣ, ҷудой) дохил мешаванд. Оҳанг дар бисёр маврид онҳоро иваз меку-над. Мисолҳо: **Падару писар аз дар даромаданд** (**Р. Ҷалил**, Маъвои дил). **Дар он вақт ҳам туро ме-бахшам, ҳам уро** (**С. Айнӣ**, Марги судхӯр). **Карнаю сурнай, доираву думбаки истиқболгирандагон, доду фарёди шодиомези атрофиён баланд буд** (**Ф. Муҳам-мадиев**, Асарҳои мунтахаб). **Уро на танҳо озод кард, балки ба зами озод кардан уро дар гузари меҳтарон имом ва мударрис таъин намуд** (**С. Айнӣ**, Ёд-доштҳо). **Акси рӯи ёр дар чоми мудом уфтодааст, Ё ба дарё сурати моҳи тамом уфтодааст** (**А. Лоҳутӣ**, Асарҳои мунтахаб).

Тавассути алоқои тобеъ як калима ба калимаи дигар вобаста мегардад. Калимаи тобеъкунанда эзоҳ-банд аст. Калимаи тобеъшаванда мувофиқи та-биати семантикӣ худ ҷузъи эзоҳбандаро равшану нурра менамояд. Дар ибораҳои **ҳавои соф**, **манзараи дилкаш** ҷузъҳои дуҷум ҷузъҳои якумро аз ҷиҳати ало-миту сифат шарҳ додаанд.

Воситаҳои алоқои тобеъ чор хел мешаванд: бан-дикҳо, калимаҳои ёридиҳанда, тартиби калима, оҳанг. Калимаҳои таркиби ибора ва чумла дар асоси тақо-

зои маънои грамматикии онҳо ибораҳои мухталифу гуногунсохтро ба амал меоранд.

1. Бандакҳо. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик чор хел бандак аст: феълӣ, хабарӣ, изофӣ, бандакҷонишинҳо. Аз инҳо бандакҷонишинҳо ҳамчун воситаи алоқа дар ташаккули ибораҳо ва ҷумлаҳо мақомадоранд. Баръакс аз ибораҳо якҷояшавии калимаҳо ба амал меоранд: **ватани ман (ватанам), шаҳри мо (шаҳрамон).**

а) **Бандакҳои феълӣ.** Ин бандакҳо (—ам, —ям), —ӣ, ад, —(яд), дар шакли ҷамъ —ем, —ед (—етон), —анд) (—янд) алоқани мувофиқатро ташкил дода, будан ё набудани мубтадою хабарро дар ҷумла аз рӯи шахсу шумора нишон медиҳанд. **(Ман) хондам. (Мо) хондем. (Вай) баромада рафт. (Онҳо) тозон баромада рафтанд.**

Бандакҳои феълӣ бо хабари ҷумлаҳои меоянд, ки онҳо ба воситаи феълҳои тасрифӣ ва сифаҳо ифода ёфтаанд.

1. Сифаи хабарӣ: Ба назари Ёдгор ин мулло шинос барин менамояд **(С. Айни, Дохунда).** Кош моҳ мебаромад **(Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).**

2. Сифаи шартӣ — хоҳишмандӣ: Бо вучуди ин олими ҷавон то ҳоло навозандаеро надидааст, ки як оҳанги оддиро бо изтироб ва ҳарорати дили худ ба ин дараҷа гарм, рангин карда бошад **(Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).**

3. Сифаи амр: То дарвозаи имом мардумро аз роҳ дур кунед, шамъоро кушед ва роҳро қатаған кунед **(С. Айни, Дохунда).**

4. Сифаи эҳтимоли: То баҳор сохта тамои мекардигистем-а, рафиқ Баротов **(С. Улуғзода).**

б) **Бандакҳои хабарӣ.** Бандакҳои хабарӣ аз рӯи шахс ва шумора ба мубтадо мувофиқат кардани хабарро дар ҷумла нишон медиҳанд.

Бандакҳои хабарӣ аз феълӣ ба он фарқ мекунанд, ки онҳо бо шаклҳои нақлии сифаи хабарӣ ва ҳиссаҳои номии нутқ меоянд. Ин ҷиҳати бандакҳо дар ҷумлаҳо равшантар аён мешавад: Пас аз ин падараш ба

ҳар қачое, ки мерафтааст, аввал ҳасрати мӯзаи писарашро баён мекардааст (**Ҳ. Карим**, Оқшуда). Шавҳарашро аз дилу ҷон дӯст медоштааст (**Ҷ. Иқромӣ**, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Қарздоронашон ҳам ҳамагӣ одамони бехату савод будаанд (**С. Айни**, **Ёддоштҳо**). Мондагиҳо дар хоби ширин будаанд (**Р. Ҷалил**, Одамони ҷовид). Тарки одат амри маҳол аст (**Зарбулмасал**). Ҳозир онҳо шаш нафаранд (**С. Айни**, Гуломон).

Ҷунон ки мисолҳо нишон медиҳанд, банданҳои феълию хабарӣ низ дар ташаккули тарзи дурусти ифода ё худ ҷобачошавии аъзои ҷумла саҳми муносиб дошта, мувофиқати мубтадоро бо хабар таъмин менамоянд. Ба таври дигар, дар кадом шахсу шумора будани субъектро нишон медиҳанд: Хурсанд шав, гуфтему қабул кардем (**Р. Ҷалил**, Одамони ҷовид). Ба ҳаёти мустақилона қадам мемонӣ (**Ф. Муҳаммадиев**, Одамони кӯҳна).

Аз рӯи мисолорӣ ва маънидод маълум мешавад, ки банданҳои феълию хабарӣ ҳамчун воситаи алоқа хоси ҷумлаанд, дар таркибсозӣ, ибораофарӣ ва аъзои алоҳидаи он аҳамият надоранд.

в) **Бандаки изофӣ** — И). Ин бандак асосан хоси ибора аст. Тавассути он як калима ба калимаи дигар тобеъ гаҳта, силсилаи ибораҳо ба амал меояд ва ба калимаи тобеъкунанда якҷоя навишта мешавад: **мордumi қишлоқ, рӯзи равшан, соати се, хонаи вай, гули шукуфтагӣ, вақти хобидан, манбаи даромад ва ғайра.**

Тавассути ин бандак робитаи грамматикӣ ҳиссаҳои нутқ ба амал омада, ба ин ё он дараҷа тобеъшавӣ, тобеъкунии онҳо бо ҳам муайян мегардад. Аз рӯи синад забони адабии тоҷик ба туфайли бандаки **изофии** — «И» исмҳо бештар тобеъкунанда шуда, **иффат**, шумора, ҷонишин, сифати феълӣ тобеи он мегарданд.

Ин вазифаи калимаи тобеъкунанда ҳиссаҳои нутқ **дигар** ҳам меоянд, ба шарте ки хусусияти предме-

тй пайдо кунанд: **сурхи зардчаранг, ҷавони боғайрат, сеи шумо, вай бекас, онҳои бемакон** ва ғайра.

Дар ибораҳои изофӣ ҷузъҳои шарҳдиҳанда, аломат, хусусият, нисбият, муносибатҳои гуногуни ҷузъи асосиро ошкор менамоянд: **осмони босафо, марди қавирода, либоси занона, ҳодисаи дируза, афсонаҳои булғогрӣ, нозҳои духтарона** ва ғайра.

Бо туфайли ин бандак на фақат ду, балки якчанд калима бо ҳам алоқаманд шуда, тафсилу эзоҳ афзунтар мегардад: шогирди аввалини муаллими мактаби мо, ниҳолҳои пурсамари боғи падар, саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик, ҷавони миёнақади гандумгуни камхун.

II. Калимаҳои ёридиҳанда. Калимаҳои ёридиҳанда, аз як тараф, дар ташаккули аъзои гуногуни ҷумла мавқеи босазо дошта бошанд, аз тарафи дигар, нисбат ба дигар воситаҳои алоқаи грамматикӣ миқдоран зиёданд.

а) **Пешояндҳо.** Пешояндҳои забони тоҷикӣ аз ҷиҳати ифодаи муносибатҳои гуногуни маъноӣ хеле бой буда, дар алоқа ба тани калимаҳои таркиби ибораҳо ва ҷумлаҳо мавқеи сазовор доранд. Бо ёрии пешояндҳои таркибӣ ва ибораҳои гуногун ба амал меоянд ва услубан ифодаи забони адабиро мукамал мегардонанд. Дар ташаккули меъёри гуфтори бомавқеъ вазифаи грамматикӣ худро нишон медиҳанд. Пайдост, ки гуфтори бомавқеъ дар ҷумлаҳо зоҳир мегардад. Ҷумлаҳоро калимаҳо ва ибораҳои таркибӣ мухталиф ташкил медиҳанд. Албатта, гурӯҳи зиёди ибораҳо ва таркибҳо бо туфайли пешояндҳо ба амал меоянд, ки дар ҷумла ба вазифаи аъзоҳои гуногун меоянд. Пешояндҳо дар ташаккули ибораҳои феълӣ, сифатӣ мақоми калон дошта, вале дар иборасозии исмӣ камтар иштирок мекунанд.

1. Ибораҳои феълӣ: **аз устод пурсидан, аз китоб хондан, дар торикӣ нишастан, ба маслиҳат рафтан, то Самарқанд расидан, аз болои бригадир шикоят кардан, дар хусуси план суҳан кардан.**

2. Ибораҳои сифатӣ: аз хунукӣ карахт, писари бо ҳама меҳмоннавоз, аз оҳан сахттар, аз ҷон беҳтар ва ғайра.

3. Ибораҳои исмӣ: қахрамонӣ дар фронт, ханда ба ҳамсоя, ривоятҳо дар бораи Сино, дамгирии баъд аз меҳнат.

б) **Пасояндҳо**: Пасояндҳои забони тоҷикӣ бисёр набошанд ҳам, дар шаклгирии гуруҳе аз ибораҳо, ташаккулёбии аъзоҳои ҷумла мавқеи сазовор доранд. Пасояндҳо: — **ро, барин, боз, замон, ҳамон, қатӣ**.

Пасоянди — **ро** аз калимаҳо ва ибораҳо пуркунандаи бевосита месозад: Гулрӯ **кӯзаро** гирифта, аз ҳавлӣ баромад (**Р. Ҷалил**, Одамони ҷовид). Духтар **хокрӯбан** пеши **ҷорубро** ба хокпарто напартофта буд (**Р. Ҷалил**, Одамони ҷовид).

Пасоянди — **ро** дар бисёр мавридҳо пешоянди **ба**, аз ва **барон**-ро иваз мекунад:

То набам дар сухан майдон намеояд ба ҳарф,
Ҷамчу тӯтӣ лавҳи таълим аст ҳамворӣ маро.

(Соиб Табрезӣ, Панду ҳикматҳо).

Шарм мардонро виқор асту занонро зевар аст.

(Абдулқодири Бедил, Панду ҳикматҳо).

Туро хоҳанд пурсид, ки амалат чист, нагӯянд падарат кист?

(Саъдии Шерозӣ, Панду ҳикматҳо).

Ин пасоянд бандики изофии — **и**—ро низ иваз мекунад: Темурмаликро ақида, духтарро ноз, бачаро такутоз ва ғайра. Пасояндҳои — **барин**, — **боз** бештар ибораҳои феълӣ месозанд: **дер боз** надидан, **рафтани замон** пурсидан, **хондан ҳамон** фаҳмидан, **гул бариш шукуфтани** ва ғайра.

в) **Пайвандакҳо**: Пайвандакҳо низ яке аз воситаҳои махсуси алоқаи калимаҳо ва ҷумлаҳо мебошанд. Онҳоро аз ҷиҳати адои вазифаи грамматикӣ ба ду гуруҳи калон ҷудо мекунанд: пайваस्तкунанда ва тобеъкунанда. Пайвандакҳои пайваस्तкунанда (паи ҳам, хилофи, ҷудой) аъзоҳои алоҳида, ҷида ва ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвастро васл мекунад: **Ҷӯра ва Пулод** аз мактаб омаданд (**Р. Ҷалил**, Одамони ҷовид). Дар он вақт **ҳам** туро мебахшам ҳам

ӯро (**С. Айни**, Марги судхӯр). Дар он наздикиҳо на деҳа буд, на девор, на дарахт буд, на қиштзор (**С. Айни**, Ёддоштҳо).

Дар ҳамин вақт асп аз дастам чудо шуд, **лекин** дастам сӯзиш мекард (**С. Айни**, Марги судхӯр). Ба ин замин ҷав мекоранд ё гандум? (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо).

Пайвандакҳои тобеъкунанда танҳо хоси ҷумлаҳои мураккаби тобеъанд. Онҳо хелҳои ҷумлаи пайравро ба сарҷумлаҳо тобеъ мекунанд ва асосан дар таркиби ҷумлаи пайрав меоянд. Оид ба пайвандакҳои тобеъкунанда дар боби ҷумлаҳои мураккаб маълумоти ботафсил дода мешавад. **Намуна:** Чун дар он ҷо кори ман пеш нарафт, маро ба мақтаби духтарона дод (**С. Айни**, Ёддоштҳо). Сабаб ҳамин буд, ки вай аз аввали тӯй то охир хафа ва бедимоғ менамуд (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо). **Медом** ки якдигарро мешинохта бошем, барои сӯхбат карда нишастанамон рӯшноӣ зарур? (**С. Айни**, Ёддоштҳо).

III. Тартиби калима (алоқои ҳамроҳӣ): Ин воситаи алоқа монанди алоқаҳои мувофиқат, (бандакҳои феълию хабарӣ), изофии (—и), вобастагӣ (пешоянду пасояндҳо) нишонаи грамматикӣ надорад. Мавҷудияти онро ҷобачошавии калимаҳо дар ибора ва ҷумлаҳо аз рӯи меъёри муқарраршудаи забони адабии нишан медиҳанд. Ҳамин аст, ки ҷузъҳо дар ибора ва аъзо дар ҷумла бо як тартиби муайян ҷойгир шуда, семантикаи дилхоҳро таҷассум менамоянд.

Бо тақозои алоқои ҳамроҳӣ дар ибораҳо ҷузъи асосӣ (тобеъкунанда) баъди калимаи тобеъшаванда меояд: а) дар иборани исмӣ: **ин китоб, он талаба, ҳамон писарбача, даҳ гов, чил пиёла, бузуртгарин шаҳр**, б) дар иборани феълий: **оҳиста рафтанд, пуштнокӣ хобидан, тобистон омадан, кӯҳ баромадан**, в) дар иборани сифатӣ: **бисёр равшан, андак ғамгин, басо дилкаш, хеле чуқур**, г) дар ибораҳои зарфӣ: **каме хомӯшона, андак мағрурона, басо бепарвоёна, хеле рӯякӣ**. Ба воситаи ин алоқа доираи ибораҳои исмию феълий ва сифатӣ аст.

Аммо дар ҷумлаҳо ҳар як узвро дар мавқеи лозимӣ далолат мекунад ва ҷузъҳои грамматикӣ зикр-нашударо нишон медиҳад. Дар ин сурат робитаи наздики он нисбати оҳанг барҷаста ифода мегардад. Масалан, дар хабарҳои номӣ гоҳо бандҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиханда ҳамроҳ намешаванд, ки дар ин сурат дар якҷоягии оҳанг ба ин ё он ҳиссаи нутқ ифода ёфтани онҳоро нишон медиҳад. Мисолҳо барои мушоҳида ва муқоиса: **Ҳаво** — соф (**С. Айнӣ**, Дохунда). Қишлоқ — хурдак (**С. Улуғзода** Субҳи ҷавонии мо). Вай муаллим («Газетаи муаллимон»). Бригадир — ман (рӯз. «Тоҷикистони советӣ»).

Дар назм баъзан аз рӯи талаботи қонунияти шеърӣ тартиби калима риоя карда намешавад. Ҷойивазкуши аъзоҳо дар порчаҳои манзум бештар мушоҳида мегардад:

Бе чунин мардон набошад равнақи кори деҳот,
Лолагун ҳаргиз набошад ранги руҳсори деҳот.

(**М. Турсунзода**, **Асарҳои мунтахаб**).

IV. Оҳанг Оҳанг барои барқарор намудани унсурҳои мухталифи наҳвӣ нақши калон мебозад. Хелҳои ҷумлаҳои соддаро аз ҷиҳати оҳанг равшан менамояд. Фарқи байни ҷумлаҳои соддаи яккалимагиро аз калимаҳои алоҳида нишон медиҳад. Аъзои таъкидшавандаро дар ҷумлаҳо маълум мекунад.

Дар ҷумлаи **Ин пешқадам Аҳмади панҷяккор буд** оҳанги гуфтор маълум мекунад, ки сухан дар хусуси Аҳмади панҷяккор меравад.

Оҳанг инчунин барои равшан намудани ҷумлаҳои соддаи ҷидааъзо, ҳиссаҳои ҷумлаҳои мураккаби пайваст, тобеъ ва тафриқаи байни онҳо мавқеи босазо дод. Хусусан, барои мушаххас намудани хелҳои ҷумлаи нафрав ва сарҷумлаҳо нақши калон мебозад.

Бояд гуфт, ки ҳамаи унсурҳои наҳвӣ ба тӯфайли вазифаҳои алоҳа ташкил меёбанд. Вале аз ҷиҳати иҷрои вазифа дар ташаккули ду қисми наҳвӣ (ҷумлаҳои содда ва ҷумлаҳои мураккаб) онҳо қисман аз ҳам фарқ мекунанд. Ин тафовут дар схемаи зер нишон дода мешавад:

ВОСИТАҲОИ АЛОҚА ДАР СИНТАКСИСИ ҶУМЛАҲОИ СОДДА

АЛОҚАИ ПАЙВАСТ

Пайвандакҳо Оҳанг

ва, у, (ю, ву), чи, ҳам, на, аммо, вале, лекин, на фақат, балки...

Ҷӯра ва Пӯлод аз мак- Мусобиқа васеъ омма- таб омаданд (С. А.).
 Дар он вақт ҳам ўро мебахшам, ҳам туро буд (С. А.).
 Ман либосҳоямро пӯши- да, зуд аз хучра фуру- мада, ба рӯи мадраса рафтам (С. А.).
 Занон, мардон, писа- рон, духтарон ва пиру барно пешдомон баста буданд (Тоҷ. советӣ).

Ҷамсозем хизмат соди- қона, Чи дар лафзу чи дар фикру чи дар кор буд (С. А.).
 Ҷавонӣ, дале- рист (Х. К.).
 Зану мард ба кор рафтаги- анд (Х. К.).

АЛОҚАИ ТОВЕЪ

Мувофиқат

Бандакҳои феълий ва хабарӣ

Шумо ҷанӯз ҷавон хастед, аз дастатон корҳои бисёр меояд, — гуфт Ситора (Ҷ. И.).
 Ягон рӯз алам- ро фиристонед, нағз мешавад (Ҷ. И.).
 Ҷавонӣ, дале- рист (Х. К.).
 Зану мард ба кор рафтаги- анд (Х. К.).

Изофӣ

— и

Намоияндаи халқ, баҳори порсола, нави- сандаи бар- ҷаста, марду- ми шаҳр, гир- доби дарё, шӯъ- лаҳои офтоби пагоҳирузӣ.
 Охуи ман — дар ҷанголи паланг (С. У.).

Вобастагӣ

пешоянду пасояндҳо

Аз баладӣ фа- ромадан, бо му аллим сӯхбат, кардан, гул барин нозук, дар назди роҳ ништастан, шо- гирдро дидан, Омад-омади ту маро дубора ҷавон кард (А. Д.).
 Эуд омадан, охишта раф- тан, дер-дер хабар ги- рифтан, ин деҳа, чуқин ақида, чил аскарбача, панҷ деҳа. Мошин зуд инопадид шуд (Тоҷ. советӣ).

Ҳамроҳӣ

тарҳиби калима

Саволу супоришҳо:

1. Воситаҳои грамматикӣ алоқа кадомҳоянд?
2. Кадом ҳиссаҳои номуस्ताқили нутқ воситаи алоқа мешаванд?
3. Вазифаҳои воситаҳои алоқави грамматикиро маънидод кунед.
4. Хелҳои воситаи алоқави тобӯ кадомҳоянд?
5. Фарқи байни воситаҳои алоқави грамматикӣ ҷумлаҳои соддара аз воситаҳои алоқави ҷумлаҳои мураккаби тобӯ фаҳмонед.

А д а б и ё т:

1. Грамматикаи забони тоҷикӣ, Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии Душанбе, Нашр. дав. тоҷ. 1963.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 2. Синтаксис. Душанбе, нашри солҳои 1970, 1984.
3. Д. Тоҷиев. Воситаҳои алоқави ҷумлаҳои мураккаби тобӯ дар забони адабии тоҷик. Душанбе, Дониш, 1971.
4. А. Халшлов. Вазифаҳои грамматикӣ бандики изофии (—и) дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, Дониш, 1969.
5. Н. Бозидов. Пайвандакҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, Дониш, 1984.
6. Д. Тоҷиев. Об одном определительном словосочетании в современном таджикском литературном языке, Изв. АН Тадж. ССР, 1952, № 1.
7. Д. Таджиев. Способы связи определения с определяемым в современном таджикском языке. Таджикгосиздат, 1955.

ИБОРА ВА ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ ОН

Азбаски ибора аз ду ва зиёда калимаҳои муस्ताқилмаъно ташкил меёбад ва мафҳуми мураккабро ифода мекунад, боби алоҳидаи омӯзиши наҳв қарор мегирад.

Калимаҳое, ки ба таркиби ибора дохил мешаванд, аз ҷиҳати маъно ва тақозои вазифаҳои воситаҳои алоқа созгор шуда, нисбат ба калима мафҳуми барҷаставу мураккабро ифода мекунанд: **субҳи босафо, асари нависанда, коргари оддӣ, меҳнати софдилона, аз китоб хондан, ба кӯча баромадан, аз пастхамӣ гузаштан, ин суханҳо, он давраҳо, панҷ писарбача чор тараф, ду ҳисса ва ғайра.**

Дар забон бисёр калимаҳо сермаъно мешаванд. Калимаи сермаъно дар алоҳидагӣ ба назари кас якбора чанд маъно медиҳад: **бар, шона, тез, хуб, боз, шаст, сар, забон** ва ғайра. Вале дар таркиби ибора,

ки ба калимаи дигар дар ягон алоқа меоянд, маънои ягона дода, мафҳумҳои дигари он истисно мешавад: **шонаи тарафи чап, шонаи кисағӣ, корди тез, тез рафтак, шаст сол, шастии моҳигирӣ, нуғи забон, забони модарӣ.**

Хусусияти дигари ибора ин аст, ки монанди калимаҳо предметҳо ва ҳосияту амалиёти онҳоро номбар мекунад. Чун калимаҳои алоҳида ба вазифаи ин ё он узви ҷумла меояд. Чунончи, ба вазифаи мубтадо дар муқоисаи калима.

Чойник кайҳо ҳолӣ шуда буд (Ю. Ақобиров, Замини падарон).

Дар болои деҳаи Ҷўйбор аз мӯрии хонаҳо дуди **симобиранг** паҳн мегашт (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар ин ҷумлаҳо мубтадоҳо аз ҷиҳати ҳукми грамматикӣ як бошанд ҳам, аз ҷиҳати сохту маъно фарқ мекунанд.

Ибора чист? **Ду ва зиёда калимаҳои мустақил-маъно, ки тавассути ягон ҳел воситаи алоқани тобеъ яқҷоя шуда, як мафҳуми мураккабро ифода мекунанд, ибора номида мешавад.**

Қондан ташкили ибора

Қатори калимаҳо ҳанӯз маънои қолаби ягон нави ибораро надорад. Ибора, чунон ки дар боло гуфта шуд, аз ҷиҳати маъно ва ҳосияти грамматикӣ ба ёрии воситаҳои алоқа ташкил ёфта мафҳуми мураккабро ифода мекунад. Дар ташаккули ибора ҳамаи ҳиссаҳои нутқ баробар иштирок намекунанд.

Вобаста ба ҷузъи асосӣ ва тобеъ яке бештар, дигаре камтар меоянд, чунки ҳуди ҳиссаҳои нутқ аз ҷиҳати маънои луғавӣ мухталифанд. Масалан, исм, ки ифодакунандаи номи предмет мебошад, бештар ҷузъи асосии ибора мешавад. Сифат, ки аломати предмети нишон медиҳад, бештар ҷузъи тобеъ мешавад ва ҷӣ гуна, ҷӣ ҳел будани ҷузъи асосиро (исмро) нишон медиҳад. Бесабаб нест, ки бисёр ҳиссаҳои нутқ, ки хусусияти предметӣ—исмӣ мегиранд, дар ибора ҷузъи тобеъкунанда шуда меояд: **хароби камхун,**

сурхи зардчаранг, чори ман, панчи шумо, туй ғамгин, рафти сӯҳбат, даромади колхоз, нависандаи бистеъдод, рафтагиҳои порсола, хондани китоб, рафтани ту, охи дилхарош, поёнтари мактаб ва ғайра. Ибораҳои исмӣ, ки муносибати атрибутивӣ (муайянкунандагиро) доранд, бештар дар алоқаи изофӣ таъшаққул меёбанд.

Дар ташкили ибора феълҳо низ хеле серистеъмоланд. Сабаб ин аст, ки феъл хусусияти вобастақунӣ дорад. Хусусияти вобастақунии онро дар қумлаҳо метавон хубтар мушоҳида кард. Хусусан, ҳамаи феълҳои гузарандае, ки дар қумла ба вазифаи хабар меоянд, аксари аъзоҳои пайрае ба онҳо тобеъ мешаванд. Ҳамин ҳолат дар ибораҳои феълӣ низ тақрор мешаванд.

Қумлаҳо: Ронанда мошинро ба қаноре бароварде нитох дошт (Ф. Муҳаммадиев, Сози мунаввар). Онҳо аз пеши полизи Саиднаҳлавон гузашта истода уро табриқ мекарданд (Ч. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Ман ҳар рӯз як соат вақтамро сарф карда, уро алифбо қонандам (С. Айни, Ёддоштҳо).

Ибораҳо: мошинро ба қанор баровардан, уро табриқ кардан, уро қонондан.

Сабаби дигари сермаҳсулии ибораҳои феълӣ алоқаи вобастагӣ мебошад. Алоқаи вобастагӣ бошад, дорои аломатҳои зиёди грамматикист.

Дар ташкили қузъи асосии ибора сифат, шумора, зарф нисбатан қамтар иштирок меқунанд, зеро онҳо аломату сифат, миқдор ва ҳолату аломати амалро ифода меқунанд. Қалимақое, ки дорои қунин семантикаанд, хусусияти тобеъшавию шарҳдиҳӣ доранд.

Масдари сифати феълӣ, ки хусусиятҳои номӣ ҳам доранд, ба вазифаи қузъи асосӣ низ меоянд: рафтани бача, давидани оху, нӯшидани об, паридани қафтар, қонандаи беҳтарин, нависандаи мактуб, барандаи сӯҳбат ва ғайра.

Ҳамвазифагии воситаҳои алоқа бандаки изофӣи —и, пешоянду пасояндҳо ва ҷойивазкунии табиӣи ҳиссаҳои алоҳидаи нутқ: исм, сифат, масдар, сифати феълӣ дар ташкили ибораҳо мавқеи калон доранд. Мисолҳо: **тамошои шаҳр** (шаҳрро тамошо кардан), **рафикро дидан** (дидани рафиқ), **сӯҳбати муаллим** (бо муаллим сӯҳбат кардан), **бодҳои дар шитоб** (бодҳои дар шитоб будагӣ), **духтари камзулдор** (духтари дар тан камзул, духтари камзул пӯшидагӣ), **тарки одат** (одатро тарк кардан), **роҳравии нимишабӣ** (дар нимишаб роҳ рафтан) ва ғайра.

Мисолҳои боло нишон медиҳанд, ки дар ташкили ибораҳои забони тоҷикӣ аз ҳиссаҳои нутқ исм, феъл, масдар ва аз воситаҳои алоқа — бандаки изофӣи —и- пешоянду пасояндҳо басо сермаҳсуланд.

Фарқи ибора аз унсурҳои дигари грамматикӣ

Дар забон ба ғайр аз ибора унсурҳои зиёди грамматикӣ мавҷуданд, ки таркибан ба ибора монанд мешаванд ё худ аз ҷиҳати дарбаргирии миқдори калимаҳо баробар мешаванд. Чунончи:

1. **Ибораҳои фразеологӣ**: гурги борондида, офтоби лаби кӯҳ шудан, сояи касеро аз девор тарошидан. 2. **Исмҳои ҷуфт**: доду фарёд, хонаву ҷой, қиллаву найранг, аҳду вафо, афту андом. 3. **Сифатҳои таркибӣ**: оммавӣ-сиёсӣ, сиёсӣ-ичтимоӣ, маишӣ-маданӣ. 4. **Шумораҳои тахминӣ**: панҷ-шаш, даҳ-дувоздаҳ, бист-бисту панҷ. 5. **Ҷонишинҳои таркибӣ** ҳар кас, ҳар калом, ҳеч гуна, ҳеч чиз. 6. **Феъл**:

а) **Феълҳои таркибии феълӣ**: баромада рафтан, дида баромадан, фаҳмонда додан, зада рафтан, кӯшнода дидан. б) **Феълҳои таркибии номӣ**: кор кардан, намудор шудан, нопадид шудан, сурат гирифтани, хуншор шудан.

7. **Зарфҳои таркибӣ ва такрорӣ**: чортогӣ-чортогӣ, ваҷаб ба ваҷаб, ба якборагӣ, сар то сар, оҳиста-оҳиста, зуд-зуд.

8. **Пешояндҳои таркибӣ**: аз таги, дар зери, аз қафои, ба туфайли, дар аснои, дар бадали, таг-таги, нӯг-нӯги, пас-паси.

9. **Пайвандакҳои таркибӣ:** аз бозе ки, дар ҳолате ки, бе он ки, аз сабаби ин ки.

10. **Калимаҳои тақлидӣ ва тасвирӣ:** милт-милт, тарақ-тарақ, гулдур-гулдур ва ғайра.

Ҳиссаҳои дар боло номбаршуда чун ибораҳо вазифаҳои гуногуни наҳвиरो адо мекунанд, вале аз ҷиҳати ифодаи маъноӣ ҷузъҳои онҳо аз ибораи тамоман фарқ мекунанд. Дуруст аст, ки ибораҳои фразеологӣ аз ҷиҳати воситаҳои алоқа ва миқдори калимаҳои таркиб аз ибораҳои озоди наҳвӣ фарқ намекунанд. Аммо аз ҷиҳати вазифаи грамматикӣ миёни онҳо фарқи калон аст. Ибораҳои фразеологӣ баҳси боби лексикология мебошад.

Ибора аз ҷумла ҳам фарқ мекунад. Ҷумла мубтадову хабар дорад ва дорои оҳанги махсус мебошад. Ибора дорои мафҳуми мураккаб аст, ки ба вазифаи ягон узви ҷумла меояд. Аминҷон Шукӯҳӣ шоири лирик мебошад («Садои Шарқ»). Бақияи ҷои пиёларо аз болои нон шитобкорона нӯшид (С. Айни, Марги судхӯр).

Аз миёни ду ҷаҳон дарёи Ому мегузашт,

Рег дар домони худ, ин сӯву он сӯ мегузашт.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Бо ивазшавии баъзе ҳиссаҳо ҷумларо ба ибора ва ё ибораро ба ҷумла табдил додан мумкин аст: **Аз кӯҳ фаромад** — ҷумла, **аз кӯҳ фаромадан** — ибора, **ҳаво — соф** — ҷумла, **ҳавои соф** — ибора.

Муносибати наҳвӣ ҷузъҳои ибора

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик муносибати калимаҳои таркиби ибораҳоро ба се гурӯҳ ҷудо мекунанд: муайянкунандагӣ, пуркунандагӣ, ҳоли.

1) **Муносибати муайянкунандагӣ (атрибутивӣ).** Дар ин муносибат ҷузъи тобеъшаванда (бештар сифат, сифати феълӣ) ҷузъи тобеъкунандаро (бештар исм) аз ҷиҳати аломату сифат ва хусусият шарҳ медиҳад: **куртаи бачагона, нолаҳои фалакпеч, қадамҳои нозукона, ҳамлаҳои бераҳмона, рӯймоли японӣ, духтари шуғнонӣ, супориши гирифтагӣ.**

2) **Муносибати пуркунандагӣ (объектӣ)**. Дар ин муносибат объект нисбат ба амали субъект, ки дар хабари ҷумла зоҳир мегардад, фаҳмида мешавад. Бояд гӯем, ки ин муносибат дар ҳуди ибора норавшантар аст. Мисолҳо: **аз устод пурсидан, муаллимиро дидан, аз нома фаҳмидан, супориширо иҷро кардан** ва ғайра.

3) **Муносибати ҳолий (детерминативӣ)**. Вобаста ба ҳелҳои ҳол доираи муносибатҳои ин ҳиссаи наҳвӣ васеъ аст.

а) тарзи амал: **оромона сӯхбат кардан, бардамона қадам мондан;**

б) миқдору дараҷагӣ: **бисёр хондан, хеле шод шудан, каме дам гирифтан;**

в) муносибати монандӣ: **монанди гул шукуфтан, ҳамчун оху рамидан;**

г) муносибати замонӣ: **дируз омадан, пагоҳ рафтани, шаб хобидан;**

д) маконӣ: **ба шаҳр расидан, боло баромадан, дар хона хуфтани.**

Аз ин се муносибат муносибати атрибутивӣ хеле сермаҳсул аст, чунки дар ҷумла ба муносибатҳои объектӣ ва ҳолий низ якҷоя омада метавонад.

а) **Дар муносибати объектӣ (пуркунандагӣ)**: **Ҳанӯз фикри ман ба шоҳидҳо ва маънои хати Арбоб Ҳотам банд буд (С. Айни, Марги судхӯр);**

б) **Дар муносибати ҳолий:**

Нишастам дар лаби дарёи кӯҳӣ,

Ба худ ман ёфтам маъвои кӯҳӣ.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Хелҳои алоқаи наҳвӣ дар ибора

Дар ибора як ҷузъ ба ҷузъи дигар тавассути ягон наҳви васитаи алоқаи грамматикӣ тобеъ мегардад. Аз чор хели васитаҳои алоқа: мувофиқат, бандани изофӣ, вобастагӣ ва ҳамроҳӣ дар ибора танҳо алоқаи мувофиқат иштирок намекунад, зеро ки он мувофиқати муқтадому хабарро далолат мекунад, ба ҷумла мақсуб аст.

а) Алоқаи изофӣ: **марди ҷасур, сӯхбати дуру дароз, меҳмони раванда.**

б) Алоқаи вобастагӣ: аз падар пурсидан, дар мактаб вохӯрдан, шабро рӯз кардан, тул барин зебо шудан, расидан замон пурсидан ва ғайра.

в) Алоқаи ҳамроҳӣ: оҳиста омадан, баланд паридан, ин қишлоқ, ҳамон деҳа, чор аскарбача, ду дарахт.

Хелҳои ибора

Дар ташкили ибора ҳамаи ҳиссаҳои мустақили нутқи иштироӣ мекунад. Аммо вобаста ба семантика ва ҳосияти грамматикӣ яке сермаҳсул, дигаре каммаҳсул аст. Бо вучуди ин дар ибора ҷои ин ё он ҳиссаи нутқи доимӣ нест.

Масалан, исми ҷонишин на фақат ҷузъи тобеъкунанда (шоири боистеъдод, замини лалмӣ, туй бепарастор, ҳар каси омадагӣ), балки ба ҷои ҷузъи тобеъшаванда ҳам меоянд: шоҳи дарахт, китоби талаба. Модом ки дар ибора чунин ҳодисаи грамматикӣ мавҷуд аст, ба хелҳо ҷудо кардани он зарур мебошад.

Ба хелҳо ҷудо кардани ибораро ба ҷузъи асосӣ вобаста кардан заминаи воқеӣ дорад, зеро ки ҷузъи асосӣ тобеъкунанда буда, ҷузъи тобеъшаванда оғро эзоҳ медиҳад, маълуму муайян менамояд. Аз ин ҷиҳат, агар ҷузъи асосӣ исми бошад, иборати исмиест, агар сифат бошад, иборати сифатӣ мешавад.

Ибораҳои исмӣ

Дар иборасозӣ исми мавҷеи махсус дорад. Хусусан, ҳамчун ҷузъи асосӣ хеле сермаҳсул аст, чунки худ ифодакунандаи предмет буда, дорои аломату хусусиятҳои ва ин ҷиҳатҳои он бо сифат ва ғайра муайяну маълум карда мешавад. Дар ташаккули ибораҳои исмӣ се хели воситаи алоқа — бандиҳои **изофӣ**, **вобастагӣ** ва **ҳамроҳӣ** иштирок мекунад. Аммо иштироки онҳо баробар нест. Мисолҳои зерин хусусиятро нишон медиҳанд. Дар таркиби ибораи исми бисёр ҳиссаҳои нутқро тобеъ мекунад:

1. Исми+исми: дари хона, ҳавлии падар, меҳи девор, шоҳи дарахт, китоби талаба, чашмони Наргис, модари модарон, муаллими муаллимон, далерӣ аз нотарсӣ, тарсонҷакӣ аз камқувватӣ, ҳуҷум ба малаҳ, шиносӣ бо нависандагон, қаҳрамонӣ дар фронт, са-

фар ба Машҳад, рӯзҳои то борон, нотарсӣ дар набард
ва ғайра.

2. Исм+сифат. Сифат ба исм ба воситаи алоқаи изофӣ, ҳамроҳӣ тобеъ мегардад: куртаи занона, нолақои фалакпеч, қади раъно, миҷгонҳои дароз-дароз, осмони соф, (ё ба ҷои бандаки изофӣ) **қишлоқе наздиктар, бечора Одина, ҳафтсола бача, дируза духтар, дируза хӯрок.**

3. Исм+шумора. Доираи ин гурӯҳ маҳдудтар буда, ташаккули онро воситаҳои алоқаи изофӣ ва ҳамроҳӣ сурат медиҳанд: шаби чорум, ҳафтаи сеюм, ошонаи нӯҳум, чор талаба, панҷ писарбача, се духтарак ва ғайра.

4. Исм+ҷонишин. Бисёр хелҳои ҷонишин бо роҳи алоқаи изофӣ ва ҳамроҳӣ ба исм табеъ мешаванд: китоби ту, хонаи вай, хонаи шумо, ин қишлоқ, он бача, ҳамон ақида ва ғайра.

5. Исм+сифати феълий. Ҳамаи замонҳои сифати феълий дар алоқаи изофӣ ба исм тобеъ мешаванд ва вобаста ба хусусияти феълияш дигар воситаҳои алоқа низ ҳамроҳ мешаванд, ки дар ин сурат ибораҳои содда ва тафсилӣ ба амал меоянд: марди раванда, марди рафтагӣ, марди мерафтагӣ, марди рафта истодагӣ, китоби хондагӣ, хӯроки пухтагӣ, сӯхбат дируз ба намояндагон гузарондагӣ, ин лаҳзаҳои аз хотир фаромӯш намешудагӣ, ин марди дар тан хилъати сафед доштагӣ.

6. Исм+масдар. Масдар ба исм танҳо ба бандаки изофӣ тобеъ мегардад: рӯзи рафтан, қасди куштан, шаби хобидан, ҳаваси хонда баромадан, ҷои вохӯрдан ва ғайра.

Ибораҳои сифатӣ

Азбаски сифат эзоҳдиҳанда мебошад, дар ибора бештар ҷузъи тобеъ мешавад. Бо вучуди ин, дар баъзе мавридҳо хусусияти предметӣ гирифта, ба ҷои ҷузъи асосӣ меояд ва ҷузъҳои он бо тақозои ҳамон се хели воситаи алоқа (изофӣ, вобастагӣ, ҳамроҳӣ) алоқаманд мегарданд. Ҷузъи тобеи сифатро асосан исм, ҷонишин ва зарф ташкил медиҳанд.

1. Сифат+исм: пури, об, ширинтар аз шакар, талхтар аз захр, (рӯи) чун моҳ зебо, (замини) чун дашт ҳамвор, дар амал хасис, (одами) аз чиҳати сиёсӣ саводнок, барои хӯрдан нолоиқ, себ барин ширин, (дили) ба монанди шиша тоза.

2. Сифат+сифат. Сифат ба сифат дар алоқаи изофӣ меояд: сафеди зардчаранг, сурхи чигарӣ, гаранги ҳафтафаҳм, кӯри модарзод ва ғайра.

3. Сифат+зарф. Ба сифат дар таркиби ибора ассан зарфҳои миқдору дараҷа тобеъ мегарданд: бисёр бузург, хеле хашмигин, ниҳоят дароз, басо зебо, бениҳоят дилгир. Шаҳр ба назарам басо зебо ва пуршукӯҳ менамуд (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо).

Баъзе зарфҳои замон низ ба сифатҳо тобеъ мегарданд: доимо ғамгин, саҳаргоҳон пиёда, шабона бараҳна, доимо сабз.

Масдар ҳам ба сифат тобеъ мегардад: дар паридан часур, дар кор кардан бемор, дар хӯрдан тайёр.

Ибораҳои шуморагӣ

Ибораҳои шуморагӣ муносибати пуркунандагӣ ва ҳоли зоҳир намуда, ба туфайли алоқаи пешояндӣ ва бандаки изофӣ сурат мегиранд. Дар ташкили ибораҳои шуморагӣ шумораҳои тартибӣ серистъмоланд: дар пеш якум, аз байн ҳафтум, дар боло панҷум, аз бошандагон чордаҳум, аз рафтагиро якум, панҷи шумо, сеи онҳо, даҳи вайҳо. Сирри махфии дуи мо дар тирамоҳ пайдо шуд (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо).

Ибораҳои ҷонишинӣ

Ибораҳои ҷонишинӣ нисбатан каммаҳсултаранд, зеро ки дар ташкили ҷузъи асосӣ ҳамаи ҳелҳои ҷонишини иштирок намеkunанд. Ибораҳои ҷонишиниро асосан ҷонишинҳои шахсӣ, таъинӣ, саволи ва баъзан ишоратӣ ташкил медиҳанд. Дар ташаккули ибораҳои ҷонишинӣ ҳар се воситаи алоқа иштирок kunанд ҳам, каммаҳсул мебошанд. Масалан, аз алоқаи вобастагӣ танҳо пешоянди «аз» мушоҳида мегардад. Ба вазифаи ҷузъи тобеъ исм, сифат, сифати феъли меоянд:

мани ҳайрон, вани мискин, шумои ҷавон, ҳар чизи ширин, туи хондағӣ, ҳар каси расидағӣ, ҳеч чизи дунё, ни ҳама (гуфтагиҳо), он ҳама (фаҳмондагиҳо), баъзе аз шоирон, кадоме аз талабагон ва ғайра.

Ибораҳои зарфӣ

Дар ташкили ибораҳои зарфӣ, асосан, зарфҳои тарзи амал, миқдору дараҷа ва замон иштирок мекунанд. Ибораҳои онҳо бо алоқаи ҳамроҳӣ ва баъзан бо алоқаи вобастагӣ сурат мегиранд.

1. Ҷузъи асосӣ зарфи тарзи амал: хеле мағрурона, басо осудаҳолона, андак бочуръатона, каме мардонавор, бениҳоят часуруна.

2. Ҷузъи асосӣ зарфи миқдору дараҷа: ду маротиба кам, даҳ бор зиёд, се дараҷа камтар.

3. Ҷузъи асосӣ зарфи замон: бисёр бемаҳал, андак бевақт ва ғайра.

Ибораҳои феълӣ

Азбаски боби феъл доманадор аст ва хусусиятҳои зиёде грамматикиро доро мебошад, доираи ибораҳои феълӣ ҳам хеле васеъ мебошад. Феъл дар алоқаи ҳамроҳӣ ва вобастагӣ исм, ҷонишин, зарф, масдар, феъли ҳол ва дигар ҳиссаҳои нутқи предметонидашударо тобеъ намуда, муносибатҳои пурқунандагӣ ва ҳолиро ба вучуд меорад. Чунин хусусиятҳоро дар зер аз назар мегузаронем.

1. Феъл+исм. Феъл дар таркиби ибора исмро таваҷҷути алоқаи ҳамроҳӣ ва вобастагӣ тобеъ мекунад ва муносибатҳои ҳолиро пурқунандагиро ба амал меорад. Ба вазифаи ҷузъи асосии ибора аксаран феълҳои гузаранда меоянд.

а) Дар алоқаи ҳамроҳӣ. Хӯрок пӯхтан, китоб хондан, ҳезум овардан, об нӯшидан, замин шудгор кардан, бор фаровардан, шаҳр рафтан.

б) Дар алоқаи вобастагӣ. Дар алоқаи вобастагӣ исмҳо ба феъл тобеъ гашта, вобаста ба семантика ва вазифаҳои зиёде пешояндҳои алоҳида муносибатҳои пайвандии маъноӣ ва грамматикиро ба хубӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

1. Муносибатҳои пуркунандагӣ: аз устод пурсидан, ба шоир мурочиат кардан, бо рафиқ омадан, бе мушкилӣ хондан, аз матн фаҳмидан, дар хусуси кишту кор маслиҳат кардан, онд ба пахтакорӣ маслиҳат додан.

2. Муносибатҳои ҳоли:

а) маъноӣ монандӣ: гул барин шукуфтан, мисли шер ғурридан, ҳамчун оху давидан, монанди кӯдак гиристан.

б) Маъноӣ замони: дар тирамоҳ омадан, дар ҷавонӣ кушиш кардан, дар пирӣ истироҳат кардан, аз шаб то ба рӯз омӯхтан, баъди таътил рафтан ва ғайра.

в) Маъноӣ маконӣ: аз ҷангалзор баромадан, аз об гузаштан, дар Самарқанд вохурдан, дар об ғарк, шудан, аз Кӯлоб рафтан, ба саҳро баромадан, дар зери девор истодан, лаб-лаби ҷар рафтан, аз ҷониби ёр омадан, ба тарафи гулистон раҳсинар шудан ва ғайра.

г) Маъноӣ сабабӣ: аз хунукӣ карахт шудан, аз беворинӣ нарӯидан, аз касалӣ камхун шудан, аз сабаби беҳурмати ранҷидан, аз ҷиҳати бевайратӣ сарбасар на-шудан ва ғайра.

д) Маъноӣ мақсадӣ: барои обхӯрӣ омадан, ба мақсади дамгирӣ рафтан, баҳри шифо курорт рафтан ва ғайра.

е) Маъноӣ шартӣ: ба шартӣ розигӣ баромада рафтан.

ё) Маъноӣ хилофӣ: бар хилофи розигӣ мағал бардоштан ва ғайра.

Исм ба феъл бо пасояндҳо низ тобеъ мегардад. Феълҳои, ки исм, ҷонишин ва ё дигар ҳиссаҳои нутқро бо пасоянди —ро тобеъ мекуянд, гузаранда мешаванд: замиро шудгор кардан, бародарро даъват кардан, кундаҳоро арра кардан, алафҳоро даравидан ва ғайра.

‘Феълҳо дар ҷузъи асосӣ бо пасояндҳои дигар ҳам гузаранда мешаванд, ҳам монда: оху барин ра-мидан, малах барин ҳучум кардан

Ба воситаи пасояндҳои инҷониб, интараф, боз феъл ибораҳои исмиро тобеъ мекунад: се шабонарӯз инҷониб нахобидан, се рӯз боз надидан, як ҳафта интараф надидан.

2. Феъл+сифат. Дар ин гурӯҳ баъзе сифатҳои дорои хусусияти зарфӣ ба феъл тобеъ шуда, дар алоқаи ҳамроҳӣ меоянд: тез хондан, рост омадан, паст сухан кардан, баланд-баланд по мондан ва ғайра.

3. Феъл+зарф. Зарф бо феъл дар алоқаи ҳамроҳӣ омада, вобаста ба желҳояш муносибатҳои мухталифро аз қабилӣ замони, масоҳатӣ, қиёсӣ, миқдорӣ, мақсад ва ғайраро ифода мекунад: ҳамеша омӯхтан, доимо омадан, ба зудӣ баргаштан, он тарафтар рафтан, инсӯтар омадан, бениҳоят хурсанд шудан, бисёр гуфтан, қасдан рафтан ва ғайра.

Феъл+феъли ҳол. Феъли ҳол ҳам алсхида ва ҳам дар шакли такрор тавассути алоқаи ҳамроҳӣ ба феъл тобеъ шуда муносибати ҳолиро нишон медиҳад: тозон расидан, хандон гуфтан, давида-давида расидан, хандида-хандида нақл кардан.

Феъл ибораҳои феълиҳолиро низ тобеъ мекунад: рост истода фаҳмондан, дур нарафта гуфтан, тез омада нишастан ва ғайра. Бачагон рост истода ашӯла мехонданд (рӯз. «Пионери Тоҷикистон»).

Феъл+масдар. Аз қисми сарф маълум аст, ки феъл дорои низоми доманадоре буда, асосҳои он маъниҳои мухталифро ифода мекунанд. Ҳамаи онҳо дар таркиби ибора масдарро тобеъ карда наметавонанд. Феълҳои масдарро тобеъ мекунанд, ки дар онҳо орзуву омол, идомаёбӣ, интиҳо, саъю кӯшиш барин маъниҳо мавҷуданд. Масдар ба феъл тавассути алоқаи

вобастагӣ тобеъ мегардад: ба давидан тайёр шудан, аз касал шудан натарсидан ва ғайра.

Феъл ибораҳои масдариро низ тобеъ мекунад: аз расидани тирамоҳ беҳабар мондан, дар баробари омадани пода давидан, аз фуру рафтани офтоб беҳабар мондан.

Масдар ба феъл ба пасояндҳо (замоно, ҳамоно, интараф, инҷониб) низ тобеъ мешавад: рафтан замоно хоб кардан, дидан ҳамоно дастбагиребон шудан, расидан инҷониб хоб рафтан, сохтан интараф бепарво гаштан.

Ибораҳои масдарӣ. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ибораҳои масдарӣ сермаҳсул мебошанд, зеро онҳо аз як тараф, аксарияти хелҳои исм ва дигар ҳиссаҳои нутқи предметонидашударо тобеъ кунанд, аз тарафи дигар, алалхусус, тавассути алоқаи вобастагӣ ва бандаки изофӣ дар дохили ибораҳои номӣ ва ғайра ташаккул ёфта, боиси ба амал омадани ибораҳои тафсилӣ мегарданд ва ба туфайли онҳо муносибатҳои гуногуни маъноӣ ба амал меоянд. Дар мисолҳои зерин чузъи асосӣ масдар мебошад: **шукуфтани гул, паридани кабутар, афтидани ситора, хондани вай, хобидани онҳо, чорӣ шудани об, ханда карда истодани бачаҳо, рафта истодани меҳмонон, ба даст қалам гирифтани нависанда, аз сабаби бад будани ҳаво, дар вақти пеш рафта истоданам, бо вучуди кам кор карданаш, бар хилофи аз мардум розӣ набуданаш.** Дар дами аз хона баромада рафтаниаш бошад, ақалан барои гармии дили шавҳар ба вай нимнигоҳе накард (**Р. Чалил, Шикасти тилисмот**). Ман ҳам аз сабаби дӯстдоштани касбу кори худ ҳамин хел мегӯям (**Ф. Ниёзӣ, Вафо**).

Ибораҳои феълии ҳол. Ибораҳои феълии ҳол чузъи тобеи худро дар алоқаи ҳамроҳӣ ва вобастагӣ (пешояндию пасояндӣ) дар бар мекунад. Чузъи тобеи

сиро бештар зарфҳо ташкил медиҳанд: **дере нагузашта, шабона омода, саҳоргоҳон раҳсипар шуда, рост истода, чоркаса рафта, поёнтар фаромада** ва ғайра.

Гуруҳи дигари ибораҳоеро мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар онҳо феълӣ ҳол низ чузъи тобеъкунанда шуда, боиси ботафсилтар шудани ин гуна ибораҳо мегардад ва муносибатҳои гуногуни маъноиро аз ҷумлаи объектӣ, макон, замон, шарт, хилоф ва ғайра ба амал меорад. **Раиси як колхозӣ калон шуда истода, шикастани кӯзаро баҳона карда, аз омад-омади бори ни сел тарсида, аз устод ружеат нагирифта, аз поёнтарин қишлоқ нагузашта, аз ин даромад халос шудани худро фаҳмида, гапи маро нафаҳмида, замини канори тепларо шудгор карда** ва ғайра. Вай ба нотобии худ аҳамият надода хеста гаштан гирифт (**С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо**).

Ибораҳои сифати феълӣ. Ибораҳои сифати феълӣ дар дохили ибораҳои исмӣ ташанкул ёфта, боиси ба амал омадани ибораҳои тафсилӣ мегарданд. Сифати феълӣ дар дохили ибораҳои исмӣ чузъи тобеъшавандаи худро тавассути алоқаи вобастагӣ дар бар мекунад. Чунинчи, дар иборати **хӯроки аз биринҷ тайёр шудагӣ** исми **биринҷ** ба сифати феълӣ **тайёр шудагӣ** дар алоқаи вобастагӣ (аз) тобеъ гаштааст. Худи сифати феълӣ ба исми хӯрок дар алоқаи изосфӣ тобеъ аст.

Дар як гуруҳи чунин ибораҳо сифати феълӣ истисно шавад ҳам, маъно ва мафҳуми аввалаи ибора аз байн намеравад. Лекин иборати сифати феълӣ барҳам хӯрда, он таркибан қолаби соддаро мегирад. Бояд гуфт, ки қолиби истисношудаи сифати феълӣ ин маъно ибораҳо дар забони адабии тоҷик ҷандон маъмул нестанд. Хонаи дар лаби дарё (**будагӣ**), девори аз хишт (**сохтагӣ**) хӯроки аз биринҷ (**тайёр мешудагӣ**), ҷуртаи аз атлас (**дӯхтагӣ**) ва ғайра.

Ибора аз ҷиҳати сохт ду ҳел мешавад: содда ва тафсилӣ.

1. Ибораҳои, ки танҳо аз ду калимаи мустақил-**маъно** ва як воситаи алоқа сохта мешаванд, иборати

содда номида мешаванд: холи сиёҳ, миҷғони дароз, беҳи ниҳол, фасли тирамоҳ, тез омадан, зуд рафтан, муаллимро дидан, бо шогирд фаҳмондан, хеле васеъ, андак лоғар ва ғайра.

2. Ибораҳое, ки аз се ва зиёда калимаҳо тавасути якчанд воситаи алоқа ташкил ёфтаанд, ибораҳои тафсилӣ номида мешаванд: **хонаҳои барҳавои дар сари роҳ, мардуми дар меҳнат обутобёфта, бехтарин олимони асри ХХ, барои меҳнати софдилона камар бастан, ин андешаҳои сулҳпарваронаи ходимони давлат** ва ғайра.

Дар ибораҳои тафсилӣ вобаста ба хусусияти воситаҳои алоқави грамматикӣ ва семантикаи ҷузъҳои асосӣ ва тобеъ муносибатҳои мухталифро якбора мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, дар ибори **ин бинои боҳашамати дар назди дарёи сероб** муносибатҳои муайянкунандагӣ ва ҳоли (мақонӣ) мушоҳида мегардад.

Айни ҳамин ва дигар хел муносибатҳоро дар ибораҳои зер мебинем: **куртаи ба сад орзу дӯхтагии модар, маслиҳатҳои фондаовари дар бораи фарзанд, муҳимтарин масъалаҳои дар қарорҳои анҷумани ҳизби нав ғушрасида.**

Саволу супоришҳо:

1. Хусусиятҳои асосии ибора кадомҳоянд?
2. Ибора чист?
3. Фарқи ибораро аз воҳидҳои дигари грамматикӣ фаҳмонед.
4. Дар ташанкули ибора чанд хели воситаи алоқави грамматикӣ иштирок мекунанд?
5. Муносибатҳои нахвийи ҷузъҳои ибораро фаҳмонед.
6. Дар ташкили ибора кадом ҳиссаҳои нутқ бештар иштирок мекунанд ва сабаб дар чист?
7. Аз рӯи кадом меъёр ибораҳоро ба хелҳо ҷудо мекунанд?

8. Ибораро аз ҷиҳати сохт ба чанд гурӯҳ чудо мекунанд?

9. Оид ба сохти ибора мисолҳо тартиб диҳед.

А д а б и ё т:

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. 1970, 1984.

2. **Ҷосимова М.** Ибораҳои изофии масдарӣ. Журнали «Мақтаби советӣ», 1965, № 6.

3. **Ҷосимова М.** Мухтасар оид ба ибораҳои изофии номӣ. Журн. «Мақтаби советӣ», 1967, № 2, 3, 4, 6.

4. **Мирзоев А.** Ибораҳои феълии замони дар забони адабии ҳозираи тоҷик, Душанбе, «Дониш», 1972.

5. **Абдурахимов С.** Ибораҳои исмии забони адабии ҳозираи тоҷик, Душанбе, «Дониш», 1973.

6. **Абдурахимов С.** Ибораҳои ҷонишинӣ, Душанбе, «Дониш», 1979.

7. **Акрамов М.** Ибораҳои сифатии забони ҳозираи тоҷик, Душанбе, «Дониш», 1977.

8. **Рустамов Ш.** Мушкилоти синтаксис. Душанбе, «Маориф», 1988.

МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ ҶУМЛАИ СОДДА

Ҷумла инъикоскунандаи фикр аст, ки ба тӯфайли он хонанда ё шунаванда аз ҳама гуна воқеа ва ҳодисае, ки ба амал омадааст ва ё ба амал меояд, огоҳ мешавад. Вобаста ба ташаккулу тақомулоти таърихӣ сохти грамматикӣ забон, ифодаи фикр ва объекти зикршаванда ҷумлаҳо низ аз ҷиҳати сохту таркиб ва савту оҳанг гуногун мешаванд.

Ҷумлаи содда фикреро инъикос менамояд, ки шакли нисбатан мухтасари аввал, охир ё ояндаи амалу ҳодисаи баёншаванда мебошад.

Ҷумлаи содда заминаи воқеии ҷумлаи мураккаб ба ҳисоб меравад. Вале дар таркиби ҳама гуна ҷумлаи мураккаб маънои озод ва заруриро ифода карда наметавонад, чунки дар таркиби ҷумлаи мураккаб яке бо тақозои маънову мазмуни дигаре зикр мегард.

дад. Дар ин сурат чумлаҳои содда хусусияти ҳам-
 пурракуни, эзоҳдиҳию эзоҳёбиро мегиранд. Ин ҷиҳат
 маҳз дар чумлаи мураккаби тобеъ афзунтар аст. Ма-
 салан, дар таркиби чумлаи мураккаби **Комил**, пеш аз
 он ки **бо ҷурааш Акрамча** видоъ кунад, **ба гӯши вай**
пичирросзанин чизе гуфт (**А. Д.**) чумлаи соддаи пеш
 аз он ки **ба ҷурааш Акрамча** видоъ кунад, ҷудо кар-
 да шавад, ноқису норавшан монда, хонанда маънову
 матлаби дилхоҳро ҳосил намекунад. Вале аз мазму-
 ну маънои чумлаҳои соддаи зер, ки онҳо алоҳида
 зикр мешаванд, хонанда ё шунаванда ба хубӣ мефаҳ-
 мад, ки мақсад чист, сухан дар бораи кӣ ё чӣ мера-
 вад: **Кампир дар айёми ҷавониаш бисёр хушрӯй бу-**
дааст (**Х. Карим**, **Оқшуда**). Одина ба се **сӯм** барои
бор кардани **колан** худ **маркабе** харида, **биет** тангаи
нақди бухорию **ба миён** баста **бо қофилаи** муздурон
ба роҳ баромад (**С. Айни**, **Олина**).

Дар муқаррар намудани маъно ва мафҳуми пур-
 раи чумлаҳои соддаи мухталиф сифаҳои феълӣ, феъл-
 ҳои ёридиханда, банданҳои феълию хабарӣ ба оҳанги
 гуфтор нақши асосиро мебозанд.

1. Сифаи хабарӣ ва шаклҳои гуногуни замони он
 бо иловаи оҳанги мӯътадил асоси чумлаҳои ҳикоягӣ
 мебошад. Инчунин хабари чумлаҳоеро, ки дар нутқи
 монологӣ дучор меоянд ва хусусияти тасвирий доранд,
 ҳамин сифа ва феълҳои ёридихандаю банданҳои хабар-
 ӣ ташкил медиҳанд: **Дар он зиёфат ошро ман менух-**
там ва дигар хизматхоро ҳам мекардам (**С. Айни**,
Ёддоштҳо). Рӯзи серкор ва пурташвиш ба охир ме-
 расад (**Ҷ. Икромӣ**, **Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро**). Шав-
 харашро аз дилу чон дӯст медоштааст (**Ҷ. Икромӣ**,
Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Сифаи хабарӣ хабари чумлаҳоеро ҳам ифода ме-
 кунад, ки бо иловаи қисме аз ҳиссачаҳо ва калима-
 ҳои модалӣ оҳанги пурсиш гирифта, чумлаҳои саво-
 лиро ташкил медиҳанд: **Шумо холо ҳам бедоред, ма-**
гар? (**Ф. Ниёзӣ**, **Вафо**) **Оё**, аз пагоҳ сар карда ба кор
 баромада метавонем? (**Р. Ҷалил**, **Ҳикояҳо**). **Чор-панҷ**

руз дар Сталинобод гашта, суруди мурғони хушовози моро ҳам пазмон шудӣ, аз афташ? (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

2. Сиғаи амрӣ асосан хабари ҷумлаҳои амрӣ ва хитобиро ташкил медиҳад: Ту рафта аз пода хабар гиру ба ин тараф ронда биёр (Р. Ҷалил, Шуроб). Ин гапҳои пандомезро ҳаргиз фаромӯш нақун, додарам (С. Айни, Марги судхӯр). Биёед, суруди модари озод, таронаи модари хушбахти моро бишнавед (Ҳ. Карим, Оқшуда).

3. Сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ хабари ҷумлаҳои ифода мекунад, ки дар онҳо маъноҳои хоҳишу орзу ва боварӣ ба иҷрои қору амал дар назар дошта шудааст: Вай бояд дируз рафта бошад («Садон Шарк»). Он оҳанги форам кай ба гуши мо мерасида бошад (маҷ. «Занони Тоҷикистон»).

4. Сиғаи эҳтимолий хабари ҷумлаҳои ташкил медиҳад, ки дар онҳо маъноҳои тахмину эҳтимол, гумон, шубҳа ва нобоварӣ дар назар дошта шудааст: Ягон моҳ шудагист (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Акнун дигар одам намеомадагист (Ф. Муҳаммадиев, Сози мунаввар). Эҳтимол, аз вай ба инҳо хабар оварда бошад (Ҳ. Карим, Оқшуда).

Хабари ҷумлаҳои содда ба воситаи сифати феълӣ, масдар ва дигар ҳиссаҳои нутқ ба хубӣ ифода меёбад: Вазифаи ту кӯдаконро нигоҳубин кардан аст (маҷ. «Занони Тоҷикистон»). Пагоҳии дигар қорвон ба роҳ баромаданӣ буд (С. Улуғзода, Восеъ).

ХЕЛҲОИ ҶУМЛАИ СОДДА

Ҷумлаҳои содда мувофиқи гуфтор, тарзи ифода ва иштироки саръазо ва аъзои пайрав ба гуруҳҳои зерин ҷудо карда мешаванд:

1. Ҷумлаҳои содда аз ҷиҳати иштироки саръазо ба дутаркиба ва яктаркиба ҷудо мешаванд:

1. **Дутаркиба.** Ҷумлаи соддае, ки дар он ҳар ду саръазо (мубтадо ва хабар) мушоҳида мегардад, ҷум-

лаи соддаи дутаркиба номида мешавад: Полисия ба вай ғамхорона назорату посбонӣ мекард (**Р. Ҷалил**, **Бозгашт аз бихишт**). Пенҳизмат чолокона аз бом-фуromaда пас аз як соат боз омад ва коғазеро ба даст сардор дод (**С. Айни**, **Дохунда**).

Чумлаи соддаи дутаркиба дар навбати худ ду хел мешавад: хуллас ва тафсилӣ.

а) Чумлаи соддаи хуллас танҳо аз сараъзо иборат аст: Ҳама хомӯш (**Ф. Муҳаммадиев**, **Дӯстон тоҷи сар**). Роҳ дур буд (руз. Тоҷикистони советӣ).

б) Чумлаи соддаи тафсилӣ ба ғайр аз сараъзо ин ё он аъзон пайравро низ дар бар мегирад: Ҷалол Икромӣ китобҳои хушсифат навиштаанд (**Ф. Муҳаммадиев**, **Дӯстон тоҷи сар**). Ғусфандчаллобон, даллолон ва қасобони самарқандиро диду боздид карда, ба сари рамаҳои худ расида омаданд (**С. Айни**, **Дохунда**). Дар Киев шиддати дарди дил аз гиребонам гирифта, ба бемористони он ҷо бурд (**Р. Ҷалил**, **Бозгашт аз бихишт**).

2. **Яктаркиба**. Чумлаи соддае, ки танҳо аз як сарузв ва ягон узви пайрав иборат аст. Чумлаи соддаи яктаркиба номида мешавад: Нокулбофиро аз қадимулайём нағз меидам (**Р. Ҷалил**, **Бозгашт аз бихишт**). Ба шахр рафта даркор (**С. Айни**, **Дохунда**). Берун аз шахр оми палав мепазанд (**Ф. Муҳаммадиев**, **Дӯстон тоҷи сар**).

Чумлаҳои соддаи яктаркиба низ хуллас ва тафсилӣ мешаванд.

а) Хуллас: **Хомӯшӣ**. Берунӣ дастнависашро аз зери болин мебардорал (**С. Улуғзода**, **Ибни Сино**). Ҷи ном доред? **Солеҳ** (**Х. Карим**, **Оқшуда**).

б) Тафсилӣ: Моҳи декабри соли 1937 ӯро ба Помир фиристоданд (**Ф. Муҳаммадиев**, **Дӯстон тоҷи сар**).

Чумлаҳои умумӣшахс, номуайяншахс, муайяншахс, бешахс, унвонӣ, нопурра, тасдиқию инкорӣ ба гуруҳи чумлаҳои соддаи яктаркиба дохил мешаванд.

ЧУМЛАҲОИ СОДДА АЗ ЧИҲАТИ ОҲАНГ

Ба воситаи ин гуруҳи чумлаҳо гуянда ва ё нависанда нисбат ба амал, воқеа, ҳодиса, ифодаи фикр ва ҳозираю ояндаи масъалаи инъикосшаванда ҳиссиёти махсус зоҳир менамояд, чизеро тасвир мекунад, масъалаеро тасдиқ ё инкор мекунад, касеро даъват менамояд, аз ин ё он кас ё чиз пурсон мешавад ва ғайра.

Ин гуна мафҳумҳоро чумлаҳои ҳикоягӣ, саволи, амрӣ ва ғайра дар бар мегиранд.

Чумлаи ҳикоягӣ

Чумлае, ки дар он фикр ба воситаи оҳанги нарму муътадил ифода карда мешавад, чумлаи ҳикоягӣ номида мешавад. Вақти парвоз гузашта рафт (Ф. Муҳаммадиев, Дустон тоҷи сар). Ман ҳам имшаб омадани уро тахмин карда будам (Р. Ҷалил, Маъвои дил). Мошин ба роҳаш давом меод (Ф. Муҳаммадиев, Дустон тоҷи сар). Дар ин вақт баногоҳ санги калоне аз қуллаи нӯҳ ғалтид (С. Айни, Дохунда).

Чумлаҳои соддаи ҳикоягӣ аз ҳамдигар ба воситаи паузаи кӯтоҳақанҷо чун карда мешаванд. Дар охири ҳар яке он нуқта гузошта мешавад. Деҳқон гандуми зиёдатиरो ба худ нигоҳ дошта, чуволҳояшро ғундоштан гирифт (С. Айни, Дохунда). Дар деҳа пахтачинӣ сар шуд (Р. Ҷалил, Бозгашт аз бихишт).

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик хабари бисёр чумлаҳои соддаи ҳикоягиро сифати хабарии феъл ва шаклҳои гуногуни замонии он ташкил медиҳад, зеро ҳуди сифати хабарӣ хусусияти маълумотдиҳӣ, тасвиркунӣ, имконпазирию имконнопазирии амал, таъкидкунонӣ ва ғайра доро мебошад. Гуянда ё нависанда ба воситаи ин навъ чумлаи фикри худро ҳамачониба зикр мекунад, оид ба ин ё он ҳодисаю воқеа мулоҳиза меронад, баҳс мекушояд, хулоса мебарорад ва ниҳоят шунаванда ва ё хонанда аз мақсаду мароми гуянда ва нависанда ҳаматарафа оғош мегардад. Аз ҳамин ҷост, ки категорияи модалияти субъекти-

вӣ¹ ва объективӣ² бештар ба ҷумлаи соддаи ҳикоягӣ хос аст.

Барои барҷастатар ифода шудани модалият як қатор ҷузъҳои дигари грамматикӣ аз қабилӣ феълҳои модалиӣ **хостан, тавонистан, бояд, шояд** ва феълҳои **ҳамакӣ рафт, феълҳои тартибии номии орзу кардан, умед доштан, тахмин кардан** нақши калон мебозанд. Ман ҳамчун як фарзанди як қишлоқ гап задан меҳамама (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Рӯзи дигар ба кор баромада натавонистам (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). Кучо бояд рафт (Х. Карим, Оқшуда). Лекин ба одамӣзод бигузур он шахси маҳбубаш бошад, фақат аз нафосати гулу ҳаловати навои танбӯр лаққидан нашоад (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Ҳамин тавр шуданаширо умед доштам (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Ҳабари ҷумлаи соддаи ҳикоягӣ ба воситаи сифаи эҳтимолий низ ифода мегардад. Ягон моҳ мешудагист (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Акнун дигар одам намемадагист (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Шумо албатта, китоби бисёр доштагистед (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Сифаи шартӣ-ҳоҳишмандӣ низ ба вазифаи ҳабари ҷумлаи соддаи ҳикоягӣ меояд: Туйро ба чор кас маъқул карда гузаронем (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Вақте ки ҷумлаҳои соддаи ҳикоягӣ маъноҳои зарурату ногузирӣ, эҳтимоду боварӣ, гумон, шубҳа, тахмин хурсандӣ, норозигӣ, ҳафагӣ, ҳайрат ва ғайраро ифода мекунанд, ҳабари онҳо ба воситаи калимаҳои ҳатмӣ, зарур, лозим, даркор, ногузир, ҷоиз, фарз, матлуб, бешубҳа, бебаҳс, аниқ, гумон, шубҳа, эҳтимол, тахмин, мумкин ва феълҳои ёридиҳандаю бандакҳои ҳабарӣ ифода мегарданд: Зиёдтар хондан лозим аст. Мутолиаи газетаҳои ҳаррӯза ҳатмист. Барои шеър навиштан бисёртар шеър аз ёд кардан лозим. Фолклори халқиро доништан даркор

1. Модалияти субъективӣ — муносибати гуянда нисбат ба фикр дар ҷумла.

2. Модалияти объективӣ — тасвири реалӣ ё ҳақиқӣ дар ҷумла.

аст. Дар гирди меҳвари худ чарх задани сайёра аниқ мебошад. Аз одами танбал меҳнати босубот гумон аст. Танбалро коргар кардан мумкин аст.

Чумлаи саволи

Чумлае, ки дар он фикр ба тариқи пурсиш ифода ёфта, дар охири он аломати савол гузошта мешавад, чумлаи саволи номида мешавад: Наход, мо ба ҳамдигар ба ин дараҷа монанд бошем? (Р. Чалил, Бозгашт аз бихишт). Барои чӣ бандӣ шудӣ? (С. Айни, Дохунда). Ту аз ман хафа нестӣ? (П. Толис, Ҳикояҳо). Ҳой, худаш чӣ гап, хоҷаи хасак? (А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳҳо).

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик чумлаи саволиро аз ҷиҳати маъноӣ мақсад ба се гуруҳ ҷудо мекунанд: ҷавобталаб, рамзӣ ва водоркунӣ.

1. Аз мазмуни чумлаи саволи ҷавобталаб бармеояд, ки пурсанда оид ба ин ё он масъала маълумот надорад ва ҷазиро доништан мехоҳад: Чаро шуморо ҳаёс карданд? (А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар. Печутоби роҳҳо), Ту кистӣ ва падарат чӣ ном дошт? (С. Айни, Дохунда). Шабона ёфта метавониста бошем? (А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳҳо).

2. Мазмуни чумлаи саволи рамзӣ мефаҳмонад, ки гуянда оид ба объект маълумот дорад. Ин аст, ки дар он фикр пардапӯшона ва ба таври талху пичинг ифода мегардад: Магар, ба овоз надодан аз мурдан халос мешавӣ? (С. Айни, Дохунда). Оё, модарам маро ба гаҳвора набаста буд? (Р. Чалил, Бозгашт аз бихишт). Чаро мо пахтаро тиллоӣ сафед мегӯем (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Кучо рафтӣ, ҷаҳони пок монанди дили духтар?

Кучо рафтӣ, ҷаҳони танг монанди дили кафтар?

Кучо рафтед, аз ман солҳои бебадал, бебозгаштам?

(Лоик, Рӯзи сафед).

3. Дар чумлаи саволи водоркунӣ шунаванда ба амал ё иҷрои қорре огоҳ карда мешавад: Навбат кунен намешава?! (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Коратро кардан гирӣ-чӣ? (С. Айни, Дохунда). Ин сад тангаро ба фонда мемонед, ё қарзи Ҳасанро медиҳед? (С. Айни, Дохунда).

Воситаи асосии ҷумлаи саволи оҳанг мебошад. Узви таъкидшаванда задаи мантиқӣ мегирад ва дар кучое, ки ояд, баландтар ва пурқувваттар садо медиҳад. Чунончи, хабар дар аввали ҷумла: Кистанд онҳо? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Чӣ лозим вай ба шумо? (Ф. Муҳаммадиев).

Мубтадо дар байн: Мафҳуми қаҳрамони «фаъол»-ро шумо чӣ мефаҳмед? (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Дар ташаккули ҷумлаҳои саволи ҷонишинҳои саволи ва ҳиссаҷаҳои саволи нақши бузург мебозанд.

а) Ҷонишинҳои саволи ва пурсишҷонишинҳо: Ба ту чӣ шуд, Раъно? (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт). Ба сари хирман рафта чӣ кор мекуни? (С. Айни, Дохунда). Ту кистӣ ва аз кучо меой? (С. Айни, Дохунда), Ту чӣ корнома нишон додӣ? (С. Айни, Дохунда). Сирри ин ҳол дар чист? (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Чаро ин ҳикоя ба мо ин қадар таъсир мекунад? (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

б) Ҳиссаҷаҳои саволи: Бача, магар аз шаҳр нав омадаӣ? (С. Айни, Дохунда). Магар ту нашунидӣ? (С. Айни, Дохунда). Наход ки ин каси ҳазли сурприз-дӯст ин бор ҳам касро огоҳ накарда, баргашта бошад? (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт).

Ҷумлаи амрӣ

Ҷумлае, ки дар он фикр ба таври амр, фармон, супориш ва хоҳишу илтимос ифода мегардад, ҷумлаи амрӣ номида мешавад. Хабарӣ аксари ҷумлаҳои амрӣ ба воситаи феъли фармониш ё худ сифаи амр ифода мегардад. Ҷон-ҷон гуфта розӣ шав (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт). Мардум, чамъ шавед, габо кунед (С. Улуғзода, Восеъ). Аз ҳамон оқибандозатон садо даҳ сӯмашро ба ман диҳед (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт). Шумо бе ҳеч гуна андеша ба тарафи бародарони худ гузаред (С. Айни, Дохунда).

Ин навъи чумлаи содда чунин маънохоро дар бар мегирад:

1. Чумлаҳои амриё, ки маънои амр, фармон, супориш ва даъватро доро мебошанд: Гражданинҳо, аз таги винт дуртар биравед (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). Теғ ба даст бигир. Аз золим қасос бигир (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавони мо).

Зи оҳандии бигсиду муш бош,

Паноҳи асирони мазлум бош!

(**Абдурахмони Ҷомӣ**, Панду ҳикматҳо).

2. Чумлаҳои амриё, ки дар онҳо маънои лутфу марҳамат, насиҳат, илтимос, таскину тасалло, навозиш мушоҳида мегардад: Ягон духтари бечораро ёфта хонадор шав (**С. Айни**, Куллиёт). Гиря накунад (**Р. Ҷалил**, Шӯроб).

3. Чумлаҳои амриё, ки маъноҳои узр, таклиф, зорию илтиҷоро ифтихос менамоянд: Маро мебахшეთ (**Р. Ҷалил**, Шӯроб). Умратонро диҳад, котиб, инро аз ман напурсед (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз биҳишт). Ҷаноби оӣ, аз гуноҳи ман гузаред (**Р. Ҷалил**, Шӯроб).

Хабари чумлаи амриё гоҳо ба воситаи сифати шартӣ-хоҳишмандӣ низ ифода мегардад. Лекин амру фармон ва супоришу хоҳиш бештар ба шахси сеюми танҳо ва ҷамъ равона карда мешавад: Болохонаро тоза карда курпачаҳои нав партояд («**Садони Шарқ**»). Падару акаҳои моро гардонда биёранд (**Р. Ҷалил**, Шӯроб). Ҳеч касро даромадан намонанд (**руз. «Тоҷикистони советӣ»**).

Чумлаи хитобӣ

Чумлае, ки дар он фикр бо ҳиссиёту ҳаяҷон ифода мегардад, чумлаи хитобӣ номида мешавад: Ту садқаи бачаҳо шав! (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз биҳишт). Шумо дарвозаро хуб ниғаҳбонӣ кунед! (**С. Айни**, Дохунда). Аз техника самаранок истифода баред! (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар).

Яке аз воситаҳои муҳими ташаккули чумлаҳои хитобӣ мухотаб, ҳиссаҳои қувватдиҳанда ва калимаҳои модалӣ ба ҳисоб мераванд. Аз ин ҷост, ки дар чумлаҳои хитобӣ оҳанг пуршиддат шуда, тобишҳои гуногуни маъноӣ ба амал меояд. Дар охири чумлаи

хитобӣ аломати хитоб гузошта мешавад. Монда на-
шавед! Равнаку баракат ба коратон, дӯстони азиз!
(Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Ту ҳам бояд би-
мири! (С. Улуғзода, Восеъ). Азизам, Бурҳонҷон!
Хатм муборакат бод! (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт).
Кошкӣ ҳамин тавр мешуд! (Р. Ҷалил, Бозгашт аз би-
ҳишт). Магар нони хучаинро муфт гумон кардӣ!
(С. Айни, Дохунда).

Хабари ҷумлаи хитобӣ на фақат ба воситаи сифаи
амр, балки ба воситаи сифаи хабарӣ ва ҳиссаҳои но-
мии нутқ низ ифода мегардад: Не, ин тӯҳмат намегу-
зарад! (А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳҳо). Хуш
омадӣ, баҳор! Дийрамон ба ту пешкаш! (Р. Ҷалил,
Бозгашт аз биҳишт). Эй хок ба сари ман! (Р. Ҷалил,
Бозгашт аз биҳишт). Офтоб барояд, ба сари апам
Барно барояд! (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Як гурӯҳ ҷумлаҳои хитобӣ маъноӣ даъвату муро-
ҷиатро ифода карда, гурӯҳи дигаре ҳиссиёту ҳаяҷо-
ни шахси роиқ менамоянд: Духтарам, Гулнор!
Маро аз ҷониби худ вакил ба никоҳ кун! (С. Айни,
Дохунда).

Ё раб, он хонаи бедоду ситам вайрон бод!
Ё раб, он маҳкамаи ҷавр мазористон бод!
Ё раб, он тахт, ки шуд боиси бадбахтии мо,
Реза-реза шуда бо хоки сиях яксон бод!
Ё раб, он тоҷ, ки зеби сари хунхоре шуд,
Бо сари соҳиби худ зебдеҳи зиндон бод!
Ё раб, он қаср, ки ишратғаҳи ҷаллодон аст,
Пора-пора шуда дар зери замин пинҳон бод!
Ё раб, он муфтию он қозию он шоҳу вази,
Сарғагун гашта ба хуни худашон ғалтон бод!..

(С. Айни, Куллиёт).

Саволу супоришҳо:

1. Ҷумлаҳои содда аз ҷиҳати оҳанг ба чанд гурӯҳ
ҷудо карда мешаванд?
2. Ҷумлаи ҳикоягӣ бештар ба кадом услуби забон
хос аст?
3. Хабарӣ ҷумлаҳои соддаи ҳикоягӣ бо кадом си-
фаҳои феълӣ ифода мегардад?

4. Чумлаи саволи чист?

5. Чумлаҳои саволи ба чанд гурӯҳ чудо карда мешаванд?

6. Оид ба хелҳои чумлаҳои саволи чумлаҳо тартиб диҳед.

7. Хабарҳои чумлаҳои амрӣ бо кадом сифаҳои феълӣ ифода мегардад?

8. Фарқи байни чумлаҳои амрӣ ва хитобиро фаҳмонед ва мисолҳо биёред.

9. Дар охири чумлаи хитобӣ кадом аломат гузошта мешавад?

А д а б и ё т:

1. Грамматикаи забони тоҷикӣ, синтаксис, китоби дарсӣ барои мактабҳои олии Душанбе, Нашр. дав. тоҷик, 1963.

2. Забони адабии ҳозираи тоҷик, синтаксис. Барои студентони факултетҳои филологияи мактабҳои олии Душанбе, нашри солҳои 1970, 1984.

3. Ниёзмӯҳаммадов Б. Чумлаҳои содда дар забони тоҷикӣ. Сталинобод, 1956.

4. Эшонҷонов А. Чумлаи чидааъзо ва баъзе хусусиятҳои грамматикӣ он. Дар маҷмуаи илмӣ, серияи филологӣ, ҷилди 55, Душанбе, 1967.

5. Н. Маъсумӣ. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик, Сталинобод, нашр. дав. тоҷ. 1959.

6. Х. Хусеинов. Забон ва услуби «Одина»-и устод С. Айни, Душанбе, «Ирфон», 1973.

ЧУМЛАҲОИ СОДДАИ ЯКТАРКИБА

Чумлаҳои соддае, ки аз як сараъзо ва ё сараъзою калимаҳои эзоҳдиҳанда иборатанд, чумлаҳои соддаи яктаркиба номида мешаванд.

Чумлаҳои соддаи муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс, бешаҳс, унвонӣ, нопурра ва тасдиқию инкорӣ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд.

Чумлаи муайяншаҳс

Чумлаи соддаи яктаркибаи бемубтадое, ки хабарҳои он шахси муайяноро нишон медиҳад, чумлаи соддаи

муайяншахс номида мешавад. Дарро кӯфтам. Хонаро рӯбучин кун. Подаро ба чаро баред.

Хабари чумлаи соддаи муайяншахс ба воситаи сифати амрӣ ва хабарӣ сурат мегарад.

1. **Сифати амрӣ.** Сифати амрӣ дар ҳар ду шумора (танҳо ва ҷамъ) ба вазифаи хабари чумлаи соддаи номбурда баробар истифода мегарад: Аввал аспро ба саисхона кашида хӯрок деҳ! (**С. Айӣ, Дохунда**). То гирифтани фармони дуҷумла муваққатан Душанберо гузошта, пас гардед! (**С. Айӣ, Дохунда**).

2. **Сифати хабарӣ.** Аз сифати хабарӣ ба вазифаи хабари ин навъи чумла шахси якум ва дуҷумлаи шумораи танҳо ҷамъ истеъмоли мегарад. Ба ҳаёти мустақилона қадам мемонӣ (**Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна**). Ҳар рӯз ҳамдигарро мебинем, саломуалейку ҳолпурсӣ мекунем (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**). Хомӯш, парешонҳол менишастем (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**). Ҳамроҳи насрнависи ҷавон Б. Н. маҷмуаи ҳикоя ва очеркҳои ӯро мутолиа ва муҳокима мекардем (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**).

Чумлаи номуайяншахс

Чумлаи соддаи яктаркибаи бемубтадо, ки хабари он ба воситаи шахси сеюми ҷамъ ифода меёбад, чумлаи яктаркибаи номуайяншахс номида мешавад. Ҳар рӯз ба радио ва газета эълон мекунанд (**Р. Ҷалил, Бозгашт аз бихишт**). Пас аз се соли муҳожир шуда омаданаш Мирҳайдарро ба як колхозии майда раис интихоб карданд (**Ҷ. Иқромӣ, Хатлон**). Зимистони ҳамаи сол ҳардуямонро ба Москва даъват намуданд (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**).

Ин навъи чумла дар зарбулмасалу мақолҳои халқӣ фаровон истифода мегарад: Оқанро дар гармияш мекубанд. Ҷӯҷара дар тирамоҳ мешуморанд. Орзуи дӯғро дар махтоб мешикананд.

Чумлаи умумишахс

Чумлаи яктаркибаи бемубтадо, ки хабари он ба воситаи сифати хабари замонӣ ҳозираю ояндаи шумораи дуҷумла танҳо ва сифати амрӣ ифода мегарад, чумлаи умумишахс номида мешавад:

Мебарӣ рози ман даҳон ба даҳон,
Мекунӣ чун гуноҳ ифшоям.

(Ш. Едгорӣ. Симои халқ).

Ба чашми хирад ҳозири вақт бош,
Ба ҳумки амал нозири вақт бош.

(Абдурахмони Чомӣ, Панду ҳикматҳо).

Баъзан дар ҷумлаҳо хабари феълии шахси сеюми танҳо, ки бештар дар ҳикматҳои халқӣ мушоҳида мегардад, мазмунан ба ҳар се шахс як хел мансубият дорад: **Аз кундае параха мепарронад. Панҷ ангуштро ба даҳон меандезад. Муштро ба торикӣ мезанад. Аз сояи худ мегарсад.** Ба чашми одамон ҳок мепошад (**В. Асрорӣ, Зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ**).

Ҷумлаҳои умумишахс дар ҳулосаҳои пандомези шоирону нависандагон низ дида мешаванд:

Хирадманд бош беозор бош,
Ҳамеша забонро ниғаҳдор бош!

(Абдулқосим Фирдавӣ, Панду ҳикматҳо).

Аз ситамгарон бигиру ба наҷорон бихӯр
Аз ҷаҳонхоҳон биғалту ба ҷаҳондорон битоз.

(Абулноҷии Манҷуҳрӣ, Панду ҳикматҳо).

Ҷумлаи бешахс

Ҷумлаи соддаи яктаркибаи бемубтадое, ки ҷузъи асосии хабарии он ба воситаи шахси сеюми танҳо ифода ёфта, феъли бояд ҷузъи ёридиҳандаи онро ташкил медиҳад, ҷумлаи бешахс номида мешавад. Илочи воқеа пеш аз вуқӯъ бояд кард (**Зарбулмасал**). Ин заминро шудгор бояд кард (**руз. «Тоҷикистони советӣ»**).

Ҷузъи ёридиҳандаи як гурӯҳ ҷумлаҳои бешахсро феъли **шудан** ташкил медиҳад: Аз ин об тузашта намешавад (**Садси шарқ**). Дар ин ҳавои бад чизеро дида намешавад (**руз. Пионери Тоҷикистон**).

Хабарии як қатор ҷумлаҳои бешахс ба воситаи масдари калимаҳои модалии **зарур, лозим, даркор** мумкин низ сурат мегирад: Доимо ба фаъолон ва му-

тахассисон маслиҳат кардан лозим (**Ф. Муҳаммадиев**, Дустон тоҷи сар). Ин тавр бошад, корро сар кардан даркор (**С. Айни**, Дохунда). Аробаро шикаста, аспро кушта, тахтаро алов сар додан мумкин (**А. Шукуҳӣ**, **Х. Аскар**, Печутоби роҳҳо). Пас, аз умумиятгӯй даст кашидан даркор (**Ф. Муҳаммадиев**, Дустон тоҷи сар).

Чумлаҳои унвонӣ

Чумлаи соддаи яктаркибае, ки дар он воқеа ва ё предмету ҳодиса номбар мешавад, вале дар боран он чизе гуфта намешавад, чумлаи унвонӣ номида мешавад. **Деҳа. Руи ҳавлӣ.** Дар назди айвон Малла ва Мошон хокнейбозӣ мекунад (**Н. Исломов**, Ба мо бовар кунед). **Гӯшаи бешазор.** Шер меояд. Вай пурхашм (**Н. Исломов**, Ба мо бовар кунед). **Балҷувон. Қалъаи Ҳоким.** Овозаи шуриш ҳокимро ба ташвишу таҳлука андохтааст (**М. Турсунзода**, Асарҳои мунтахаб).

Чумлаҳои унвонӣ асосан дар нутқи тасвирии нависанда ё гӯянда дучор меоянд. Асарҳои бадеӣ ва песаҳо манбаи асосии ин чумлаҳо ба шумор мераванд. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик чумлаҳои унвониро аз ҷиҳати сохт ба ду ҷурӯҳ ҷудо мекунад: хуллас ва тафсилӣ.

Чумлаҳои унвонии хуллас аз калимаҳои мустақилмаъноӣ алоҳида ташкил меёбанд: **Бешазор.** Дар як кунҷи саҳна ароба, дар болои он дегдони сафарӣ. Дар сари дег Михаил чунбучӯл дорад (**М. Ҳакимова**, Ба мо бовар кунед). **Баҳорон.** Гӯшае дар саҳнаи идораи колхоз. Дар ду тараф дарахтони сабз (**А. Ҳамдам**, Ба мо бовар кунед).

Чумлаҳои унвонии тафсеилро ибораҳо ташкил медиҳанд: **Нимаи моҳи май соли 1941. Бегоҳӣ. Кучаи килвати яке аз шаҳрҳои Тоҷикистон** (**М. Ҳакимова**, Ба мо бовар кунед). **Аввалҳои субҳи рӯзҳои тирамоҳ. Ханӯз рӯз сафед нашуда буд, ханӯз дар осмони набуди шаффоф ситорагон ягон-ягон менамуданд** (**С. Айни**, Гуломон).

Чумлаҳои унвонӣ дар инъикоси маъниҳо ва муносибатҳои мухталиф аз қабилӣ ҳолат, замон, мақон,

тасвири табиат ва ғайра хусусияти хубе зоҳир менамоянд: **Хонаи лола**, **Пагоҳи**. Падару модаркалон дар сари миз наҳорӣ мекунанд (**Гулрухсор**, Ба мо бовар кунед). **Лаби дарё**. Қасри шоҳи Хоразм. Духтарони шоҳ — **Мунира**, **Назира** ва **Маҳин** дар лаби дарё нишаста, мӯйшонанунон месароянд (**М. Турсунзода**, **Асарҳои мунтахаб**). **Саҳрои васеи Дон**. Офтоби саратон заминро оташвор метафсонад (**Ф. Ниёзӣ**, **Вафо**).

Чумлаҳон тасдиқӣ ва инкорӣ

Чумлаҳое, ки ҷавоби пурсиширо ба воситаи ҳиссаҷаҳон, тасдиқию инкорӣ ифода менамоянд, чумлаҳон тасдиқӣ ва инкорӣ номида мешаванд. Ту кистӣ, раис ҳастӣ? — пурсид шофёри калон. — Не (**С. Улуғзода**, **Навобод**). Дар вақти тамошо додани осие ман ба ту нишон дода будам-а?

— Ҳа-ҳа! (**С. Айни**, **Ёддоштҳо**).

Ҳиссаҷаҳон **оре**, **бале** ва калимаи модалии **албатта** низ ба вазифаи чумлаҳон тасдиқӣ ва инкорӣ омада метавонанд.

Чумлаҳон соддаи нопурра

Чумлаи соддае, ки дар он фикр ба таври мухтасар ё нопурра ифода мегардад, чумлаи соддаи нопурра номида мешавад:

— Кучост? Нишон деҳ!

— Намедонам!

— Чаро намедонӣ? (**С. Айни**, **Дохунда**).

— Чӣ ном доред?

— Солех. (**Ҳаким Карим**, **Оқшуда**).

Савол ва супоришҳо:

1. Чаро чумлаҳон соддаи яктаркиба мегӯянд?
2. Хелҳои чумлаҳон соддаи яктаркиба кадомҳоянд?
3. Фарқи байни чумлаҳон соддаи муайяншаҳс, но-муайяншаҳс, умумишаҳс ва бешаҳсро фаҳмонед.
4. Оид ба чумлаи унвонӣ чумлаҳо тартиб диҳед.
5. Чумлаҳон тасдиқӣ ва инкорӣ аз чумлаи нопурра бо кадом хусусияташон фарқ мекунанд?

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.
2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.
3. Н. Маъсумӣ. Очеркҳо..., 1959.
4. Б. Нийзмухаммадов. Забоншиносии тоҷик¹, Асарҳои мунтахаб, Душанбе, 1970.
5. Х. Хусейнов. Забон ва услуби «Одина», -и устод Айни², Душанбе, «Ирфон», 1973.
6. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷин³ (Проспект). Душанбе, «Дониш», 1977.

Аъзоҳои ҷумла

Хар як ҷумла, хоҳ содда хоҳ мураккаб, дорои аъзои ба худ хос мебошад. Аъзоҳои ҷумларо мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда, ҳол ташкил медиҳанд. Аъзои ҷумла ба воситаи ҳиссаҳои мустақил ва ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ ташаккул меёбанд. Аз аъзоҳои ҷумла мубтадо ва хабар сараъзоҳои ҷумла буда, муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол аъзоҳои пайрав мебошанд.

Хабар тобеи мубтадо буда, онро аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад. Аъзоҳои пайрав ба ҳамин ду сараъзо вобаста шуда меоянд. Хамаи онҳо якҷоя аъзоҳои ҷумларо ташкил дода, ба саволҳои гуногун ҷавоб мешаванд.

М У Б Т А Д О

Сараъзои ҷумлае, ки амалу ҳолат, ҳаракат ва анҷоми амал ба он вобаста аст, мубтадо номида мешавад. Мубтадо, ба саволҳои кӣ?, кӣҳо?, чӣ?, чӣҳо? ҷавоб шуда, ба ғайр аз феълҳои тасрифӣ, ба воситаи хамаи ҳиссаҳои мустақил ва ҳиссаҳои предметонидашудаи нутқ ифода меёбад.

Ба воситаи исм:

а) **Исми хос:** Бону ба ӯ бовар мекард («Садон Шарқ»). Баъд Юсуф мисибандаширо кушода ба тарафи

1. Дар фаслҳои оянда: Б. М. Нийзмухаммадов, Забоншиносии, 1970.
2. Минбаъд ин тавр: Х. Хусейнов. Забон ва услуб... 1973.
3. Минбаъд ин тавр: Грамматика (проспект)... 1977.

қурбону шарикаш партофт (**Сагтор Турсун**, Се рузи як баҳор). **Фирӯза** бечораи Аҳмадҷонамакро дар дақиқай аввал шинохта натавонист (**Ч. Икромӣ**, Духтари оташ).

б) **Исми чинс**: **Духтарак** навро-шунда, ба рақс медарояд. (**Ф. Муҳаммадиев**, **Дустон** тоҷи сар). **Саг** аз мардуми мардумозор беҳ (**С. Шерозӣ**, **Панду ҳикматҳо**). **Ҳаво** торафт серун мегардад (**Ф. Муҳаммадиев**, **Палатаи кунҷакӣ**).

Шаршара мерехт аз он кӯҳсор,
Зуд парешон шуда монанди ғуроб.

(**М. Турсунзода**, **Посбони оташ**).

в) **Исмҳои моддӣ** ва маънӣ **Муҳосиршудагон** бо даҳшати тамои аз хоб бедор шуданд (**С. Айнӣ**, **Дохунда**).

Илм дилро ба ҷои ҷон бошад,
Сари беилм бадғумон бошад.

(**Рукниддини Авҷадӣ**, **Панду ҳикматҳо**).

Хунар пояи мард афзун кунад,
Сар аз ҷайби иқбол берун кунад.

(**Панду ҳикматҳо**).

г) **Исми ҷомеъ**: **Мардум** ба тарафи вагонҳо давиданд (**А. Шукӯҳӣ**, **Ҳ. Аскар**, **Печутоби роҳҳо**). **Даста** ба тарафи дигар нигоҳ карда, ба роҳ даромад (**С. Айнӣ**, **Куллиёт**). **Мардум** ин бандиро шинохтанд (**П. Толис**, **Повест** ва **ҳикояҳо**).

Сифатҳо мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба вазифаи мубтадо меоянд: **Нодон** айб мекунад, **доно** хулаш мефаҳмад (**С. Улуғзода**, **Навобод**). **Чавон** абруво-наширо ба ҳам нашида нурсид (**Р. Ҷалил**, **Ҳикояҳо**). **Оқил** ҷохилро мешиносад, лекин **ҷохил** оқилро на-мешиносад (**Фолклор**).

Шумораҳо низ алоҳида ва гоҳо бо нумератив дар ҷумла мубтадо шуда меоянд:

а) **Шумораҳои миқдорӣ**: **Чил** — камоли чавонист. **Шахт** — камоли мардист (**Фолклор**). **Чор** ба ду тақсим меҷавад. **Бист** адади ҷуфт мебошад.

Шумораи миқдорӣ бо ҷонинини **ҳар** якҷоя ба вазифаи мубтадо истеъмол мегардад: **Ҳар** ду ба сӯи

ҳавзи кавсар баромаданд (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз биҳишт). **Ҳар сеяшон** ба роҳ даромаданд (**С. Улуғзода**, Навобод).

Шумораи миқдори **яи яҷоя** бо арктикле е хусусияти исмӣ гирифта, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо фаровон истеъмол мешавад: **Яие** курсӣ оварда, ба мобайни дӯкон гузошта ва ба нишастан тақлиф намуд (**Ф. Муҳаммадиев**, Дар он дунё). Яке аз боғ, дигаре аз роғ (Фолклор).

б) Шумораи тартибӣ низ хусусияти предметӣ гирифта, вазифаи мубтадоро адо мекунад: **Панҷум** Ашрафҷон ном сандуксоз буд... (**С. Айни**, Ёддоштҳо). **Саввумӣ** аз шавқи ботинӣ худро то андозае фаромӯш кардааст (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар).

Ҷонишини ва ақсарияти хелҳои он ба вазифаи мубтадо истифода мешавад: **Ман** аз хурсандӣ ба пӯстам намеғунҷидам (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз биҳишт). **У** бо ҳаяҷон ва дастони ларзон мактубро пӯшид (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз биҳишт). **Онҳо** модарвор шарикӣ ғаму шодии бародарон мегарданд. (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз биҳишт). **Мо** боз чанд кори дигарро буд карда, ба дӯкони бензинфурӯшӣ омадем. (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). **Ҳар** кас ба қадри ҳол чизе худой дода ба савоб дохил мешавад (**С. Айни**, Дохунда).

Вазифаи мубтадоро сифати феълӣ ва замонҳои ҳозираю гузаштаи он ҳам, ки ба исм мегузаранд, адо мекунанд: **Ояндагон** наздик омаданд (**С. Айни**, Дохунда). **Раванда** дар панҷ дақиқа ба пешӣ аспӣ худ расид. (**С. Айни**, Ғулӯмон). **Рафтагӣҳо** мактуб навиштанд (**рӯз. «Комсомоли Тоҷикистон»**).

Масдар ҳам ба вазифаи мубтадо меояд: **Шунидан** кай бувад монанди дидан. (Фолклор). **Хобидан** ҳело барвақт аст (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо).

Таркиби мубтадо

Мубтадо аз ҷиҳати сохт содда, таркибӣ-тафсилӣ ва ҷида мешавад:

1. Мубтадои содда асосан ба воситаи як калима

ифода мегардад: **Духтарак** бо мо хайрбод кард (**Ф. Муҳаммадиев**, *Дӯстон тоҷи сар*). Дар хонаи мо **сукут** бардавом ҳукмрон буд (**Ф. Муҳаммадиев**, *Дӯстон тоҷи сар*). Меҳмони шахриро **Шарбонухола** тамоман намешинохт (**Р. Ҷалил**, *Бозгашт аз бихишт*). **Танҳо беяроқӣ** корро камтар паст андохта истодааст (**С. Айни**, *Дохунда*).

2. Мубтадои таркибӣ-тафсилӣ. Мубтадоҳои таркибӣ-тафсилӣ ба воситаи ибораҳои гуногун ифода меёбанд.

а) Ба воситаи ибораҳои устувор: **Шӯрои Вазирони Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравӣ**, Академияи улуми **ИҶШС** бо иштироки **Шӯрои Вазирони Ҷамоҳири Иттиҳодӣ**, дигар ташкилотҳои манфиатдор барномаи мазкурро дар шаш моҳ омода созад (*руз. «Тоҷикистони Шӯравӣ»*). **Шӯрои Вазирони Тоҷикистон** бояд ба ин масъала диққати ҷиддӣ диҳад (*руз. «Ҷавонони Тоҷикистон»*).

б) Ба воситаи ибораҳои исмӣ: Аксарияти ибораҳои исмӣ содда, тафсилӣ, ки ҷузъҳои тобеи онҳо аз хиссаҳои гуногуни нутқ ташкил меёбанд ва дар ташаккули онҳо бисёр воситаҳои алоқа иштирок меkunанд, ба вазифаи мубтадо фаровон истифода мегарданд: **Яке аз меҳмонон** ба гап даромад (**С. Айни**, *Куллиёт*). **Марди паси санг** илова кард. (**С. Айни**, *Дохунда*). **Як қисми аҳли ҷойхона** ба ёрии он фалокатзадагон рафтанд (**Ҷ. Карим**, *Повест ва ҳикояҳо*).

в) Ибораҳои масдарӣ ва сифати феълӣ низ ба вазифаи мубтадо меоянд: **Хонда шудани** -ин нақш аз тарафи як тоҷик тантанан ин ҷашни зафарро дуболо кард (**С. Айни**, *Дохунда*). **Ташвиш кашидани** ман аҳамият надорад (**Ф. Муҳаммадиев**, *Тири хонхӯрда*). **Пурсандан** ин як одами оддӣ буд («Садби Шарқ»).

Мубтадоҳои ҷида. Дар ҷумла ду ва зиёда мубтадоҳо ҷида ҷида бо як хабар омада метавонанд. **Зулфия** ва **Шамсия** аз бозор меоянд (**Ф. Муҳаммадиев**, *Дӯстон тоҷи сар*). **Фирӯза**, **Шамсия**, **Оймуллои ганбур** ва **Муҳаррами Ғарч** низ гӯё симоҳои зиндаанд (**Ф. Муҳаммадиев**, *Дӯстон тоҷи сар*).

Илму молу мансабу чоҳу қирон,
Фитна орад дар кафи бадгавҳарон.

Ҷалолиддини Румӣ, (Панду ҳикматҳо).

Ҷои мубтадо дар ҷумла

Мубтадо дар забони адабии тоҷик асосан дар аввал ва баъд дар мобайни ҷумла меояд. Дар назм чояш озод буда, дар охир ҳам меояд:

а) Дар аввал: **Падару писар** ба миёни иморатҳои 3-4 ошёнаи нав даромада рафтанд (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**). **Ҳайдар** газетаро ба сари сина паҳш намуд (**Р. Ҷалил, Ҳикояҳо**).

б) Дар мобайн: Дар курсии пеши «Волга» аз тарафи рост муаллим **Раҳим Ҷалил** менишастанд (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**). Аз пушти девор овози **гириялуди модарон** баланд шуд (**С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо**).

в) Дар охир: Дасту рӯяшро шуста, дергоҳе ба андеша рафт **мардак** (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**).

Хору ҳасро менишонад шуъла дар хоки сиёҳ,
Оқибат аҳли ҳавасро мекунад расво шароб.

(Абдулқодири Бедил. Панду ҳикматҳо).

Ғар тавозӯъ гирӣ, эй ҷавон,

Дӯст дорандат ҳама халқи ҷаҳон.

(Панду ҳикматҳо)

Саволу супоришҳо:

1. Аъзоҳои ҷумла кадомҳоянд?
2. Сараъзо ва аъзои пайравро фаҳмонед.
3. Мубтадоро таъриф кунед ва мисол биёред.
4. Мубтадо ба воситаи кадом ҳиссаҳои нутқи ифода мегардад?
5. Мисолҳои биёред, ки мубтадо ба ибораҳои ифодаи ёфта бошад.
6. Сохту таркиб ва ҷои мубтадоро дар ҷумла фаҳмонед.

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.
2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.

3. Б. Ниёзмухаммадов Забоншиносӣ..., 1970.
4. Грамматика (преспект)..., 1977.
5. Б. Ниёзмухаммадов, Чумлаҳои содда..., 1960.
6. Т. Мақсудов, Ф. Зикриёев, Х. Чалилов. Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаҳои синтаксисии онҳо, Душанбе — 1976.

Х А Б А Р

Сараъҳои ҷумлае, ки амалу ҳаракат, муносибат ва замони иҷрои қори мубтадиро муайян мекунад, хабар номида мешавад.

Хабар ба саволҳои **чӣ шуд?**, **чӣ мешавад?**, **чӣ кор мекунад?**, **кист?**, **чист?** ва ғайра ҷавоб мешавад.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик хабарро аз ҷиҳати ифодаи маъно ба ду ғуруҳ ҷудо мекунам: феълӣ ва номӣ.

1. **Хабарҳои феълӣ.** Хабарҳое, ки ҷузъи асосии онҳо бо феъл ва сифаҳои феълӣ ифода мегарданд, хабарҳои феълӣ номида мешаванд: Миршаб ба рӯи суфаи тағи айвон **нишаст** (Ч. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Кошки, кудурат аз замин **бардошта** мешуд (Ч. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Ҳа, меҳмон-бародар, **биё** (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Акнун дигар одам **намеомадагист** (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

Хабарҳои феълӣ аз ҷиҳати сохту таркиб ба ду ғуруҳ ҷудо карда мешаванд: содда, таркибӣ:

1) Хабарҳои феълӣ содда асосан ба воситаи як калима ифода мегарданд. **Чунончи:**

а) Ба воситаи сифаи амрӣ: **Бубин**, шӯълаҳои алав дар сангҳо бозӣ мекунам. (**П. Толис**, **Ҳикояҳо**).

Бархез эи хоб, эй санами Шарқ,

Бархезу ба по кун олами Шарқ.

(**А. Лоҳутӣ**, **Куллиёт**).

б) Ба воситаи сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ: Наход панҷ-даҳ савобталаб галаашро ба бонӣ **надиҳад** (**Р. Чалил**, **Одамони ҷовид**).

1. Дар фаслҳои оянда ин тарз навишта мешавад: **Т. М., Ф. 3**
Х. Ч. Дар бораи воҳидҳо..., 1976.

Ҳамон сола, ки овҷо бор оранд,
Ба мо хурсандии бисёр оранд.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

в) Ба воситаи сиғаи эҳтимолий: Ҳозир баъд аз якду дақиқа меомадагист (С. Айний, Марги судхур). Падараш имруз ё пагоҳ мерафтагист («Садои Шарқ»).

г) Ба воситаи сиғаи хабарӣ: Мили даӣ девонавор мерақсид (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Мошин дар канори роҳ, байни ду теппаи пасте менстод (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

2/ Хабарҳои феълӣ таркибӣ. Хабарҳое, ки аз ду ва зиёда феълҳо таркиб меёбанд, хабарҳои феълӣ таркибӣ номида мешаванд. Дар ин ҷо сӯҳбати онҳо ба охир расид, зеро ки ба дами дарвозаи ҳавлашон расида буданд (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Фирӯза бефаранҷӣ ва Нарим ба рӯи курсиҳо нишаста буданд (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Азбаски феълҳои таркибии номӣ дар барқарор намудани маънову мафҳуми категорияҳои морфологияи феъл чун феълҳои асосӣ иштирок мекунанд, дар синтаксис ба вазифаи хабарҳои таркибии феълӣ меоянд: Чанги роҳ пароканда нуда буд (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Онҳо ба давлати нав, ба Ҳукумати инқилобии нави худ кизмат мекунанд. (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Хуллас, ки хислати одам ба дилаш мувофиқ мешудает (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

Хабарҳои таркибии феълӣ бо феълҳои модалӣ хостан, тавонистан, сурат гирифтаи маънои мухталифро аз қабилӣ имконият, хоҳишу ният, дарҷ кардану муқобил гузоштан нишон медиҳанд. Мо аз имову ишораи ӯ чизе фаҳмида натавонистем (Ҷ. Икромӣ, Хатлон). Баъди чанд лаҳзаи хомӯшӣ ронанда моро боз фаҳмондан мехост («Садои Шарқ»).

Шаклҳои ғайритаасрифӣи феъл масдар ва сифати феълӣ низ алоҳида ва якҷоя бо феълҳои ёридиҳандаю бандакҳои хабарӣ ба вазифаи хабар омада метавонанд.

а) Сифати феълӣ: Хабар дар чумла ба воситаи
ҳамаи замонаҳои сифати феълӣ ифода мегардад:

Камоли тоҷикистонӣ расида,

Ба боғаш лолаҳои нав дамида.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Ман ба Шодӣ панҷ-шаш бор ҳалво пухта **фирис-
тодагӣ** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Дасту рӯям ҳам се-чор
рӯз боз нашустагӣ (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Зисту зиндагонӣ
муҳочиронро ба чашми худ дидани (Р. Ҷалил,
Бозгашт аз биҳишт).

б) Масдар: Кори асосии мо ҷӯйборҳоро **чуқуртар
кардан ва қубурҳоро хобондан** аст (рӯз. «Тоҷикисто-
ни шуравӣ»).

Набояд рӯзи аввал аҳд бастан

Пас аз бастан набояд аҳд шикастан.

(Ҷилолӣ, Панду хикматҳо).

Хабарҳои номӣ

Хабарҳои, ки ҷузъи асосии онҳоро ҳиссаҳои номии
нутқи ташкил медиҳанд, **хабарҳои номӣ** номида мешаванд.
Хабарҳои номӣ низ аз ҷиҳати сохту таркиб ба
ду гуруҳ ҷудо карда мешаванд: содда ва таркибӣ:

а) **Хабарҳои номии содда**. Хабарҳои номии содда
ба воситаи як налима ифода мегарданд ва дар ташак-
кули онҳо аксарияти ҳиссаҳои нутқи иштирок меку-
нанд: Рафиқи ман — **Солех**, (С. Улуғзода, Субҳи ча-
вонии мо). Чойхонааш **покиза** (А. Шукӯҳӣ, Ҷ. Аскар,
Печутоби роҳҳо). Қишлоқ — **хурдакак** (С. Улуғзода,
Навобод). Соат **ёздаҳ** (С. Айнӣ, Ятим). Номат **чист**,
холаҷон? (С. Айнӣ, Ғуломон). Ту **кистӣ?** (Ҷ. Карим,
Ҷиқояҳо). Дар ин Ғозибузургов ғубор **бисёр** (А. Шу-
кӯҳӣ, Ҷ. Аскар, Печутоби роҳҳо). Лекин дар ҳамин
гуша ҳам соҳибдилон **бисёранд** (Ф. Муҳаммадиев,
Дӯстон тоҷи сар).

б) **Хабарҳои номии таркибӣ**. Хабарҳои, ки бо ҳис-
саҳои номии нутқи ифода ёфта, ба онҳо феълҳои ёри-
диҳанда ҳамроҳ мешаванд, **хабарҳои номии таркибӣ**
номида мешаванд. Хабарҳои номии таркибӣ мисли
хабарҳои соддаи номӣ ба воситаи ҳиссаҳои нутқи

ифода мегарданд: Ин мард Амонулло буд (С. Улуғзода, Навобод). Ман дар дари хўчаини падарам ғуломбача шудам (Х. Карим). Вай носфурӯш буд (С. Улуғзода, Навобод). Ҷўра Холдоров бисёр ғамгин буд (Х. Карим). Мутаваллии мадраса бесавод буд (С. Айний, Марги судхўр). Хўрон камакак буд (Садои Шарқ).

в) **Хабарҳои номи тафсилӣ.** Хабарҳое, ки ба воқеаҳои гуногун ва феълҳои ғридиҳанда ифода мегарданд, хабарҳои тафсилӣ номида мешаванд: Одамони машғули истироҳат (Ф. Муҳаммадиев, Дустон тоҷи сар). Ин рӯзи охирини Абдуллоҳоча буд (С. Айний, Дохунда). Иди Наврӯз яке аз идҳои пеш аз исломият аст (С. Айний, Куллиёт). Вай чанд сол боз азҳои колхозии ба номи Ворошилов буд (Х. Карим, Оқшуда). У як ҷавони кўтоҳқади кулҷаруи тахминан бисту панҷсола буд (С. Айний, Ёддоштҳо).

Як гурӯҳ хабарҳои номи таркибро таркибҳои алоҳида, ки аз ҳиссаҳои номию нешояндҳо сурат мегиранд, ташкил медиҳанд: Дар Тошкент бозори ин молҳо дар авҷ аст (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). Гуфтугӯ дар бораи ту («Садои Шарқ»). Роҳи ростро хатар нест, қачрав ҳамеша дар хатар.

Боли парвози Гагарин бо шумост,

Боли мероси Гагарин бо шумост.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Хабарҳои ҷида

Ду ва зиёда хабарҳое, ки ба як мубтадо вобаста шуда меоянд, хабарҳои ҷида номида мешаванд. Хабарҳои ҷида ду хел мешаванд: Хабарҳои ҷидаи номӣ ва хабарҳои ҷидаи феълӣ.

1. Хабарҳои ҷидаи феълӣ: Мавлон аз ҷояш давид, да хест ва ба пойгаҳ фаромад (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Ҳамин тавр, персонажҳои сценарий доимо меҳонданд, роҳ мепаймуданду меҳонданд, менишинанду меҳонданд, меҳезанду меҳонданд (Ф. Муҳаммадиев, Дустон тоҷи сар).

2. Хабарҳои ҷидаи номӣ: Об хунук ва соф буд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Вале аз бародарон ҳанӯз на дарак, на хабаре буд (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт).

Хирадманд бошу бозор бош,
Ҳамеша забонро ниғаҳдەر бош!

(Фирдавсий, Панду ҳикматҳо).

Агар хоҳӣ наку бошӣ, наку бош!
Ҳамеша ростқайли ростгӯ бош.

(Хисравӣ Деклавӣ, Панду ҳикматҳо).

Ҷои кабар дар ҷумла

1. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик кабар асосан дар охири ҷумла меояд: Одами ношинос тахминан чилсала буд. (А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳ-ҳо). Нуралӣ аз ин зиёд гап зада натавонист (С. Улуғзода, Навобод).

2. Дар мотайни ҷумла кабар одатан дар назм дучор мешавад:

Душмани доно баландат мекунад,
Бар заминат мезанад индони дӯст.

(Саъдии Шерозӣ, Панду ҳикматҳо).

Менамоям ёду меҷӯям туро,
Бевафо, бераҳм меғӯям туро.

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

3. Дар аввал:

Шом шуду қард гӯбор офтоб,
Тоға шуд аз нав ғами он дилқабоб.

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

Мувофиқати кабар ба мубтадо

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик кабар одатан аз рӯи шахсу шумора ба мубтадо мувофиқат мекунад. Вобаста ба сохту таркиб ва аъзоҳои дохилии ҷумла мувофиқати мубтадо ба кабар гуногун мешавад:

1. Агар исм, ҷонишин ва дигар ҳиссаҳои нутқа, ки предметонида шуда, алоҳида ба суффиксҳои ҷамъбандӣ ба вазифаи мубтадо оянд, кабар дар шакли танҳо омада ба мубтадо мувофиқат мекунад: **Шоқир** — шайтон рӯзона ба хонааш телефон қард (Р. Ҷалил, Бозғашт аз биҳишт). **Хӯш**, ту ба рафтаи розӣ шудӣ? Вале рӯиш то буни гӯшу гардан сурх шуд. **Паҳлавонро** у хушнудона қабул қард. **Дӯсти** деринаи

ман Устоҳошими наққош ба ҳаштод даромад. Номи духтараш ошно буд (Р. Чалил, Бозгашт аз биҳишт).

2. Агар мубтадоҳои исми ва исмшуда хоҳ алоҳида, хоҳ чида ва хоҳ дар таркиби ибора мафҳуми бисёриро ифода кунанд, хабарҳо низ дар шакли ҷамъ меоянд: Намзаминҳо ва безаминҳо чоряккорӣ, ятимӣ ва ё ба ягон касби дигар машғули менамуданд (С. Айни, Ёддоштҳо). Шоирон, олимон, ходимони матбуот ба ин савол ҳар гуна ҷавоб доданд (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Ҳамин тавр, онҳо қавл карданду вафо ба аҳд низ карданд (Р. Чалил, Бозгашт аз биҳишт). Шаш бародари падарам аз модари дигар, аз зани якуми бобоям буда, ҷамаашон солхӯрда буданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо).

3. Агар ҷонишинҳои шумораи ҷамъ, ки ба вазифаи мубтадо истеъмоли мегарданд, ба ҷои ҷонишинҳои шумораи танҳо оянд, хабар ҳам дар шакли ҷамъ меояд: Шумо ба киштзорҳо як назар андозед (С. Улуғзода, Навобод). Шумо ба ин нону об, қоғазу қалам оварда диҳед (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

4. Агар исмҳои ҷомеъ ба вазифаи мубтадо оянд, хабарҳо гоҳ дар шакли танҳо, гоҳ дар шакли ҷамъ меоянд: Мардум мегурехт ва фарёд мекашид (С. Айни, Ғуломон). Даста ба тартибе, ки мардуми мо домодеро ба хонаи арӯс ё арӯсера ба хонаи домод мегурданд, аз сарой баромада рафтанд (С. Айни, Ғуломон).

Саволу супоришҳо:

1. Хабар чист?
2. Хабар чанд хел мешавад?
3. Таркиби хабарҳои феълиро фаҳмонед.
4. Хабарҳои номиро шарҳ диҳед.
5. Хабарҳои феъли аз хабарҳои номӣ бо кадом хусусиятҳо фарқ мекунанд?
6. Оё хабарҳои номӣ бо ибораҳои ифода мегарданд?
7. Ҷои хабарро дар ҷумла маънидод кунед.

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.
2. Забони адаби..., 1970, 1984.
3. **Б. Ниёзмуҳаммадов.** Ҷумлаҳои содда дар забони тоҷикӣ. Сталинобод — 1956.
4. **А. Эшонҷонов.** Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодашавии онҳо. Душанбе, «Ирфон», 1969.
5. Т. М., Ф. З., Х. Ҷ. Дар бораи воҳидҳо..., 1976.
6. **Ш. Рустамов.** Мушқилоти синтаксис...

АЪЗОҲОИ ПАЙРАВИ ҶУМЛА

Аъзоҳои пайрави ҷумла муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол мебошанд. Ин аъзоҳои пайрав аз ҷиҳати сохту таркиб аз ҳам фарқ мекунанд ва ба воситаи ҳиссаҳои гуногуни нутқ ташкил ёфта, ба саволҳои мухталиф ҷавоб мешаванд. Яке ба мубтадо дигаре ба хабар вобаста шуда, дар ташаккули ҷумлаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои гуногун мавқеи босазо мегузоранд.

МУАЙЯНКУНАНДА

Аъзои пайрави ҷумлае, ки аломат, сифат, хусусият, муносибат ва соҳибиятро ифода мекунанд, муайянкунанда номида мешавад. Муайянкунанда ба саволҳои **чӣ хел?**, **чӣ гуна?**, **кадом?** ҷавоб мешавад. Мисолҳо: сарзамини хушманзара, шоири боистеъдод баҷагони хушбахт, ин кӯҳсор, он деҳа, панҷ писарбача, олими маъруфи тоҷик, ин деҳаи навбунёд, аз хунуки карахт.

Дар мисолҳои боло, чунон ки дида мешавад, дар ҳар кадом ду ва зиёда калимаҳо ба туфайли воситаҳои алоқои грамматикӣ яке бо дигаре тобеъ гашта, мафҳумҳои мураккабро ба вучуд овардаанд.

Аз ин бармеояд, ки муайянкунанда одатан дар таркиби ибораҳо мушоҳида мегардад. Ба таври дигар, муайянкунанда бе муайяншаванда вучуд надорад. Муайянкунанда-тобеъшаванда буда, муайяншаванда-тобеъкунанда аст. Дар мисоли **маслиҳати дӯстон** калимаи **дӯстон** бо бандани изофӣ ба калимаи **маслиҳат** тобеъ гашта, чигунагии муносибати фаҳмондааст.

Бояд гуфт, ки муайянкунанда бештар ба воситаи хиссаҳои нутқи ифода меёбад, ки аломату сифат, хусусияту муносибат, миқдору соҳибиятро ифода мекунад. Ба ин маъно, исм ва хиссаҳои предметонидашуда бештар муайяншаванда ва сифат, шумора, сифати феъли ва ғайра муайянкунанда мешаванд. Ин маънои онро надорад, ки исм, шумора ё ҷонишин муайянкунанда намешаванд. Онҳо низ дар навбати худ муайянкунанда ҳам мешаванд.

Як хусусияти махсуси муайянкунанда ин аст, ки он дар ҷумла дар таркиби сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав меояд.

а) Дар таркиби мубтадо: **Мӯйҳои дарози сиёҳи маҳин бофтагии вай** дар вақти гуппизанӣ ба пеш меафтаданд (**С. Айни**, Дохунда).

б) Дар таркиби хабар: **Холо ману муаллим дар соҳили Сир машғули сайрем** (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар).

в) Дар таркиби пуркананда: **У аз котиби ташкилоти комсомоли** ҳам хоҳиш қард, ки аз ҳоли хонаводааш бохабар бошад (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз биҳишт).

г) Дар таркиби ҳол: **Баъд аз тақрибан як соат падару писар дар назди дарвозаи бозори калон** вохӯрданд (**Б. Насриддинов**, Модарам — дилу ҷонам). Шумо аз болои боми онҳо нафароед (Садои Шарқ).

Муайянкунандаҳо муайяншавандаҳои худро бо ду роҳ тобеъ мекунад: 1. Бо роҳи алоқаи вобастагӣ. 2. Бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ.

1. АЛОҚАИ ВОБАСТАГӢ: Чунон ки маълум аст, алоқаи вобастагиро алоқаҳои изофӣ, пешояндӣ ва пасояндӣ ташкил медиҳанд.

1. Алоқаи изофӣ: Нишонаи алоқаи изофӣ бандаки изофии **И** мебошад. Ба воситаи ин бандак муайянкунанда, одатан, баъди муайяншаванда меояд ва худ он бо муайяншаванда якҷоя навишта мешавад: **панҷаҳон даст, корди тез, меҳмони омадагӣ, дарди дил, шохӣ дарахт** ва ғайра.

Муайяннунандаҳои алоқаи изофӣ вобаста ба маънӣ ва таркиби морфологиашон муайяншавандаро аз чанд ҷиҳат возеҳу равшан менамоянд.

а) Аз ҷиҳати аломату сифат: гули **сурх**, ранги **сафед**, оби **шӯр**, доруи **талх**, саҳрои **васеъ**, хонаи **баланд**, марди **фарбеҳ**, бачаи **лоғар**, куртаи **напа-нав**, рӯи **сап-сафед**, чашмони **кабудчатоб**, куртаи **нилоби-ранг**, духтари **мавзунқомат**, мамлакати **зебоманзар**, дили **пурорзу** ва ғайра.

Баъд аз як соат нонҳои **гарми сафеди сурхрӯй** бӯи диловези иштиҳокушои худро ба тамоми ҳавлӣ паҳн карданд (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо). Мо писарбачагон дар миёнаи худамон мегуфтем, ки ин хел духтараки хушрӯйро дар умрамон надидаем (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо). Як зани **ҷавони ситорагарм** ба ҳавлӣ даромад (**Ҷ. Икромӣ**, Духтари оташ). У беихтиёр ба паси сарӣ худ нигоҳ кард ва 50-60 қадам дуртар аз худаш як туркмани **баландқомати лоғарандоми миёнсоли риши мошубиринҷи сиёҳчеҳраи чашму абрӯяш сиёҳро** дид (**С. Айни**, Ғуломон).

б) Аз ҷиҳати соҳибият, мансубият ва нисбият: ақидани командир, чашмони **Зебӣ**, китоби талаба, хонаи **модар**, ҳавли **падар**, пари **гунҷишк**, қуллаи **кӯҳ**, соҳили **дарё**, роҳи **оҳан**, дарвозаи **чӯбин**, либоси **закона**, меши **кӯҳӣ**, куртаи **шоҳӣ**, кори **имруза**, шӯъбаи **ғонбона** ва ғайра.

Чайми Шодигул ба Вера ва шавҳари ӯ ғалтид (**С. Улуғзода**, Навобод). Чеҳраи Ҳочиумар саҳл равшан гардид (**С. Улуғзода**, Навобод). Садои милтиқ ором гирифт. Писарак дар бағали модар фақат як-ду дақиқа ором хоҳад нишаст (**С. Улуғзода**, Восеъ). Он одами ношинос аз кисаи сарисинагии либоси зеринаш папиросдони нуқрагинро ба қуттии гугирд даровард (**С. Айни**, Куллиёт).

2. **Бо роҳи алоқаи пешояндӣ**. Бо роҳи алоқаи пешояндӣ муайяннунандаҳову муайяншавандаҳо бештар ба воситаи исмҳо ва ҷонишинҳои пердметӣ ташкил ёфта, муносибатҳои пурқунандагӣро ҳолиро ба ҳубӣ мушоҳида кардан мумкин аст: **мулоқот бо падар**,

донии аз китоб, сӯхбат дар бораи шумо, тарс аз тан-
хой, мулоқот дар шаҳр ва ғайра.

Дар зиндагӣ, дар муомила ба мардумон хоксор ва
содда буд (Р. Хошим, Ҳайкали бузурги назм). Амири
сомонӣ уламои Мовароуннаҳрро чамъ карда, супо-
риш дод, ки асаре роҷеъ ба оину русумот иншо ку-
нанд (Б. Ғафуров, Тоҷикон). Зафар дар Ёдхешетак
уро паҳлавони лашқари подшоҳ хоҳад кард (С. Улуғ-
зода, Ривояти суғдӣ).

Дар бисёри ин қолабҳо муайянкунандаҳои алоқаи
изофӣ бо алоқаи пешояндӣ якҷоя омада, эзоҳот ду-
чанд мегардад: Боре яке аз китобҳои онд ба мантиқи
Абуалӣ Синд ба Шероз расид. (С. Айни, Куллиёт).
Ман дар мамлакат расм ниҳодаам, ки кӯчагардони
баъд аз хуфтанро бикушанд (С. Улуғзода, Ривояти
Суғдӣ). Мадади Туғай ба Восеъ дар хучуми ба Бал
ҷувон даркор буд, (С. Улуғзода, Восеъ).

Бо роҳи алоқаи пешояндӣ муайянкунандаҳою му-
айяншавандаҳо на фақат ба воситаи исм, балки бо
исму дигар ҳиссаҳои нутқи низ сурат мегиранд. (Дар
ин хусус ба боби ибораҳо-ибораҳои исмӣ нигаред).

3. Бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ (муайянкунандаҳои
беизофа). Бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ муайянкунандаҳо
ба воситаҳои сифат, шумора, ҷонишин ва зарф му-
айяншавандаҳо ба воситаи исм ва ҳиссаҳои нутқи
предметонидашуда ифода мегарданд. Як хусусияти
ин навъ муайянкунандаҳо ин аст, ки онҳо пеш аз
муайяншавандаҳо ҷой мегиранд: бехтарин роман, бу-
зургтарин шаҳр, калонтарин деҳа, даҳ донишҷу, чор
сар гов, ин манзара, он ақида, ҳамин ҷумла, ҳар як
ақида, ҳеч гуна саркашӣ ва ғайра.

а) Муайянкунанда ба воситаи сифат: Баъд аз он...
ба саҳттарин ҷазо дучор кардани вай осон мегардад
(С. Айни, Ёддоштҳо). Нағзтарин одамҳо ҳам баъзе
хислатҳои аҷиб ва номафҳум доранд (Ҷ. Иқромӣ,
Шодӣ). Сабоҳат дар мактаб бехтарин талаба шиноҳ-
та мешуд (рӯз. «Понери Тоҷикистон»).

б) Муайянкунанда ба воситаи шумора: Ин таъби-
ри бачагона дар ҳаққи он ду харбуза хеле мувофиқ

меомад (**А. Дехотӣ, Куллиёт**). Мирзо фоидаи яксолаи сад тангаро сӣ танга ҳисоб карда, ба маблағи 130 танга аз забони Бозор хати иқрорӣ навишт (**С. Айни, Одина**).

в) Муайянкунанда ба воситаи ҷонишин: Ана ҳамин муфтиён ба Мӯҳсин як роҳ ёфта доданд (**С. Айни, Ёддоштҳо**). Баъзе бачагон ба ман ким-ча гуна хатчаҳои русиро бароварда, нишон доданд (**С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо**). Ин ҷупон як бачаи дувоздахсенздаҳсола буд (**С. Айни, Ёддоштҳо**). Ин чизҳо барояшон афсона барин менамуд (**С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо**).

г) Муайянкунанда ба воситаи зарф: Вай дар андак муддат ин корро ҳам омӯхт (**Ҷ. Иқромӣ, Духтари отаҷ**). Аммо чандин рӯзҳо вирди забони Биби Даҳболӣ дашному нафрини калонон буд (**С. Айни, Куллиёт**). Вай бисёр оромона сухан мекард (**С. Айни, Куллиёт**).

• Муайянкунандаҳои ҷида

Муайянкунандаҳое, ки ба як муайяншаванда тобеъ шуда меоянд, муайянкунандаҳои ҷида номида мешаванд. Дар муайянкунандаҳои ҷида муайянкунандаи якум ба муайяншаванда дар алоқаи изофӣ омада, калимаҳои минбаъда бо ҳам дар алоқаи пайвасти меоянд, вале ҳамаи онҳо ба калимаи якум тобеъ мешаванд: Қаторкӯҳҳои кабудчаранг, зардҷаҳол ва сурхҷаҳол сар ба фалак мекашид (**С. Айни, Одина**). Ҳар ду бародар пири қоматхамидаю афтодаҳол буданд (**Р. Ҷалил, Ҳикояҳо**). Шокирҷон ҷавони хушрӯй ва хушқаду баст буд (**Ҷ. Карим, Ҳикоятҳо**).

Муайянкунандаҳои пай дар пай

Муайянкунандаҳое, ки пай дар пай омада якдигарро муайяну пурра мекунанд, муайянкунандаҳои пай дар пай номида мешаванд: Мирҳикмат занҷири дарвезаи кучаро кушода омада, ба асп алаф дод, (**С. Айни, Куллиёт**). Лаби ғафси ҳамчун даҳони ҷуволи лабгардон кардашудаи вай бо ҳамдигар наместасид (**Р. Ҷалил, Одамони ҷовид**). Дарвозаи яктабақай Бобособир аз дарун занҷир буд (**С. Айни, Гуломон**).

Саволу суноришҳо:

1. Муайянкунанда чист?
2. Дар муайянкунанадҳои изофӣ кадом хели муносибатҳоро мушоҳида кардан мумкин аст.
3. Муайянкунандаҳои изофӣ бо кадом ҳиссаҳои нутқ ифода мегарданд?
4. Оид ба муайянкунандаҳои изофӣ мисолҳо тартиб диҳед.
5. Муайянкунандаҳоеро, ки бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ сурат мегиранд, шарҳ диҳед.
6. Фарқи муайянкунандаҳои изофӣю беизофаро маънидод кунед.
7. Муайянкунанадҳои беизофа бо кадом ҳиссаҳои нутқ, ифода мегарданд?
8. Муайянкунандаҳои чида ва пай дар пайро таъриф кунед ва мисолҳо биёред.

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.
2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.
3. Н. Маъсумӣ. Очеркҳо..., 1959.
4. Б. Ниёзмуҳаммадов. Забоншиносӣ..., 1970.
5. А. Халилов. Вазифаҳои грамматикӣи бандҳои изофӣи (—и). дар забони ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1969.

Б А Ё Н И Я

Баёния чун аъзои пайрави ҷумла — муайянкунанда предметро аз ягон ҷиҳат муайян ва таъин менамояд, вале фарқи он аз муайянкунанда дар он аст, ки калимаи асосиро бо додани номи нав эзоҳ медиҳад.

Баёния ва аъзои эзоҳшаванда тавассути алоқаи изофӣ ва ҳамроҳӣ сурат мегиранд.

Баёнияи изофӣ. Баёнияи изофӣ низ аз ҷиҳати ҷой ва қоидаҳои услубии забони адабии ҳозираи тоҷик ду хел мешавад:

1. Баёнияҳои изофӣе, ки пас аз калимаи баёншаванда меоянд ва аз ҷиҳати муносибату маъно гуногун мешаванд.

а) Баёниҳои изофие, ки касбу кор, ихтисосу мансаб, ташкилот ва миллатро мефаҳмонанд: Тиллоӣ **Ҷойхонаҷӣ** бошад самовори худро ба аробае бор карда, сахро ба сахро мегардад ва ба колхозчиён хизмат мекунад (**Ф. Муҳаммадиев, Дустон** тоҷи сар). Нарзиӣ **оснён** ҳар халтаро ба даст мегираду ҳуди ҳамон замон мегӯяд, ки борат фалон қадар (**Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар**). Баъди ин марди гурҷӣ баромада рафт («**Садон Шарқ**»).

б) Баёнияхое, ки таҳаллусу лақабро мефаҳмонанд: Комиссия дар ҳайати донишмандони Бухорӣ будани Аҳмад-Маҳдуми **Дониш**, Қорӣ Абдулмаҷиди **Зуфунун** ва домолло Иқромҷаро, ки овозаи дониши онҳо ба гушӣ олимони рус ҳам расида буд, лозим донист (**С. Айни, Ёддоштҳо**). Ҳайти **Пақана** бо Шарифи **Навча** дар як пасхамӣ пиҷон шуда буданд (**С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо**). Медонист, ки Муяссара зани кист, Шарифаи **пучук** духтари кист (**Сорбон, Санги сипар**).

2. Баёниҳои изофие, ки пеш аз баёншаванда меоянд ва ҳурмату эҳтиром, муносибати хешутаборӣ, лақаб ва табақаву гурӯҳро мефаҳмонанд: **Амаки** Даврон бо оқсақолҳои қишлоқ маслиҳат ороет, ки писархонд ёфтанаширо тӯй кунад (**Ф. Муҳаммадиев, Дустон** тоҷи сар). **Амаки** духтур дуруғ гуфт, додо (**Сорбон, Санги сипар**). **Кури** Раҷаб аз ҳавлӣ тез берун шуд («**Садон Шарқ**»). Эшонкул дар рӯзи аввалини таътили ҳамон ҳафта **Маҳдуми Ҳайратро** пеши ман гирифта овард (**С. Айни, Ёддоштҳо**).

Баёниҳои беизофа. Воситан алоқаи баёнӣ баёниҳои беизофа алоқаи ҳамроҳӣ мебошад. Баёншаванда аз баёнкунанда бо интонация маълум карда мешавад. Дар баёнӣ баёниҳои беизофа низ баёншаванда ҳам дар аввал ва ҳам баъди баёнкунанда меояд.

а) Баёнияхое, ки пеш аз баёншаванда меоянд ва касбу кор, ихтисос, мансаб, вазифа, рутба, унвонҳои илмиро мефаҳмонанд. **Чарроҳ** Ҳофиз Акбаров ба корчаллонҳои қаромхӯр, аз ҷумла мудири шӯъбаи чарроҳӣ **Карим Уруновичи** таъмакор ба ҳамсоия худ **Ҳа-**

тиби магазинчи нафрати ҳақ дорад (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). **Мунаққид** Атахон Сайфуллоев низ дар мисоли як ҳикояи «Сорбон» ҳамин нуқтаро таъқид карда буд (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). **Лейтенант** С. Иброҳимов бошад, ба дастан худ (Ҳамон «бригадаи 1-нафарӣ» **М. Фм**) ду-се пастхамиро гузашту сӯхбаткунон ба роҳи калони пурбарф баромад (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). Тобистони ҳамон сол **нависанда** Раҳим Ҷалил, низ ба ҳамин шараф сазовор гардид (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). **Майор** Давлатовро дидан замон шинохт ва пас аз салони вай алек гирифтанд аз пеши мизи кори худ ба нишастгоҳ ишора кард (**Ф. Ниёзя**, Вафо).

Адабиётшиноси маъруф, аъзо-корреспонденти Академии фанҳои РСС Тоҷикистон Муҳаммадҷон Шукуров ба унвони «Поёи устувор» («Маданияти Тоҷикистон», 1 июли соли 1983) мақолае навишта, оид ба вазъият ва вазифаҳои адабиёт ва аз ҷумла адабиётшиносӣ ва танқид изҳори ақида карданд (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар).

б) Баёнияҳое, ки ҳурмату эҳтиром ва ҳешутаборӣ, дӯстиро мефаҳмонанд: Барои **марди фозил, устоди меҳрубон** Раҳим Ҳошим умри бобаракат орзумандам (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). Мардум барои пешвоз гирифтани **рафиқ** Калинии ба вокзал шитоб мекарданд (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо). **Бародарам** Азизхон аз муҳаббати падару модарам сӯйисти-фода менамуд (**С. Улуғзода**). Субҳи ҷавонии мо). **Холаам** Зебо басо меҳрубон буд («**Садон Шарқ**»).

Баёнияҳои беизофае, ки пас аз баёншаванда меоянд. Ин ҳел баёнияҳо нисбатан камтар мушоҳида мегарданд ва бештар дар адабиёти илмӣ ва асарҳои бадеӣ дучор меоянд. Инак, баёнияҳои беизофае, ки таҳаллус, лаҷаб муносибатҳои ҳешутаборӣ ва эҳтиромро ифода мекунанд:

Абуабдулло **Рудақӣ** асосгузори адабиёти классикӣ тоҷик мебошад (Адабиёти Ватан) Мурод **Лучак** одамест, ки ягон чизро орзуи хушк карда наметавонад (**С. Айни**, Ёддоштҳо). Наҷмиддин **домулло** мехонад (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо). Сайёра-

аппат чй рӯзеро оварданд (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

Саволу супоришҳо:

1. Баёния чист?
2. Баёния чанд хел мешавад?
3. Фарқи баёнияи изофиро аз баёнияи беизофа фаҳмонед.
4. Фарқи баёния аз муайянкунанда дар чист?

А д а б и ё т:

1. Забони адаби..., 1970, 1984.

ПУРКУНАНДА

Аъзон пайраве, ки ба хабари чумла муносибатҳои гуногун дорад, пуркунанда номида мешавад. Пуркунанда ба саволҳои киро?, чиро?, аз кӣ?, ба кӣ?, ба чӣ? ҷавоб мешавад. Пуркунанда одатан ба воситаи исм, ҷонишин ва ҳиссаҳои нутқа, ки хусусияти предметӣ мегаранд, ифода мегардад: Онҳо Восеъро ба назди ӯ ҳозир карданд (С. Улуғзода, Восеъ). Ӯ худро ба замин партофту хомӯш монд. (А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳҳо).

Пуркунанда вобаста ба маъно ва хусусиятҳои грамматикӣ ду хел мешавад: бевосита ва бавосита.

ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА

Пуркунандаи бевосита дар чумлаҳои меояд, ки хабари онҳо асосан ба воситаи феълҳои гузаранда ифода мегардад ё ифода гаштаанд. Пуркунандаи бевосита низ дар навбати худ вобаста ба нишон додани предметҳои муайяну умумӣ ду хел мешавад: суратёфта, суратнаёфта.

1. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта ва роҳҳои ифодаҳои он

Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо пасоянди «ро» сурат гирифта, предметҳои муайяно нишон медиҳад ва ба саволҳои киро?, чиро? ҷавоб мешавад. Ин навъи пуркунанда ба воситаи аксарияти ҳиссаҳои нутқи ифода мегардад. Чунончи:

1. Ба воситаи исм: а) Исми хос: Шодӣ Каримабунуро нағз мешинохт (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Одинаро хоб намебурд, (С. Айни, Одина).

б) Исмҳои ҷинс, моддӣ ва маънӣ: Вай ҳар замон почак мезад, дастонашро бо ҳам молиш медод ва ба ҳамин худро гарм карда боз машғули кори худ мешуд (**Ф. Ниёзӣ, Вафо**).

Воз рӯи сабзаҳо афтону хезон по ниҳем,
Кӯҳдору даштқоро дар дили худ чо диҳем.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Дуруғ одамиро кунад бевиқор,
Дуруғ одамиро кунад шармсор.

(Саъдии Шерозӣ, Панду ҳикматҳо).

в) Исми ҷомеъ: Мардумро бо фирефтаҳои худ бо-вар кунонданӣ мешуд, (рӯз. «Тоҷикистони советӣ»).

2. Ба воситаи сифатҳои исмшуда

Мунофиқро мадон ёри мувофиқ,
Мунофиқро мунофиқ дон, мунофиқ.

(Носири Хисрав, Панду ҳикматҳо).

Докоро аз нодон нафрат аст,
Подокоро аз доно ваҳшат.

(Саъдии Шерозӣ, Панду ҳикматҳо).

г) Ба воситаи шумора ва хелҳои он: Шодигул нав ҳаждаҳо пур кард (**С. Улуғзода, Навобод**).. дигарашро пешин ва сеюминашро шаб ба бемор менӯшонӣ (**С. Айни, Одина**).

д) Ба воситаи ҷонишин ва хелҳои он: Муаллим дирӯз моро дар аэропорт пешвоз гирифта, ба хонааш бурданд (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**). Саид-хоҷа уро дар торикӣ шинохта натавонист (**А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳҳо**).

Ман туро баҳри дилам мадди таманно кардаам,
Ман туро баҳри дилам дар шеър пайдо кардаам.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Юнус-бобо зуд аз матлаби Зебӣ пай бурда, ҳама-ро ба қор даъват кард (**Ф. Ниёзӣ, Вафо**). Лекин ин ҳама оваратии онҳо ҳеч касро дилгир намекард (**Р. Ҷалил, Одамони ҷовид**).

е) Ба воситаи зарф: ...дар атрофаш аз сангҳои нотарошида деворҳо сохта, болашро бо ҳасу хошнок пӯшонда буданд (**С. Айни, Одина**).

ё) Ба воситаи масдар: **Хонданро** соли гузашта та-
мом карда будам (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо).
Марди қаддароз на **рафтавро** медонист ва на **нишас-
танро** (**Р. Ҷалил**, Одамони ҷовид).

ж) Ба воситаи сифати феълӣ исмшуда: Мо раф-
тагӣхоро гусел кардем (руз. «Комсомоли Тоҷикис-
тон»).

Пуркунандаи бевоситаи суратёфта ба воситаи ибор-
раҳои гуногун: **изофию беизофа**, **омехта**, ки аз ҳис-
саҳои гуногуни нутқ ва сифати феълӣ масдар ва
ғайра ташкил меёбанд, ифода мегардад.

1. Ба воситаи ибораҳои **изофӣ**: Рақси духтарон
чилван гулҳоро аз боди сабо мемонад (**Ф. Муҳамма-
диев**, Дӯстон тоҷи сар). Рӯзе аз рӯзҳо сагча **ангушти
хонуми нозпарварро** мегарад (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯс-
тон тоҷи сар). Пагоҳирузӣ муллоён **фатвои сангсор
кардани гунаҳгоронро** навишта оварданд (**С. Айни**,
Одина).

Гуфт ҳама орзуи кешро,
Дарди дили синаи садрешро.

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

Модарам, дар ёди ту ғашту гузоре мекунам,
Ваҳри меҳри ту дили худро мазоре мекунам.

(Лоик, Рӯзи сафед).

2. Ба воситаи ибораҳои **беизофа**: Ин хидматро ху-
ди ман ба дилу ҷон мекунам, (**С. Айни**, Дохунда). Ам-
мо ҳамин гапро ба ҳеч кас маъқул карда натавонис-
там (**Р. Ҷалил**, Одамони ҷовид).

3. Ба воситаи ибораҳои **омехта**: **Кушодани ни сир-
ро** ба милиса ҳавола мекунам (**А. Шукӯҳӣ**, **Ҳ. Аскар**,
Печутоби роҳҳо). Солеҳ-бобо **76 баҳору тобистони
зиндагиро** аз сар гузаронидааст (**Ф. Муҳаммадиев**,
Дӯстон тоҷи сар). Ба Раҳими қанд ду **танга музди
хизматашро** супурданд (**С. Айни**, Марги судхӯр).

Пуркунанда дар забони адабии тоҷик дар шакли
чида фаровон истифода мегардад: **Хуб**, **Шумо** чаро
ҳам худатонро, ҳам Қорӣ-Ишқамбаро, ҳам маро таш-
виш дода, пули ӯро шабона бурда медихед (**С. Айни**,
Марги судхӯр). Адабиёти бадеӣ бояд ҳатман чизи

тоза, хусни хануз чашми касе наафтада, ҳақиқати об-
нарасидаро кашф ва тасвир кунад (Ф. Муҳаммадиев,
Дӯстон тоҷи сар).

2. Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ва роҳҳои ифодаёбии он

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта предмети но-
муайяно нишон медиҳад ва аз ин рӯ, он нисбат ба
пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта камтар ташаккул
меёбад. Исмҳои хос ва ҷонишинҳои ифодакунандаи
шахс, ки хусусияти умуминомбаркунӣ надоранд, дар
ҷумла ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратнаёф-
та намеоянд. Масалан, ман **бригадир** пурсидам, ё **Аҳ-
мад** пурсидам гуфта наметавонем, вале ман **гӯгирд**
пурсидам, **меҳмонхона** пурсидам гуфта метавонем.

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта бо исмҳои
ғайришахс ва ҳиссаҳои нутқи исмшавандаю як қатор
ибораҳои ифода мегардад.

а) Ба воситаи исмҳои ғайришахс: Дилбар дуруст
ош хӯрда натавонист (**Ҷ. Икромӣ, Шодӣ**). Файзи паго-
ҳӣ ба даштрӯя зебоӣ мебахшид (**Р. Ҷалил, Одамони
ҷовид**).

б) Ба воситаи ҷонишин. Дар айёми ҳаёташ дар
бораи гузаштаи Хайруллоҳҷа касе чизе нагуфт
(**Р. Ҷалил, Шуроб**). Аммо Лutfияҳон чӣҳо гуфт?
(**С. Улуғзода, Навобод**).

в) Ба воситаи ибораҳои изофӣ: Ба мо аз ишқи
одамон, аз амал, аз ғаму гуссаи онон ҳикояҳои дил-
нишини гуфт (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**). Кол-
хоз барои аъзоёнаш хонаҳои нав сохт (**С. Улуғзода,
Навобод**).

г) Ба воситаи ибораҳои омехта: Вай ҳар сол ба
давлат аз маҳсули ҳуди совхоз садҳо тонна пахтаи
тоза ва даҳҳо тонна чигити тухмӣ медиҳад (**А. Дехо-
тӣ, Куллийет**).

Ҷои пуркунандаи бевосита дар ҷумла

Пуркунандаи бевосита дар забони адабии ҳози-
раи тоҷик ҷои нисбатан озод дорад. Яъне дар аввал,

мобайн ва охири чумла ба хубӣ мушоҳида мегардад. Инчунин пеш аз мубтадо, баъди он, пеш аз пуркунандаи бавосита ва баъди он омада метавонад. Намуна:

а) Дар аввали чумла: **Дигарашро** пешин ба бемор менушонӣ (**С. Айни**, Одина). **Ин китобчаро** чанд пул харидед? (**С. Айни**, Еддоштҳо).

Чавонмардию ростӣ пеша кун,
Ҳама некуӣ андар андеша кун!

(Фирдавси. Панду ҳикматҳо).

б) Дар мобайни чумла: Мо **ошро** бе турб намеҳурем (**С. Айни**, Марги судхӯр). Онҳо **стансияи электриякӣ** месозанд (руз. «Тоҷикистони советӣ»)

Дар охир:

Фазои беситора мекунад дилтанг **нисовро**,
Замини сабау хуррам рӯҳ мебахшад **дилу ҷонро**
Баҳшамаш ду қитъаи машҳурро,
Қитъаҳои саркашу мағруро.

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА ВА РОҲҲОИ ИФОДАБИИ ОН

Пуркунандаи бавосита предметро ифода мекунад, ки таъсиру ҳаракати хабари чумла ба воситаҳои гуногун ба он мегузарад. Пуркунандаи бавосита аз бевосита ба он тарқ мекунад, ки вай ҳамеша бо пешояндҳои гуногун сурат мегирад ва ба саволҳои ба кӣ?, ба чӣ?, аз кӣ?, аз чӣ?, дар чӣ?, бо чӣ? ва ғайра чавоб мешавад. Ту бо Ҳочиумар дар бораи духтараш чӣ қавлу қарор карда будӣ? (**С. Улуғзода**, Навобод).

Рафиқӣ кун ту ба ёрони ҷонӣ,

На ёре к-ӯ бувад ёри забонӣ.

(Роғиби Самаркандӣ, Панду ҳикматҳо).

Бояд гуфт, ки пуркунандаи бавосита ба воситаи пешояндҳои соддаи аз, ба, дар, андар, то, бе, пешояндҳои таркибии беизофаю изофии онд ба, нисбат ба, доир ба, ба ҷуз, дар хусуси, дар бораи, дар бобати, бо ҳамроҳии, дар назди, аз ҷониби, ба ҷониби, ба муқобили, бар зидди, ба ҷои, дар ҷои ва ғайра ташаккул ёфта, ҳар кадом мувофиқи вазифаҳои грамматикии худ

тобишҳо ва муносибатҳои мухталифро аз қабилӣ сар-
чашмаи амал, муқоиса, объекти муҳокима, сохта шу-
дани предмет аз предмете, асоси амал, машғулият,
шабоҳат, ҳамроҳӣ, ништирони касе дар амале ва ғай-
раҳоро бараъло нишон медиҳанд.

Пурқунандаи бавосита бо ёрии ин пешояндҳо ба
воситаи ҳиссаҳои гуногуни нутқ ва таркибу ибораҳо
ифода меёбад.

1. Ба воситаи исм: а) исми хос: Дар бораи **Айни**
бисёр насон шеър навиштаанд (**Ф. Муҳаммадиев**, **Дус-**
тон тоҷи. сар). **Макаров бо ҳамроҳии Шодӣ** хеста бе-
рун баромад (**Ҷ. Иқромӣ**, **Шодӣ**).

б) Ба воситаи исмҳои ҷинс, моддӣ, маънӣ
ва ҷомеъ: Ёдгори ҳаштсола ҳам ба корҳои резу рови
хона дастёрӣ мекард, **ба асп** ва молҳои сиёҳ нигоҳу-
бин менамуд (**А. Самадов**, **Аспи бобом**).

Ба дониш шод гардӣ аз дилу ҷон,

Ки ба дониш бувад ҷовид қайрон.

(Носири Хисрав, Панду ҳикматҳо).

Алоқае дар дунё шадидтар аз меҳр ба Ватан нест.

(Афлотун, Панду ҳикматҳо).

Мард ба ҳунар ном гирад.

(Абуфазли Байхақӣ, Панду ҳикматҳо).

Аз мардум кучо мегузрей?

(П. Толис, Ҳикояҳо).

2. Ба воситаи сифатҳои исмшуда: **Ба некон** нек
бошу **ба бадон** бад гуфтанд (**Зарбулмасалҳо**). Барои
пирон ва барҷомондагон дар сарҳад хобгоҳ гузошта,
онҳоро дар он ҷо ҳуронданду пушонданд (**С. Айни**,
Ғуломон).

3. Ба воситаи шумора: Салом ба **бисту панҷ** ра-
сид, аммо аз хонадоршавӣ дарак нашуд, (**С. Айни**,
Ғуломон). Сину солаш **ба шаст** наздик шудааст («**Са-**
дон Шарқ»).

4. Аксарияти хелҳои ҷонишин дар ҷумла ба ва-
зифаи пурқунандаи бавосита истеъмом мегарданд: Ни-
шони **Одинаро аз ман** мепурсӣ (**С. Айни**, **Одина**).

Меҳмон кофир аст, агар диндор,

Ман ба ину ба он надорам кор.

(Қамолиддин Биноӣ, Панду ҳикматҳо).

Бе ту кай меод бахти ҷовидон моро салом,
Бе ту меода магар субҳи сафо аз пушти шом?

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

Онҳо дар байни худашон ва бо тракторчиён гуфтугу мекарданд, (С. Улуғзода, Навобод). Бедонаҳо гуё бо ҳамдигар баҳскунон нағмапардозӣ мекарданд (Ф. Муҳаммадиев, Дустон тоҷи сар).

Як замон кор аст бигзору битоз,

Кори кӯтохро макун бар худ дароз.

(Чалолиддини Румӣ, Панду ҳикматҳо).

Иди зебои занон — 8-уми март ба шумо, ба духтар ва шогирди ҳунармандатон Софियाхон муборак бошад (Ф. Муҳаммадиев, Дустон тоҷи сар).

5. Ба воситаи масдар: Ақлу ҳушам ба хондан банд буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). Аммо аз гуфтан то кардан бисёр фарқ аст (С. Айни, Дохунда).

6. Ба воситаи сифати феълӣ ва шаклҳои замони он: Сарои Арбоб Носир дер боз аз оянда ва раванда холи монда буд (А. Айни, Дохунда). Вай дар ҳайрат буд, ба шунда бовар намекард (С. Улуғзода, Ёрони боҳиммат).

7. Ба воситаи зарф. Зарф ҳамон вақт ба вазифаи ин навъи пурқунанда меояд, ки суффикси чамбандӣ қабул карда, хусусияти предметӣ гирад: Баъд Одил Саркор ба ҳозирон муроҷиат карда пурсид (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Суханони вазнин, бурро ва содаи у ба ҳозирон фаҳмо мерасид (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ба воситаи ибораҳо ва таркибҳои ифода ёфтани пурқунандаи бавосита.

Дар забони адабии тоҷик аксарияти хелҳои ибораҳо сода, хоҳ мураккаб, хоҳ изофӣ, хоҳ беизофа ба вазифаи пурқунандаи бавосита омада метавонанд. Дар зер ифодаҳои пурқунандаи бавосита танҳо ба воситаи ибораҳои изофӣ, беизофа ва омехта нишон дода мешавад:

а) Ба воситаи ибораҳои изофӣ: Мо аз санъат ва адабиёти советии тоҷик ҳаққонӣ фахр мекунем (Ф. Муҳаммадиев, Дустон тоҷи сар). Солҳои сиюм мар-

дум ҳанӯз аз оби водопровод таъмин набуданд. По-
вест асосан аз ҳаёти бинокорон ҳикоя мекунад (Ф.
Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Наояд душманӣ аз марди оқил,

Нашояд дӯстӣ бо марди ғофил.

(Носири Хисрав. Панду ҳикматҳо).

Фалак аз рашқи хусии офтобам,

Маро аз ёри дилбандам чудо кард.

(Лоик, Рузи сафед).

б) Ба воситаи ибораҳои беизофа: **У ба бадали ин
кор** ҳеч хизмате накарда бемор шуда рафт (**С. Айни**,
Марги судхӯр). **Ба ин гуна одамон** ҳамеша тариқат
корбариро нишон дода, таъкид мекунад, ки аз кор
наноланд (**Р. Ҷалил**, Одамони ҷовид).

в) Ба воситаи ибораҳои омехта (изофию беизофа).
Қутбия ба ин суханони Фотима тоб оварда натаво-
нист (**С. Айни**, Ёддоштҳо). Ман **ба ин фикри шумо**
хамроҳ шуда наметавонам (**Ҷ. Икромӣ**, Шодӣ). До-
мод **бо се-чор нафар ёру ҷураҳои худ** аспсавор аз
Тус омад (**С. Улуғзода**, Фирдавси).

Бо бандакҷонишинҳо ифода ёфтани пурқунандаи бавосита

Пурқунандаи бавосита ҳамон вақт ба воситаи бан-
дакҷонишинҳо ифода мегардад, ки хабари ҷумла ва
ҳиссаҳои дигар хусусияти предмет мегиранд ва бан-
дакҷонишинҳо ба онҳо яққоя навишта мешаванд.

1. Пурқунандаи бавоситае, ки бо феълҳо ва бан-
дакҷонишинҳо ифода гаштааст:

Гуфтамаш, эй ҷони ширин, ғам махӯр!

Садкаи сар гуё биншин, ғам махӯр!

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Ё касе гуфтат, ки дар Ҷиндустон,

Ризки инсон аст чун оби равои?

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

2. Пурқунандаи бавоситае, ки бо ҳиссаҳои номии
нутқ ва бандакҷонишинҳо ифода гаштааст:

Аз наргиси масти худ шаробам додӣ,

З-он лаъли хушоб шаҳди нобам додӣ.

(Ҳ. Юсуфӣ).

Ҷовидон зинда ба олам монад,
Ҳар киаш ҳурмату раҳмат ҳонад.

(М. Фарҳат).

Аз ин дунё бароям пурумед аст,
Шаби торик маро поён сафед аст.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Бо пасоянди-ро ифода ёфтани пурқунандан бавосита

Пурқунандан бавосита асосан ҳамон вақт бо па-
соянди-ро ифода мегардад, ки худӣ ҳамин пасоянд,
ба ҷои пешоянди ба кор фармуда шавад. Чунончи:

Маро дерина одат, ин таомул ёд меояд,

Ки фарзанде иу бар гардан ҳамегирад гуноҳашро.

(Ғ. Мирзо. Ҳангомаи дидор).

Пурқунандан бавоситае, ки бо пасоянди -ро су-
рат мегирад, одатан калимаҳои ифодакунандан маф-
ҳумҳои ҷондор мебошанд: Дар он ҷо **ӯро** либосҳои
тоза пӯшонда, ба хоначае дароварданд (**С. Айни**,
Ятим). **Одинаро** чора ҷуз ин набуд, ки дубора сари
худро гирифта ба Фарғона биравад (**С. Айни**, Одина).

Гарчи номиданд як кӯҳи туро кафтаргузар,

Кӯҳи саркаш кафтаронро ҳам гузаргоҳе надод.

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

Соҳт ва таркиби пурқунандан бавосита

Пурқунандан бавосита аз ҷиҳати соҳт таркибӣ,
тафсилӣ ва ҷида мешавад.

1. Пурқунандан бавоситаи таркибӣ бо пешоянду
пасояндҳо ва ягон калимаи мустақилмаъно ифода
мегардад: **Тракторчиҳо қати** маслиҳатро як ҷо мон-
дед (**Ҷ. Икромӣ**, Шодӣ).

Зиндагонӣ кардани мо бе ту номумкин буд,

Гар нафас гирем мо бе рӯи ту, бодо ҳаром!

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

2. Пурқунандан бавоситаи тафсилӣ бо ибораҳои
изофию беизофа ва омехта ифода мегардад: Дар саҳ-
ни майдонча зан ҳамроҳи ҷавони қаддарози малла-
мӯй ва сурхинарӯй истода буд (**Р. Ҷалил**, Одамони
ҷовид). Танҳо Ёдгор ба ин давраҳо ҳамроҳ набуд,
(**С. Айни**, Дохунда). Оқибат вай худро аз бартараф

кардани он душвориҳо оқиб ҳис карда, «нависандагӣ»-ро партофт (С. Улуғзода, Ёрони боҳиммат).

3. Пурқунандаи бавосита дар навбати худ, ё таркиби бошад, ё тафсилӣ, чида шуда меояд: Эҷодиёти нависандагони калонсол дар ин солҳо аз образҳо, характерҳо, бозёфтҳои тоза эҷодӣ бой гардид (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Дар бозгашт муаллим ба мо мегуфт, ки ин хел ҷоҳилон ба худашон, ба фарзандонашон ва ҷамъият зарари калон мерасонанд (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Бе аъми дурусту саъи комил,

Касро нашавад мурод қосил.

(Саъдии Шерозӣ, Панду ҳикматҳо).

Ҷои пурқунандаи бавосита дар ҷумла

Пурқунандаи бавосита асосан баъди мубтадо ва пеш аз хабар, яъне дар мобайни ҷумла меояд. Бо вучуди ин вобаста ба сохту таркиби синтаксисии ҷумлаҳои забони адабии тоҷик пеш аз мубтадо, пеш аз ҳол ва баъди он, пеш аз пурқунандаи бавосита, баъди он омаданаш мумкин аст. Баъди хабари ҷумла омадани пурқунандаи бавосита асосан ба назм хос аст. Дар зер танҳо се ҷои он нишон дода мешавад.

1. Дар аввали ҷумла: Ба ин саволҳо кӣ буданиро муайян карда натавонистем (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо). Ба бобоям таклиф маъқул омадааст (С. Айни, Ёддоштҳо).

2. Дар мобайн: Онҳо дар гуфтушунид, дар ҳазлу мутонба, зиндадилӣ ва меҳмонпарастӣ аз ҳамдигар мегузaronиданд (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Панди падар барояш ҳукми қонунро дошт (Р. Ҷалил, Бозгашт аз бихишт). Марҳум Лутфӣ Обидхоҷаев дар ин хусус шеър навишта буд (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

3. Дар охири ҷумла:

Ҷӣ мешуд, ки ақалан мефикандӣ,

Назар бо гушаи ҷашми сиёҳе.

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

Шуд душманат зеру забар.

Озод гаштӣ аз катар.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Саволу супоришҳо:

1. Пурқунанда чист ва ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
2. Пурқунандаи бевосита чанд хел мешавад?
3. Фарқи байни пурқунандаи бевоситаи суратнафтаре аз суратнафтаре бо мисолҳо фаҳмонед.
4. Фарқи пурқунандаи бевоситаи суратнафтаре аз хабарҳои номии ҷумла бо мисолҳо шарҳ диҳед.
5. Сохту таркиб ва ҷои пурқунандаи бевоситаро дар ҷумла нишон диҳед.
6. Пурқунандаи бавосита аз бевосита бо кадом хусусиятҳо фарқ мекунад?
7. Роҳҳои ифодабӣи пурқунандаи бавоситаро маънидод кунед.
8. Воситаҳои алоқаи пурқунандаи бавоситаро шарҳ диҳед.
9. Бо бандакҷонишинҳо ва пасоянди ро ифодаи суратнафтани пурқунандаи бавоситаро маънидод кунед.
10. Сохту таркиб ва ҷои пурқунандаи бавоситаро дар ҷумла нишон диҳед.

Адабиёт:

1. Грамматика..., 1963.
2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.
3. М. Исмаилов. Пурқунандаи бавосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик, Душанбе, 1961.
4. Бозидов Н. Бо бандакҷонишинҳои соҳибӣ ифодаи гардидаи пурқунандаи бавосита. Дар маҷмуаи илмӣ, серияи филологӣ, ҷилди 55, Душанбе, «Ирфон», 1967.
5. Б. Ниёзмӯҳаммадов. Забоншиносӣ..., 1970.
6. Т. М., Ф. З., Ҳ. Ч. Дар бораи воҳидҳо..., 1976.
7. Ш. Рустамов. Мушкилоти синтаксис...

Ҳ О Л

Аъзон пайрави ҷумлае, ки тарзи иҷрои амалу ҳолат, аломат ва замону макон, сабабу мақсад, шарту хилофи қору ҳаракати предметро нишон медиҳад,

ҳол номида мешавад. Ҳол ба саволҳои чӣ тарз, чӣ тариқ?, чӣ қадар?, ба мисли чӣ?, кай?, дар кучо?, чаро?, ба кадом мақсад?, ба кадом шарт?, бо вучуди чӣ? ва ғайра ҷавоб мешавад.

Ҳол дар ҷумла ба воситаи ҳамаи ҳиссаҳои мустақили нутқ (ба ғайр аз феълҳои тасрифӣ), таркибу ибораҳои мухталиф ифода мегардад.

Ин аъзои пайрав ва ҳелҳои он тавассути воситаҳои алоқаи грамматикӣ ташаккул ёфта, муносибатҳои гуногуни маъноиро ифода мекунад.

Ҳол хусусан, ба воситаи зарф, исму ибораҳои исмӣ, таркибҳои ҷонишинӣ, феъли ҳолу ибораҳои он, масдару ибораҳои масдарӣ зиёдтар ифода мегардад: Пирамард **шитобкорона** роҳ мерафт (С. Айни, Дохунда). Бача ҳам **шодикунон** гоҳ аз пеш ва гоҳ аз дунбол ба роҳ баромад (С. Айни, Дохунда). Имруз **баъди** кор ба он кас мактуб менависам (Р. Ҷалил, Бозгашт аз бихишт).

Ханда мекардам ба сӯи шаршара.

Ханда меомад зи ҳар савги дара.

(Лоик, Рузи сафед).

Лекин бо вучуди ин **ӯ** ба деҳа маро ҳамроҳ гирифта меомад (Р. Ҷалил, Бозгашт аз бихишт). Барои **ҷой** дам карда додан омада буд (А. Шукӯҳӣ, Х. Аскар, Печутоби роҳҳо).

Ҳол аз рӯи маъно ва тарзу воситаҳои ба амалу аломат ва ҳолат вобаста шуданаш чунин тасниф карда мешавад: Ҳоли тарз, монандӣ, миқдор, дараҷа, замон, макон, сабаб, мақсад, шарт ва хилоф.

ҲОЛИ ТАРЗ

Ҳоли тарз тарзу тариқи иҷрои аломату амал ва кору ҳаракатро мефаҳмонад ва ба саволҳои чӣ тарз?, чӣ тариқ?, чӣ гуна?, чӣ ҳел? ҷавоб мешавад: Ҷавон кудакро **оҳиста** ба рӯи кӯрпача хобонд (Р. Ҷалил, Бозгашт аз бихишт). Ҳамроҳрафиқ баромада, дар **гушае сар** ҳам карда нишаст (С. Айни, Марги судхӯр). Уқобе **беҳаракат** парвоз мекунад (П. Толис, Повест ва ҳикояҳо).

Холи тарзи амал бо як қатор ҳиссаҳои нутқ, тартибҳо ва ибораҳои гуногун ифода мегардад. Дар таълиқҳои ҳоли тарз воситаҳои алоқаи грамматикӣ аз қабилҳои пешоянду пасояндҳо, бандҳои изофӣ, ҷонишинӣ ва алоқаи ҳамроҳӣ саҳми босазое доранд.

1. Ифодаи ҳоли тарз ба воситаи зарф. Азбаски вазифаи асосии наҳви зарф ҳол мебошад, ҳамин зарфҳои тарзи амал ба вазифаи ҳоли тарз истеъмоли мегарданд: Чандин чуфт чашмони мисли олу сип-сиёҳи дурахшон **бесаброна** ва **кунҷковона** ба рӯям духта шуданд (**Ф. Муҳаммадиев**, **Дӯстон тоҷи сар**). Меҳмони тоҷикро **меҳрубона** набул кард (**А. Шукӯҳӣ**, **Ҳ. Аскар**, **Печутоби роҳҳо**). Пирамард **шитобкорона** роҳ мерафт (**С. Айни**, **Дохунда**).

Бо ҳамон даст, ки кардӣ инқилоб,

Дилпурина давлати олиҷаноб.

(**М. Турсунзода**, **Посбони оташ**).

Ногаҳон ба нармии гӯши ростам як қизи тез халила чизӣ карда монд (**С. Улуғзода**, **Субҳи ҷавонии мо**). Боз як савор **дартос** омад (**С. Айни**, **Куллиёт**).

2. Ва воситаи сифат. Сифатҳое, ки дар ҷумла ба вазифаи ҳоли тарз меоянд, аломати амалу каторро нишон медиҳанд: Онҳо боз якчанд дақиқа **хомӯш** роҳ гузаштанд (**Р. Ҷалил**, **Баҳор**). Исто. аввал масъаларо **дурусттар** фаҳмед (**Ҷ. Икромӣ**, **Шодӣ**).

Ба вазифаи ҳоли тарз сифатҳо дар шакли такрор низ меоянд: **Бурро-бурро** ҷавоб дех (**С. Айни**, **Куллиёт**). Духтарон **хиромон-хиромон** ба сахна наздик меоянд (**Ф. Муҳаммадиев**, **Дӯстон тоҷи сар**).

3. Ифодаи ҳоли тарз ба воситаи исм. Исмҳо дар шакли таркиб, яъне бо пешояндҳо ба вазифаи ҳоли тарз меоянд: Бой ба либосу кокулони Зӯҳро аввал **бо таъҷҷуб**, сонӣ **бо тамасхур** нигоҳ кард (**Р. Ҷалил**, **Бозгашт аз бихишт**). Вай сари сермӯяшро аз лариҷа баъоварда, **бо диққат** ба Юсуф нигоҳ кард (**П. Толис**, **Повест ва ҳикояҳо**).

Бачагӣям **беҳасу** таяҳо гузашт,

Бо дарав, **бо хушачиниҳо** гузашт.

(**Лоик**, **Рӯзи сафед**).

4. Ифодаи ҳоли тарз ба воситаи феъли ҳол. Феъли ҳол, ки дорон хусусиятҳои зиёди ҳоли мебошад, ба вазифаи ҳоли тарз фаровон истеъмол мегардад ва ҳолату аломати қору ҳаракатро бараъло нишон медиҳад: Баҷа ҳам **шодикунон**, гоҳ аз пеш ва гоҳ аз дунбол ба роҳ баромад (**С. Айни**, Дохунда). Очаои **афғону хезон** ба идораи газета омад (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз биҳишт).

Шеър дилро чун саҳаргоҳон мусаффо мекунад,
Ошиқонро гаштаю баргашта шайдо мекунад.

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

Феъли ҳол дар шакли такрор ҳолату аломатро боз ҳам барҷастатар менамояд: **Фикр карда -фикр карда** воқеаи аэропорти Хоруғро ба ёд овардам (**Ф. Муҳаммадиев**, Дўстон тоҷи сар). Ҳоло хари вай кӯҳи Қофро **лесида-лесида** ҳанӯз сӯроҳ нанардааст (**Ф. Муҳаммадиев**, Дўстон тоҷи сар).

5. Ҳоли тарз ба воситаи як қатор ибораҳо: исмӣ, феълиҳолӣ, фразеологӣ ва ғайра ба хубӣ ифода мегардад:

а) Ибораҳои исмӣ: Мудири анбор ғозвор оҳиста-оҳиста ва **бо дили ноҳолам** омад (**А. Шукӯҳӣ**, **Ҳ. Аскар**, Печугоби роҳҳо). Духтаран саҳле ба паҳлӯи чап гузашта, **бо табассуми латиф** ба мо нигоҳ кард (**Ф. Муҳаммадиев**, Дўстон тоҷи сар). **Бо дили ғамгин**, ҳаваси парешон пурсида-пурсида хонаашро ёфтам (**Ф. Муҳаммадиев**, Дўстон тоҷи сар).

Буд дар он маърака «мушти паре»,

Бо сари ҳам, гардани қач духтаре.

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

6. Бо ибораҳои феълиҳолӣ: Ду нафарро дасту по баста меоварданд (**С. Айни**, Дохунда). Он гоҳ мо дар майлони назли ҳавлиамон рӯи алафҳо лавоа нишаста бофурсат сӯҳбат кардем (**Ф. Муҳаммадиев**, Дўстон тоҷи сар).

7. Ба воситаи ибораҳои фразеологӣ: Ин қарор бояд бечуну чаро иҷро ёбад (**С. Айни**, Куллиёт). Тудандон ба дандон монда, паҳлӯ ба паҳлӯ, рӯ ба рӯ нишаста, таранг ба гап гуш мекунӣ, вассалом (**Р. Ҷалил**, Шикасти тилисмот).

Ҳоли тарз дар ҷумла чида шуда меояд. Ман ме-
донам, ки шумо фаровезу нуғи эстинашро нав кар-
даю обурани тоза дода ба хонандаҳо расонда мета-
вонед (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт). Онҳо бо тан-
тана ва хушнудӣ бароварда гусел карда буданд (Ҷ.
Икромӣ, Достони марди танқинан). У бо ҳусни та-
вачҷух, бо эҳсосоти меҳрубона ба беморонаш ни-
гоҳубин мекард Р. Ҷалил, Баҳор).

Ҷои ҳоли тарз дар ҷумла

Ҳоли тарз мисли дигар аъзои пайрав пеш аз
сараъзоҳо, аъзоҳои пайрав ва баъди онҳо омада ме-
тавонад, яъне, ҷояш устувор нест. Дар зер се ҷои он
нишон дода мешавад. 1. Дар аввали ҷумла:

Гашта-гашта аз сафар боз омадам,

Боз бар наздат ба парвоз омадам,

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Давра биншастанд гирдогирди хон,

Хонаро пур аз латофат кардаанд.

(Ш. Ёдгорӣ, Симон халк).

2. Дар мобайни ҷумла: Пахтачинӣ **босуръат** давом
дошт (А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печубоби роҳҳо). Бача-
ҳо бо истиҳола, **оҳиста-оҳиста** наздик меомаданд (Ф.
Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

3. Дар охири ҷумла: Чаро? — гуфт оқсақол
таачҷубкунон (С. Айни, Куллиёт).

ҲОЛИ МИҚДОР ВА ДАРАҶА

Ҳоли миқдор ва дараҷа аз ҷиҳати ифодаи маъно
бо ҳам наздик буда, миқдору дараҷаи амалу аломат,
қору ҳаракатро нишон медиҳанд. Ин навъ ҳол, ҳусу-
сан, ҳоли миқдор аз ҷиҳати иҷрои вазифа ба муайян-
кунанда шабоҳат дорад.

Ҳоли миқдор

Ҳоли миқдор ба ягон андоза ба амал омадани қору
ҳаракат, бардавомии тақрори амал ва миқдори пред-
метро мефаҳмонад ва ба саволҳои **чӣ қадар?**, **то чӣ**
қадар?, **чандто?**, ҷавоб мешавад. Гоҳ **рузе як бор**, гоҳ
рузе ду бор табу ларз гирифтаи гирифт (Ҳ. Карим,
Повест ва хикояҳо). Дар балали ҳар ҳафта се **руз ду-**
спатӣ машқ кардан ва **як руз** қаровули кашидан моҳе
80 танга аз хазина мегирад (С. Айни, Куллиёт). Ду

моҳи тамом пайваста хуб борид (**С. Айнӣ**, Куллиёт).

Ҳоли миқдор асосан ба воситаи зарфҳои миқдор, ибораҳои соддаю мураккаб, ки ҷузъи тобеи онҳо аз шумораҳои нумератив ташкил меёбанд ва ба зарфҳо, ки аз шумора ташкил ёфтаанд, ифода мегардад.

1. Ба воситаи ибораҳои содда: Баъди ин мо **чор рӯз** дар он ҷо мондем («Садои Шарқ»). **Як миқдор** оби ин сарзамин тобеи бойҳо буд (**Ҳ. Карим**, Оқшуда). **Ду ҳафта инҷониб** ҳар рӯз, то говгум даҳ, гоҳо **ёздаҳ-дувоздаҳ раҳ ғалла** кашонда, як поси шаб ба хона меравад (**С. Турсун**, Намони Рустам).

Ба мулки ношиносе бо рафиқон,

Шудам як моҳ мисли дӯст меҳмон.

(**М. Турсунзода**, Асарҳои мунтахаб).

Ин хели ибораҳо бо пешояндҳо сурат гирифта, тобишҳои давомнокӣ, интиҳо, ҳадди муайян ва ғайраҳоро нишон медиҳанд: **Аз рӯи ин гап то як соат** ин ҷо хоҳанд омад, (**С. Айнӣ**, Куллиёт). **У** бо овози паст даҳанакӣ фармон дод ва аз ин фармон аз даҳон ба даҳон гузашта, **дар як дақиқа** ба тамоми отряд паҳн шуд (**С. Айнӣ**, Куллиёт).

2. Ба воситаи ибораҳои тафсилӣ: Колхозчиён **як соли пурра** замин ҳамвор карданд (рӯз. «Тоҷикистони советӣ»). Ҷӯпонон **як моҳи дароз** дар зери барфу борон монданд (рӯз. «Тоҷикистони советӣ»).

3. Ба воситаи зарфҳои таъқир, ки аз шумораҳои таъқир ташкил ёфтаанд. Зарфҳои шуморагӣ дар ҷумла миқдорро ифода кунанд ҳам, тобишҳои таъқирро нишон медиҳанд: Аввал **ягон-ягон** пас аз он **панҷ-панҷ, даҳ-даҳ** харидор омада, рафта-рафта сарой бо харидорон пур шуд (**С. Айнӣ**, Куллиёт). Мардум ҳам **ду-ду, чор-чор** аз пасу пеш мерафтанд (**С. Айнӣ**, Куллиёт).

4. Ба воситаи зарфҳои миқдор: Бачагон **қадре** роёнтар фароманданд (рӯз. «Пионери Тоҷикистон»). **Бисёр** механдонду ҳеҷ гоҳ чиддӣ сухан кардани ӯро нас намедид (**Ҷ. Икромӣ**, Шодӣ).

Ҳолч дараҷа

Ҳоли дараҷа ба ин ё он дараҷа воқеъ шудан, ё нашудани амалу қору ҳаракат ва аломату муносибатро дар ҷумла мефаҳмонад. **Ҳоли дараҷа** ба саволҳои

то чӣ дараҷа?, то кадом дараҷа?, ҷавоб мешавад: Ин китобчаро ман **бисёр** писандидам (**С. Айнӣ**, Куллиёт). Вай чӣ кор карданаширо **нағз** мефаҳмад («**Садон Шарқ**»).

Ҳоли дараҷа бо зарф, сифат, таркиб ва ибораҳои исмию ҷонишинӣ, воҳидҳои фразеологӣ ва ғайра ифода мегардад.

а) Ба воситаи зарф. Ҳамаи зарфҳои дараҷа ба вазифаи ҳоли дараҷа истеъмом мегарданд: Муқим **баъд аз қадре** таъя намудан боз рост шуду ба роҳ даромад (**Ҷ. Иқромӣ**, Шодӣ). Модарам бо бачаи ширхораш дар хонаи бегона **бисёр** азият мекашид (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо). Ман **беҳад** шод будам (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо).

Зарфҳои **андак**, **қадре**, **хеле**, **басо**, **барзиёд**, **кам**, **анча**, **бағоят** ва ғайра дар ҷумла алоҳида ва бо пешояндҳо якҷоя хеле сермаҳсул мебошанд.

б) Ба воситаи исм. Ба вазифаи ҳоли дараҷа исм бештар дар шакли такрор меояд: Самолётҳои мо **даста-даста** ба ҳучум рафтанд (**Ҷ. Иқромӣ**, Достони марди танкшикан).

Даста-даста чида гулҳои сафеди хешро,

Дар заминҳои васеи пахтазорон рез-рез.

(**М. Турсунзода**, Асарҳои мунтахаб).

в) Ба воситаи сифат. Ба вазифаи ҳоли дараҷа фақат як гурӯҳ, сифатҳо—**сахт**, **нағз**, **тоза**, **хуб** меоянд. Ман ба ин кор **сахт** муқобил истодам (**С. Айнӣ**, Куллиёт).

г) Ба воситаи ҷонишин. Ба вазифаи ҳоли дараҷа асосан ҷонишинҳои **ончунон**, **чунон**, **ягон** меоянд. Дилам **гӯё** аз қин бармеҷаст ва **чунон** бошиддат метапид (**Ф. Муҳаммадиев**, Палатаи кунҷакӣ). Мардум намоёндаи худро **ягон-ягон** мефиристонд (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар).

2. Ҳоли дараҷа дар ҷумла бо ибораҳои гуногун ифода мегардад:

а) **Ибораҳои исмӣ**. Ибораҳои исмӣ ҳам дар алоқаи изофӣ ва ҳам дар алоқаи беизофа (пешояндҳо, ҳамроҳӣ) ба вазифаи ҳоли дараҷа сермаҳсул мебошанд:

Дехқон боғҳо бунёд мекунад, **кӯҳ-кӯҳ пахта, ғалла, рама-рама гусфанд** расонида ба хидмати ҳамватанон тақдим мекунад (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**). Гоҳе ҳавопаймоҳои фашистон тарҳи киштиро аз боло дида, ба сари мо **тонна-тонна бомба** мепартофтанд (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**). Ба қадри ҳол ҳикоя кардам (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**). Оби дида ин қадар тайёру бисёр бошад (**Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт**). Дар воқеъ ҳам дар гирду пеши дӯкони бензинфурӯши дар муддати ҳамагӣ **ним соат**, даҳҳо автомобилу мотосиклҳои шахсӣ чамъ омада буданд (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**).

Ҳоли миқдору дараҷа, чунон ки аз мушоҳидаи мисолҳо маълум мегардад, таркибан содда, таркибӣ, тафсилӣ, чида шуда, мувофиқи сохти грамматикӣ забони адабии ҳозираи тоҷик пеш аз сараъзо — мубтадо ва аъзоҳои пайрави дигар, баъди онҳо омада мегардад.

ҲОЛИ МОНАНДИ

Ҳоли монандӣ амалу ҳаракат ва кору муносибатро аз ҷиҳати монандӣ ва ба таври қиёс нишон медиҳад ва ба саволҳои ба монанди **чӣ?**, ба мисли **чӣ?** ва ғайра ҷавоб мешавад. Тир аз тарафи душман монанди **борон** меборид (**С. Айнӣ, Дохунда**). Зардолуи худрӯи пайванднадида ба коми мо ба мисли қандаку **мирсанҷалиҳо** ширин мерасид (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**).

Шукуфта дилбари озод чун гулдаста мегаштӣ,

Ба ҳар як тори мӯят сад ҷавонро баста мегаштӣ.

(М. Турсунода, Асарҳои мунтахаб).

Ҳоли монандӣ дар ҷумла ба воситаи зарф, исм, ибораҳои исмӣ, ҷонишин, феъли ҳолу ибораҳои он, воҳидҳои фразеологӣ ифода ёфта, дар ташаккули онҳо воситаҳои алоқани грамматикӣ — пешоянду пасояндҳо, бандани изофӣ, ҳамроҳӣ мавқеи махсус доранд.

1. **Ҳоли монандӣ ба воситаи исм: Мард лаклак барин** пойҳои лучи дароз дошт (**А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳҳо**).

Аз рӯзҳои аввал донӣ маро, азизам,
К-аз зиндагии осон мехостам гурезам,
Монанди раъду барқе ба абрҳо ситезам.
Чун буттаҳои сарсабз аз мағзи санг хезам,
Аз фарқи кӯҳсорон чун шаршара бирезам.

М. Турсунзода, Посбони оташ).

2. Ба воситаи сифат:

Чу нодон на дар банди падар бош,

Падар бигзору фарзанди ҳунар бош!

(Абдурахмони Ҷомӣ, Панду хикматҳо).

3. **Ба воситаи ҷонишин:** Ту мисли вай сарсарӣ нагард («Садои Шарқ»).

4. **Ба воситаи зарф:** Нурҳои офтоб ба гирду атроф барқвор паҳн мешуданд (**П. Толис**, Ҳинояҳо). Хар сол як бор ба сахроҳо саёҳат карда, ба деҳқони хокпош бародарвор шинуҳез менамоям (**С. Айний**, Куллиёт).

5. Ба воситаи ибораҳои исмӣ ва воҳидҳои фразеологӣ. Ин ду воҳиди грамматикӣ бештар ба воситаи пешояндҳои мисли, ба мисли, монанди, ба монанди, ҳамчун (чун, чу) ва пасоянди барин ба вазифаи ҳоли монандӣ меоянд: Ин кӯҳсоре, ки ин дараро печонда гирифтааст, аз дур ба назаратон монанди як кӯҳпорае менамоянд (**С. Айний**, Дохунда).

Гоҳ аз шарори синаам бар хору хас оташ занам,

Гоҳе чу баҳри беканори катрапарвар мешавам.

(**Қ. Киром**, Сари баланд).

Кӯҳ, мисли пояи ҳайкал ба зерӣ пой ӯ,

У чу ҳайкал голибу ҷовид дар болои ӯ.

(**Лоик**, Рӯзи сафед).

Воҳидҳои фразеологӣ: Бой дар ҷояш мусичаи уволак барин сараш ҳам, ба ҳеч кучо нигоҳ накарда шишта буд (**Х. Карим**, Оқшуда). Восмачӣ чун мурғи посухта худро ба ҳар тараф задан гирифт (рӯз. «Комсомоли Тоҷикистон»).

Соҳти ҳоли монандӣ

Ҳоли монандӣ аз ҷиҳати соҳт содда, таркибӣ, тафсилӣ ва чида мешавад. Чунончи, а) **Содда:** Фароштурук тирвор поён мефаромад (**П. Толис**, Повест ва ҳинояҳо).

б) **Таркиби:** Тамоми давра мисли пуржина ба ҳам зич шуда, то миён ба замин ҳам шуда талош сар карданд (**Ф. Ниёзӣ, Вафо**).

в) **Тафсилӣ:** Пошобибӣ ҳам уро **чун хеши худ** қабул карда дуру дароз сӯхбат карда менишаст (**Ч. Икромӣ, Шодӣ**).

г) **Чида:** Ин абрҳои сафеди беҳаракат аз боло ба назар **чун мавҷи рӯи об** ва **замини ноҳамвор** менамуд («Садои Шарқ»).

Ҷои ҳоли монандӣ

Ҷои монандӣ ҷои устувор надорад. Дар аввал, мобайн ва охири ҷумла омада метавонад.

1. Дар аввал: **Чун ҷанговари сурх** хизмат мекардем (**Р. Ҷалил, Одамони ҷовид**).

2. Дар мобайн: Онҳо баъд аз якҷанд рӯзи дамгирӣ монанди ҳарсела ба пеши хатиб дарс сар карданд (**С. Айни, Куллиёт**).

3. Дар охир:

Дари ҳикмат кушода саъдиёна,

Суҳан мегуфт ҳар кас шоирона.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

ҲОЛИ МАКОН

Ҳоли макон ҷову макон, ибтидову интиҳо ва сӯи қору ҳаракатро мефаҳмонад. Ҳоли макон ба саволҳои дар **кучо?, ба кучо?, аз кучо?, то кучо?** ҷавоб мешавад. Боре як меҳмони хориҷӣ бо ҳамсафаронаш ба **Леинобод** меояд (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**). Аммо дар қишлоқи **Лолазор** шароит дигар шуд (**Ч. Икромӣ, Ман гунаҳгорам**).

Обшор аз бари ӯ пош шуда,

Ҷониби дашту биёбон ҷорист,

(Лоик, Рӯзи сафед).

Ҳоли макон дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба со сермаҳсулу серистеъмол буда, ба исм, таркибу ибораҳои соддаву таркибан доманадор фаровон ифода мегардад. Он гуна ҳиссаҳои грамматикӣ, ки ба вазифаи ҳоли макон меоянд, бо пешояндҳои соддаи аз, ба, дар, то, бе, пеши, паси, қафои, назди, паҳлӯи,

атрофи, поёни, болон, пешояндҳои таркибии дар назди, дар пеши, аз пеши, дар атрофи, аз қафои, аз болон, дар ҷониби, дар муқобили, аз тарафи, дар тарафи, пешояндҳои тақрори пеш-пеши, пас-паси, нӯг-нӯги, тағ-тағи, сар-сари, бар-бари ва ғайра сурат мегиранд.

Ба тақозои маъноӣ грамматикӣ ин пешояндҳо ҳоли макон тобишҳои зиёди маъноиро аз қабилӣ ҷову макон, сатҳу масофа, ба қадом сӯй равона будан, ибтидову сарчашма, ибтидову интиҳои қору ҳаракати предметро нишон медиҳад.

Ифодаёбии ҳоли макон

1. Ба воситаи исм. Бисёрӣ исмҳо, ки аз ҷиҳати маъноӣ дугавӣ дорон мафҳумҳои маконӣ мебошанд, дар ҷумла ба вазифаи ҳоли макон фаровон истеъмоли мегарданд: Ҷунончи, ба воситаи исмҳои гуногун: Дигарон ҳам аз даҳлез баромаданд (**С. Айнӣ**, Қуллӣёт). **Аз хобгоҳ, то ба омӯзишгоҳ** ва бозгашт пиёда рафта меомад (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз бихишт).

Сар-сари кӯҳ меравад озод,
Меҷаҳал мисли оҳи навзод.

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

Лолаҳо дар ёлаҳо машғал шуданд,
Майсаҳо дар ёнаҳо баҳмал шуданд,
Кӯза дар бар духтарони оташак,
Дар сари сарчашмаҳо маътал шуданд.

(Гулрухсор, Оннаи рӯз).

Ман турсу дар чашм аз шаҳре ба шаҳре бурдаам,
Аз диёре бар диёре дар дилам овардаам.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Духтарон пӯшида атлас дилнавозӣ мекунанд,
Пеш-пеш келину домод бозӣ мекунанд.

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

Дар даруни работ, дар наздикии дарвоза ба тарафи дасти чапи он як ҷуқурии ҳаҷмонанде карда, атрофи онро бо хокҳои аз он ҷуқури баромада ба қадри қадим одам баланд карда буданд (**С. Айнӣ**, Қуллӣёт).

2. Бо таркибҳои ҷонишинӣ ифода ёфтани ҳоли макон: **Дар паҳлӯи ӯ** имоми деҳа бо ҷомаҳои васеи

дароз ва саллаи калони камонвар бастаи худ чой гирифта буд (**С. Айни**, Куллиёт).

Ҳар ҷо ки рави, писанд ой,

Пеши ҳама сарбаланд ой.

(Саъдии Шерозӣ, Панду ҳикматҳо).

3. Бо зарф ифода ёфтани ҳоли макон: Поҳои худро **ба дарунтар**, қабати гармтари рег тиконда ба хоб рафтам (**Ф. Муҳаммадиев**, Дар он дунё). Соҳиби хона Асоро аз **болотар** шинонда, худаш аз **поёнтар** нишаст (**Ҷ. Иқромӣ**, Духтари оташ). Модар аз тиреза чашм канда **пён** нигарист (**П. Толис**, Повест ва ҳикояҳо).

4. Ба воситаи ибораҳои исмӣ ифода ёфтани ҳоли макон. Ибораҳои исмие, ки ҷузъи тобеи онҳо аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ ташкил ёфта, ба туфайли воситаҳои алоқан изофию ҳамроҳӣ ва пешояндҳои содаву таркибии ифодакунандаи мафҳумҳои маконӣ ташаккул ёфтаанд, ба вазифаи ҳоли макон фаровон истеъмол мегарданд: Бозор ҳам пас аз шунидани гуфтаҳои Зуфар аз пештарааш зиёдтар андешаманд гардида, **ба тарафи хонаи худ** равон шуд (**С. Айни**, Дохунда). Он рӯз Муинҷон бори якум автомобилро аз **худуди муқаррарии кӯчаи худамон** ва **кӯчаҳои гирду пеши ҳавлӣ** дуртар бурда буд (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). Мотосикл аз **пеши пункти пахта** (ҳозира майдони Ғалаба) ва **болон роҳи оҳан** гузашта, бо суръати торафт афзоянда **бо роҳи камбари сангфарш** ба сӯи Кӯктош мешитобад (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). Дилбар аз **байни ду замини пахта** мерафт (**Ҷ. Иқромӣ**, Шодӣ). Гӯё ки вай дар хоб буду ҳозирон бедораш карда, ба ин ҷо оварда бошанд (**Ҷ. Иқромӣ**, Духтари оташ).

Соҳти ҳоли макон

Ҳоли макон аз ҷиҳати сохт содда, таркибӣ, тафсилӣ ва чида мешавад.

1. Ҳоли макони содда: Лекин афсӯс, ки танқидҳо аз якто-нимто камбудихоӣ кори мироб **онсӯтар** нагу-

заштанд (**С. Улуғзода**, Субҳи чавонии мо). Баъд аз мулоқот духтарак **пбён** фаромад («Садои Шарқ»).

2. Ҳоли макони таркибӣ: Фақат ман дар назди **мо-дарам** бедор нишаста будам (**С. Улуғзода**, Субҳи чавонии мо). **Аз боло** Хатича ба дасташ куза мефарояд, (**Ҷ. Икромӣ**, Шодӣ).

3. Ҳоли макони тафсилӣ: Дар миёнаҷой **як сар-ҳавзи соядор**, ба тарафи соярави **ҳавз** як шаҳсӯфа, ба болои шаҳсӯфа як чуфт гилем, як қабат кӯрпача паҳн карда, се болишт монданд (**С. Айни**, Куллиёт).

4. Ҳоли макони чида: Раҳим Ҷалилро дар **Тоҷикистон**, дар **дигар республикаҳои бародарӣ ва хориҷа** аз ҳони мамлакат ҳазорон ҳазор хонандагон мешиносанд (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). **Дар саҳни ҳавлии бузурге**, дар **сарӣ мизҳои дароз** мардуми зиёде бо сарӣ ҳам менишастанд (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар).

Ҷои ҳоли макон дар ҷумла

Дар забони адабии тоҷик дар ҷумла ҷои ҳоли макон озод аст. Дар наср баъд аз хабар хеле кам мушоҳида мегардад. Дар зер фақат се ҷои он нишон дода мешавад:

1. Дар аввал: **Дар паси дарахт** касе рост шуда истодааст (**Ҷ. Икромӣ**, Ман гунаҳгорам).

Аз Душанбе чун барой, кӯҳсор ояд зи пеш,

Кӯҳсори пуршукӯҳи обшор ояд зи пеш.

(**М. Турсунзода**, Посбони оташ).

2. Дар мобайни ҷумла: Раҳимҷон бошад, баъд аз маҷлис **ба шаҳр** рафту барвақт гашта омад (**Ҷ. Икромӣ**, Шодӣ).

Чашми модар ба **фазо** дӯхта шуд.

Рухаш аз шӯъла **барафрӯхта** шуд.

(**М. Турсунзода**, Асарҳои мунтахаб).

3. Дар охири ҷумла:

Нишастам дар **лаби дарёи кӯҳӣ**,

Ба худ ман ёфтам **маъвои кӯҳӣ**.

(**М. Турсунзода**, Асарҳои мунтахаб).

Агар донам, ки нахли сабз дар пушту паноҳи туст,
Зиёратгоҳ мекардам, даруни бешазоронро.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

ҲОЛИ ЗАМОН

Ҳоли замон кай, аз кай, то кай, кадом вақт иҷро шудани амал, қору ҳаракати предметро мефаҳмонад ва ба саволҳои кай?, кадом вақт?, то кадом вақт? ва ғайра ҷавоб мешавад: Имрӯз баъди қор ба он кас мактуб менависам (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт). Як вақт духтар ҳам наздик расида омад (С. Айни, Дохунда). Яъне дар вақташ ба лексияҳо, семинарҳо мерафтаму дар соати ҳолӣ ба мулоқот ба духтарони шиносам метохтам (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Ба мавсими дарав шаббош рафти,

Ба хирманҷойҳо бедор рафти.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Ҳоли замон мувофиқи маънӯву мафҳумҳои калимаю ибораҳои алоҳида ва вазифаҳои грамматикӣ пешояндҳои пасояндҳои замони воқеъшавии қору амалро аз се ҷиҳат нишон медиҳад: 1. Ибтидоӣ, 2. Иштироӣ, 3. Доимӣ ё худ ба таври умумӣ. Ин хусусиятҳои ҳолро дар зер дар аснои аз назар гузаронидани мисолҳои мушоҳида хоҳем кард.

Ифодаҳои ҳоли замон

Ҳоли замон дар ҷумла бо як қатор ҳиссаҳои нутқи алоҳида ва бо пешояндҳои, ибораҳои алоҳида ифода мегардад. Дар ташаккули ҳоли замон хусусан, пешояндҳои соддаи аз, ба, дар, то, баъди ва пешояндҳои таркибии дар вақти, дар аснои, аз вақти, дар вақти, дар муддати, дар бадали, пеш аз, баъд аз ва ғайра мавқеи босазо доранд.

1. Ба воситаи ҳелҳои исм, таркибу ибораҳои исмӣ ифода ёфтани ҳоли замон Дар бозгашт Содирхон мулоқоташро ба шоир Қошиф ба хотир меовард (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Пас аз сӯхбат полковник Лядников, майор Максимов, лейтенант Осмухин аз заминкан берун бароманд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Аллагуён тифлро хобондай,
То саҳар гахворааш чунбондай.

(М. Турсунзода, *Посбони оташ*).

Ниҳоят, **рузи видоъ** меҳмони хориҷӣ дар аэропорт ба муаллим мегӯяд (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). **То посе аз шаб** дар зери барфи реза ва рӯи қабати гафси барфи тоза гаштугузор мекардем (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). **Ин вақт** духтар ҳам наздик расида омад (**С. Айнӣ**, Дохунда). Аз **аввали моҳи январӣ соли 1942**, баъд аз **комилан ба анҷом расидани корҳои ташкилӣ** қисми тирандозии тоҷикӣ ба давраи асосии таълими ҷангӣ-сиёсии худ сар кард (**Ф. Ниёзӣ**, Вафо).

2. Шумора ва ибораҳои шуморагӣ ба вазифаи ҳоли замон. Ба вазифаи ҳоли замон баъзан шумораҳои тартибӣ меоянду халос, вале ибораҳои шуморагӣ бештар истеъмол мегарданд: **Дуҷум** ҳама меоянд, **8-ум** ба кор намеравад (рӯз. «Тоҷикистони советӣ»). **Мо дар бистуми рамазон** дар хонаҳои бозори Ресмон даҳа нишастем (**С. Айнӣ**, Қуллийет). Дар аввали баҳор, ҳар сол **дар бисту якуми моҳи март** иди Наврӯз мешуд, ки иди мардуми деҳқон мебошад (**А. Сидқӣ**, Ҷӯраи дринаи ман).

3. Ба воситаи таркибҳои ҷонишинӣ ифода ёфтани ҳоли замон: Меҳмон **пас аз он** навардро гардонда, як лой карбоси бофтаашро печонд, «дағеч!» гуфта зани додаршӯи худро ҷеғ зад (**Ҷ. Икромӣ**, Шодӣ).

Ҳаргиз касе кӣ хонаи мардум хароб кард,

Обод баъд аз он набувад хонумони ӯ.

(Саъдии Шерозӣ, Панду ҳикматҳо).

4. Ба воситаи зарф ифода ёфтани ҳоли замон. Зарфи замон дар ҷумла ба вазифаи ин навъи ҳол хеле серистеъмол аст: Вай **шабона** пайташро ёфта гу-рехтааст (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо). **Ҳозиракак** ба корд тарошида тоза карда будам (**Р. Ҷалил**, Одамони ҷовид). **Бегоҳирузӣ** Ҳочиумар дар хона **бо** за-наш гуфтугӯ мекард (**С. Улуғзода**, Навобод).

Ҳамеша машварат бо дӯстон кун,
Зи душман сирри худ доим нигоҳ кун.

(Носири Хисрав, Панду ҳикматҳо).

5. Ба воситаи ибораҳои масдарию феълиҳолӣ ифода ёфтани ҳоли замон: **Баъди баргашта рафтани шумо** падар маро хеле сарзаниш кард (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз биҳишт). **Баъди рафтани шумо** дар колхоз овоза шуд, ки пулро гирифта гурехтаед (**А. Шукӯҳӣ**, **Ҳ. Аскар**, Печубоби роҳҳо). **Дере нагузашта** ман сахт касал шудам (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо).

6. Ба воситаи таркибу ибораҳои рехта ифода шудани ҳоли замон: **Ҳаш-ҳаш накарда** барф об шуд... **Дар як мижазани** нопадид мешавад (**Р. Ҷалил**, Шикаста тилисмот).

Соҳти ҳоли замон

Ҳоли замон аз чиҳати сохт содда, таркибӣ, тафсилӣ, чида мешавад.

1. **Содда:** **Порсол** мо конференсияи хонандагонро гузаронида будем (**Ф. Муҳаммадиев**, Одамони кӯҳна). Муқим **дирӯз** ба қишлоқ баргашта буд (**Ҷ. Иқромӣ**, Шодӣ).

2. **Таркибӣ:** **Пас аз он** намедонам чӣ шуд (**Ҷ. Иқромӣ**, Ман гунаҳгорам). Ман **ба қарибӣ** ўро дар Кӯк-тош дида мондам (**С. Улуғзода**, Навобод).

3. **Тафсилӣ:** **Дар муддати як соати расо** роҳро тай карда ба идора расиданд (**П. Толис**, Повест ва ҳикояҳо). **Баробари чорпо** шуда ба заминкан даромадани **Ванюшин** Мамараҷаб ва Сафар дар кучо будани худро фаромӯш карда, аз рӯи одат дар назди сардор аз ҷояшон хестани шуданд (**Ф. Нийзӣ**, Вафо).

4. **Ҳоли замони чида:** Ниҳоят, **пас аз тай** кардани садҳо километр роҳ, **пас аз дидани чандин район** ва шаҳрҳо ба маркази вилояти Ленинобод расидем (**Ҷ. Иқромӣ**, Очеркҳо). Ў андак ором шуд, вале **то тамом шудани ҷамъомад**, **пароканда шудани одамон** аз ин ҷо дур рафтандро маслиҳат надонист (**Р. Ҷалил**, Одамони ҷовид).

Ҷои ҳоли замон дар ҷумла

Ҷои ҳоли замон дар ҷумла низ устувор нест. Вай пеш аз ва ё баъд аз ҳар як сараъзою аъзои пайрав омада метавонад. Дар зер фақат се ҷои он дар ҷумла нишон дода мешавад.

Дар аввали ҷумла: **Дар ин миён** ман биринҷро ба дег андохта, **обашро** кашонда **ошро** дам кардам (**С. Айни**, Марғи судхӯр). **Парершаб** бачагони маҳалла ба ҳавлии мо «Бойчечак» хонда омаданд (**Р. Ча-лил**, Бозгашт аз биҳишт).

2. Дар мобайни ҷумла: Падарам **пас аз ним соат** гашта омад (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо). Қайнар **якуним ҳазор сол** пеш аз ин **оби соф** ва **ширини** худро ҷорӣ кардааст (**Ҷ. Икромӣ**, Ҳикояҳо).

3. Дар охири ҷумла:

Дардо, ки асири нангу номем **ханӯз**,
Дар гуфтушуниди хасу омом **ханӯз**,
Шуд умр тамому нотамомем **ханӯз**,
Сад бор бисӯхтему хомам **ханӯз**.

(Ҳилолӣ).

ҲОЛИ САБАБ

Ҳоли сабаб сабаби иҷро шудан, ё нашудани қору ҳаракат ва амалу ҳодисаи предметро мефаҳмонад. Ҳоли сабаб ба саволҳои аз **чӣ сабаб?**, **ба чӣ сабаб?**, **ба кадом сабаб?**, **сабаб чӣ?** ҷавоб мешавад. Бештарин аспҳояшон ҳам аз **бехӯроқӣ** талаф ва монда шуданд (**С. Айни**, Дохунда). **Ба сабаби бисёр кор** қарданам дар хонаи Арбоб илиқҳои ман хушк шудааст (**С. Айни**, Одина). **Ночор** дандон ба дандон монда сабр кардам («**Садон Шарқ**»).

Ҳоли сабаб ба воситаи зарфҳои сабаб, исму ибораҳои исмӣ, феъли ҳол, масдару ибораҳои масдарӣ ва таркибу воҳидҳои фразеологӣ ифода мегардад. Дар ташаккули ҳоли сабаб, махсусан, пешояндҳои **аз, ба, аз сабаби, ба сабаби, ба муносибати, ба шарофати** нақши бузург мебозанд.

1. **Ҳоли сабаб ба воситаи исму ибораҳои исмӣ.** Ба вазифаи ҳоли сабаб асосан исмҳои маънӣ меоянд: Худаш ҳам имрӯз аз шодӣ монанди он гулҳо шукуфта буд (С. Улуғзода, Ёрони боҳиммат). **Аз саросемагӣ** айнакашро, ки дар даст гирифта пок мекард, ба замин афтонд (С. Улуғзода, Навобод).

Бо ибораҳои исмӣ: Имрӯз аз шодии озодӣ хоби бандиён набурд (С. Айнӣ, Дохунда). На фақат одам, балки паррандаҳо низ аз гармии ҳаво беҳол шуданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Шариф-Маҳмуд Муътасим ба сабаби аризаҳои шикоятнаш аз ҳаммансабони худ ба ғазаби амир гирифтор шуда, аз кор гирифта шуд (С. Айнӣ, Куллиёт).

2. **Ба воситаи таркибҳои ҷонишинӣ.** Ба шарофати вай зиёфате ороста шуд (рӯз. Комсомоли Тоҷикистон): Борони сел борид, ки дар натиҷаи он ҳама майдонҳоро об зер кард («Садони Шарқ»).

3. **Ба воситаи феъли ҳол ва ибораҳои он:** Шодигул изо кашида дам намезад (С. Улуғзода, Навобод). Ман тоқат кәрда натавсниста, кӯрпаро ба сарам кашидам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Сардори стансия графикаи ҳаракати поездҳоро баҳона карда, ба фурувардани тухмипошакҳо розӣ намешуд (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман).

4. **Ба воситаи масдар ва ибораҳои масдарӣ:** Вай ба сабаби дер мондан ба зал надаромад (рӯз. «Тоҷикистони советӣ»). Хайруллоҷон аз хатого бамаҳоратона ислоҳ намудани модар шод шуда, ба ӯ хавохоҳӣ кард (Р. Чалил, Бозгашт аз бихишт). Гулшан аз дер кардани Соро дилтанг шуда буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

5. **Ба воситаи воҳидҳои фразеологӣ:** Хоҷиумар ба раис гапаш гурехта, ба ҷолхози «Ситорани сурх» кӯчида рафт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Писаратон «кафтари дубома» шуда шуморо фаромӯш кардааст («Садони Шарқ»).

Соҳти ҳоли сабаб

Ҳоли сабаб содда, таркибӣ, тафсилӣ ва чида мешавад.

а) Содда: Вай ноилоҷ таслим шуд (С. Улуғзода, Навобод).

б) Таркибӣ: Одамони маҳалла аз шодӣ дар курта намеғунҷиданд (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

в) Тафсилӣ: Дар хона ба муносибати меҳмондорӣ имшаба ду чароғ дәр гирифта меистод (С. Улуғзода, Навобод).

г) Чида: Барои уудабароёна таълим дедани отделенияи худ ва барои намунавор адо кардани хизмат ба шумо ташаккур баён мекунад (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҷои ҳоли сабаб дар ҷумла

Ҳоли сабаб асосан дар аввал ва мобайни ҷумла меояд.

1. Дар аввал: **Аз ҳамин сабаб** онҳоро муҳофизат кардан лозим меомад (А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳҳо).

2. Дар мобайн: сохтмони клуб **ба сабаби нарасидани ҷуб** муваққатан хобонда шуда будааст (С. Улуғзода, Навобод).

ҲОЛИ МАҚСАД

Ҳоли мақсад барои чӣ ва ба кадом мақсад воқеъ шудани амалу ҳолат ва қору ҳаракатро мефаҳмонад ва ба саволҳои **ба кадом мақсад?**, **ба чӣ мақсад?**, **барои чӣ?** ҷавоб мешавад. Барои шиносӣ як пиёлагӣ чой нӯшем-чӣ (А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳҳо). Барои тақои нахӯрдан сутуни баромадгоҳро ба панҷаҳои бачагонаи борику нозук маҳкам мегирифт (Р. Чалил, Бозгашт аз биҳишт). Сарбозони посбон мардумро ба ҳар тараф ронда, **барои ба арк баровардани бандӣ** роҳ кушоданд (С. Айнӣ, Дохунда).

Ҳоли мақсад бо исму ибораҳои исмӣ, масдару ибораҳои масдарӣ ва зарф ифода гашта ба воситаи пешояндҳои **барои**, **аз барои**, **ба мақсади**, **ба нияти** сурат мегирад.

1. Бо исму ибораҳои исмӣ:

а) Исмҳо: Мардум **барои дамгирӣ** ба тарафи даҳхтони соядор равон гаштанд (рӯз. «Тоҷикистони со-

ветӣ»). Мана, ин пиёлаи обро ба нияти **шифо** бинӯш (Афсонаҳои халқии тоҷикӣ).

б) Ибораҳои исмӣ: Бачагон **ба мақсади тамошон** **ин талу теплаҳо** барвақт тараддуд медидаанд (рӯз. «Пионери Тоҷикистон»). Дили одаткарда, махсус **барои даромади муфт** роҳи қишлоқи дигарро пеша кард (маҷ. «Хорпуштак»).

2. Бо зарф: Салима **бедарак** ба ҳавлии онҳо наомадааст (**Ч. Икромӣ**, Духтари оташ). Вай роҳро **қасдан** вайрон кардааст (маҷ. «Хорпуштак»).

3. Бо масдару ибораҳои масдарӣ. Ҳоли мақсад назар ба дигар ҳиссаҳои грамматикӣ ба воситаи масдару ибораҳои масдарӣ бештар ифода мегардад.

а) Масдар: Мо **барои ҳаво хӯрдан** баромадем. Деҳқон **ба нияти кишт кардан** ба саҳро мебаромад (рӯз. «Тоҷикистони Советӣ»).

б) Ибораҳои масдарӣ: Фақат **барои давр задани растан мева** бемуҳобот ним соат роҳ рафтаи лозим будааст (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). Аз коркунони заводи мазкур касе тозон-тозон **барои пайдо кардани мудир** худ **рафт** (**А. Шукӯҳӣ**, **Ҳ. Аскар**, Печуби роҳҳо). Аз ҳаёе чашм аз пеши по, аз фарши саҳна барнамедоранд, **барои рӯҳбаланд кардани ҳамдигар** ниҳонӣ ва хеле мухтасару нозук табассум мекунанд (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар).

Сохти ҳоли мақсад

Ҳоли мақсад аз ҷиҳати сохту таркиб содда, таркибӣ, тафсилӣ, ҷида мешавад.

1. Содда: **Қасдан** ба ҳамдигар **чанг** хезонда меистанд (**Ч. Икромӣ**, Духтари оташ).

2. Таркибӣ: Соли гузашта **барои саёҳат** ба Душанбе мерафтем, дар ресторани вагон ба як одам шинос шудам (**Р. Ҷалил**, Шикасти тилисмот).

3. Тафсилӣ:... **ба нияти бедор карда** аз **корҳои имрӯз** **кардааш маълумот** додан тирезаро се бор пуштинохунӣ зад (**С. Айни**, Куллиёт).

Ҷида: Роҳбар бояд ҳар корро **бо нияти хайр**, **нияти беҳтар** **кардани аҳволи халқ** сар кунад ва аз қавлу

ваъдааш барнагардад (**А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар**, Печутоби роҳҳо). Онҳо аввал худ садон эътироз баланд карда, дигаронро аз хоби гафлат бархезонида, ба муборизаи зидди истибдод, **ба талоши хунин, барои зиндагонии нав, барои ҳаёте**, ки ба ном ва шарафи баланди инсонӣ сазовор бошад, даъват мекунанд (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**).

Ҷои ҳоли мақсад

Ҳоли мақсад дар забони адабии тоҷик асосан дар аввал ва мобайни ҷумла меояд. Дар назм дар охири ҷумла омаданааш мумкин аст.

1. Дар аввали ҷумла: **Барои як ҷой дам карда додан омада буд** (**А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар**, Печутоби роҳҳо). 2. Дар мобайни ҷумла: Дар ошхона **барои ошпазӣ ва обгармкунии** деғҳои ҷудоғона шинонданд (**С. Айни, Қуллӣёт**).

ҲОЛИ ШАРТ

Ҳоли шарт ба кадом шарт иҷро шудани қору амал ва ҳаракати предметро ифода мекунад ва ба саволҳои ба кадом шарт?, ба чӣ шарт? ва шарт чӣ? ҷавоб мешавад. Дар ин истеъмоли ҳоли шарт ва роҳҳои ифодаи он нисбат ба дигар навъҳои ҳол маҳдудгар буда, одатан ба воситаи исму ибораҳои исмӣ, ибораҳои феълиҳолоию масдар ва ибораҳои масдарӣ ифода меёбад. Дар ташаккули он асосан пешояндҳои **ба шартӣ, бо шартӣ, дар сурати** истеъмол мегарданд.

1. Ба воситаи исму ибораҳои исмӣ: **Ба шартӣ дамгирӣ** розӣ шуданд (рӯз. «Ком. Тоҷикистон»). Баъд аз ду сол дар зиндон хобида, чанд бор қини подшохиرو дидан ду таноб замини дар қаҳқашон дошташиро фурӯхта харҷ карда, **ба шартӣ қабули сарбозии амир** аз зиндон халос шудам (**С. Айни, Қуллӣёт**).

2. Ба воситаи феъли ҳол ва ибораҳои он: Бинобар ин, ягон рӯз **кор наёфта** аз бозор намегашт (**Р. Ҷалил, Хикояҳо**). Албатта, мақолаи шавҳаратонро **насанҷидаю нахонда** ҷоп намекунам («Садон Шарқ»). Ман аз шумо **напурсида** ба ягон кор даст намезанам («Садон Шарқ»).

3. Ба воситаи ибораҳои масдарӣ: Бой уро ба шартӣ ҷои истиқомат ёфта доданаҷ дар ҳар моҳ ба бист танга (се сӯм) ба хизмат гирифтааст (С. Айни, Куллиёт).

Ҷои ҳоли шарт ва чидашавии он

Ҷои ҳоли шарт дар ҷумла устувор нест. Пеш аз ва ё баъд аз аъзоҳои дигари ҷумла омада метавонад ва чида шудани он ҳам мумкин аст: Мақсадатонро нафаҳмидаю насанчида аз хона баромада намеравам («Садои Шарқ»).

ҲОЛИ ХИЛОҒ

Ҳоли хилоғ аъзoi пайравест, ки мазмуну мафҳуми ягон қору амалро нисбат ба мазмуну мафҳуми қору амали дигар муқобил мегузорад. Ҳоли хилоғ ба саволҳои бо вучуди чӣ?, бар хилофи чӣ? ҷавоб шуда, бо исму ибораҳои исмӣ, ҷонишинҳои ишоратӣ, феъли ҳол ва ибораҳои он, масдару ибораҳои масдарӣ, ифода мегардад ва ба воситаи пешояндҳои бо вучуди, бар хилофи, ба ҷои сурат мегирад: Лекин бо вучуди ин ӯ ба деҳа маро ҳамроҳ гирифта меояд (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт). Шумо ба ҷои ёрӣ дедан ба ман гапҳои саҳт мезанед ва варқосӣ механдед (С. Айни, Дохунда).

1. Ҳоли хилоғ ба воситаи исму ибораҳои исмӣ:

а) Бо исм: Ман бо вучуди хурдсолӣ онро мефаҳмидам (С. Айни, Ёддоштҳо). Гулбибӣ бо вучуди ҳусну ҷамол ба назараш чун оши саркут менамуд (А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳҳо). Бо вучуди пиронсолнаш ҷой гирифта, дегу табақ шуста, хӯрок пухта хеле хизмат кардааст (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

б) Бо ибораҳои исмӣ: Бо вучуди ҳамин қадар худнемоиҳо мизбон ғалаёни гурурашро пинҳон дошта натавониста, ба Вализода мегӯяд (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Бо вучуди қаду басти паҳлавонона ӯ, як қиёфаи ҳалимонаи ҷозибаноке, қиёфаи ҳақиқатан муаллимзебе дорад (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Лекин имрӯз аз ғайри чашмдошти мо дар

вақти чоштгоҳ ба хона баргашт (**С. Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо).

2. Ҳоли хилоф ба воситаи ҷонишинҳои ишоратӣ: **Бо вучуди ин** Мастура рӯҳафтада нашуда, ба кор ҷиддитар назар мекард (маҷ. «Занони Тоҷикистон»). **Бо вучуди ҳамин** сардор ошноям гуфта, ба касе гуш ҷамедод (маҷ. «Хорпуштак»).

3. Ҳоли хилоф ба воситаи феъли ҳол ва ибораҳои он:

а) Феъли ҳол: Ҳамин тавр, **дидаву доништа** роҳи дигарро пеша кард (газ. «Тоҷикистони советӣ»).

б) Ибораҳои феълиҳолӣ: **У ҳам ба пиронсолнаш нигоҳ накарда** мисли Орзуоча нуронӣ ва бардам метофт (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз биҳишт). **Рузи дигар Саидхуча ба дер хоб рафтаниш нигоҳ накарда** барвақт аз хоб хест (**А. Шукӯҳӣ**, **Ҳ. Аскар**, Печутоби роҳ-ҳо). Аммо пирамард дар бозгаштан, **ба чида-чида қаддам партофтани меҳмонони худ нигоҳ накарда**, шитобкорона ба роҳ даромад... (**С. Айни**, Дохунда).

4. Ҳоли хилоф ба воситаи масдару ибораҳои масдарӣ.

а) Масдар: **Бо вучуди хоби бароҳат кардан** пагоҳӣ гаранг-гаранг мегашт («**Садон Шарқ**»).

б) Бо ибораҳои масдарӣ: **Бо вучуди гарм набудани ҳавои меҳмонхона** аз ҳар тори мӯяш арақ мечакид ва фашишасзанон нафас мекашид (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз биҳишт). Аз мағрурӣ бошад, дар вай асаре набуд **бо вучуди панҷ паҳлавонро ғалтонданаш** дар маърака ҷунон меистод, ки нас гумон мекард, «ҳамин замон **ӯ аз шармгинӣ об шуда ба замин хоҳад рехт**» (**С. Айни**, Куллиёт).

Сохти ҳоли хилоф

Ҳоли хилоф таркибӣ, тафсилӣ ва чида мешавад.

а) Таркибӣ: **Бо вучуди ин** модарам лаб намекушод (рӯз. «Комсомоли Тоҷикистон»).

б) Тафсилӣ: Аз ин ҷамъиятҳои калон ҷамъиятҳои сомеъон ва машқобон **бо вучуди бо рӯҳи динӣ навиш-**

тағй будани рисолаҳояшон як дараҷа манфиати пешоваронро рисо мекарданд (**С. Айнӣ**, Куллиёт).

в) Чида: Дар ҳақиқат, Бозор ба ин қадар ноумедӣ, ба ин қадар ҳасрат ва бо ин қадар бадбинӣ ҳақ дошт (**С. Айнӣ**, Дохунда).

Ҷои ҳоли хилоф

Ҳоли хилоф асосан дар аввал ва мобайни ҷумла меояд.

1. Дар аввал: **Бо вучуди серкорӣ** аз шеърхонӣ ва шеърнависӣ даст намекашид («Садои Шарқ»).

2. Дар мобайн: Дар охири соли гузаштаи ҳафтаду якум **бо вучуди дидбонии қаровулу ясавулон** ҳайкалро тарконданд (**Р. Ҷалил**, Возгашт аз бихишт).

Саволу супоришҳо:

1. Ҳол чист ва ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
2. Хелҳои ҳолро номбар кунед.
3. Ҳоли тарз, миқдору дараҷа, монандӣ ба воситаи кадом ҳиссаҳои нутқ, таркибу ибораҳои ифода мегарданд?

4. Роҳҳои ифодаёбии ҳолҳои замону макон, сабабу мақсад ва шарту хилофро шарҳ диҳед ва воситаҳои алоқии грамматикиро дар онҳо фаҳмонед.

5. Ҷои хелҳои ҳол дар ҷумла чӣ гуна аст?

А д а б и ё т

1. Грамматика..., 1963.
2. Забони адабӣ..., 1970. 1984.
3. **В. Ниёзмӯхаммадов, Ш. Рустамов.** Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик, Душанбе. «Ирфон», 1968.
4. **М. Исмагуллоев.** Холшарҳкунандҳои дар забони адабии ҳозираи тоҷик, Душанбе, «Дониш» нашри солҳои 1971, 1986.
5. **Ш. Рустамов.** Мушкилоти синтаксис...

КАЛИМА ВА ИБОРАҲОИ ХУЛОСАКУНАНДА

Калима ва иборасе, ки маъно ва мафҳуми аъзоҳои чидашудан ҷумларо дар бар мегиранд, калима ва ибораҳои хулосакунанда номида мешаванд. Соғияе

тамоми ҳастӣ: офтоб, осмон, замин, мардум, шаҳр ва кӯча аз назари ӯ ғойб гаштанд ва фақат ду чашми дилфиреб, ду чашми фусункор ва ду чашми шаҳлоро дид (**Ч. Иқромӣ, Духтари оташ**).

Дар мисоли боло **тамоми ҳастӣ** ибораи хулосакунанда буда, **офтоб, осмон, замин, мардум, шаҳр ва кӯча** аъзоҳои чидаи ҷумла мебошанд, ки бо ибораи хулосакунанда омадаанд.

Калима ва ибораҳои хулосакунанда ба вазифаи надом як аъзое, ки наоянд, аъзоҳои чидаи ҷумла низ ба вазифаи ҳамин аъзoi ҷумла меоянд. Чунончи, ибораи хулосакунанда ва аъзoi чида ба вазифаи пуркунанда: Ҷумҳурияи Шӯравии Сусиёлисии Тоҷикистон аз **ҳафт юкруг** — Ҳисор, Қўрғонтеппа, Кўлоб, Ғарм, Панҷакент, Ўротеппа ва Хучанд иборат буд (**А. Шукӯҳӣ, Х. Аскар, Печутоби роҳҳо**).

1. Калима ва ибораҳои хулосакунанда баъд аз аъзоҳои чида: Боз русҳо, украинҳо, немисҳо, хулоса, **қариб бист миллат** аҳлона зиндагонӣ мекунанд (**Ф. Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар**). Дигар ҳамаи гапҳо, маълумотҳо, китобҳо — **ҳама** дуввуму сеомдараҷа ё беаҳмият ё камаҳмиятанд (**Ф. Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар**).

2. Калима ва ибораҳои хулосакунанда пеш аз аъзоҳои чида: **Ҳайати сомеон**, аксаран омехта буд: ҳам толиба ва талабаҳои синфҳои боло, ҳам кўҳансолон, ҳам ҷавонони баркамол, ҳам марду занӣ умедидаи коргару деҳқонону зиёӣ (**Ф. Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар**). Он рӯз **ҳама**: марду зан, писару духтар ва пиру ҷавон ба клуби колхоз ҷамъ омада буданд (рӯз. «Тоҷикистони советӣ»).

Ҷои калима ва ибораҳои хулосакунанда дар забони адабии тоҷик як хел нест. Онҳо дар таркиби яке аз ҷумлаҳои соддаи ҷумлаи мураккаби пайвасту тобеъ, баъди хабар ва ғайра омада метавонанд.

Саволу супоришҳо:

1. Калима ва ибораҳои хулосакунандаро маънидод кунед.

2. Аз асарҳои бадеӣ ва рӯзномаву маҷалаҳо калима ва ибораҳои хулосакунандаро ҷудо кунед.

3. Калима ва ибораҳои хулосақунанда аз аъзоҳои ҷидаи ҷумла бо кадом аломатҳои грамматикӣ ҷудо карда мешаванд?

4. Ҷои калима ва ибораҳои хулосақунанда дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ чӣ гуна аст?

А д а б и ё т:

1. Забони адабӣ..., 1970, 1984.

2. **С. Раҳматова**. Воҳидҳои хулосақунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, «Дониш», 1976.

АЪЗОҲОИ ИЛОВАГИИ ҶУМЛА

Унсурҳои алоҳидаи грамматикӣ, ки барои шарҳу эзоҳи иловагии ягон аъзои ҷумла хизмат мекунад, аъзоҳои иловагии ҷумла номида мешаванд: Дар боғ-дар хонаи пешайвондор — ҳучраи қорӣи шоир воқеъ ва пешӣ ҳучра гулзор буд, дар гулзор садбаргҳои рангоранг, гули тоҷихӯрус, райҳон, савсан, бунафша ва ғайра руста буданд (**С. Улуғзода**, Фирдавсӣ). Аммо сонӣ Шарифҷон (зикраш дар қисми «Ёддоштҳо» гузаштааст), ки гоҳо барои аҳволпурсӣ пешам меомад, ба ман меғуфт (**С. Айни**, Куллиёт).

Дар ду мисоли боло аъзоҳои иловагӣ ҳучраи қорӣи шоир ва зикраш дар қисми «Ёддоштҳо» гузаштааст мебошанд, ки аз аъзоҳои эзоҳшаванда бо дефис ва дар қавс ҷудо карда шудаанд.

Дар забоншиносии тоҷик аъзоҳои иловагии ҷумларо ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: баёнӣи истисноӣ ва воҳидҳои эзоҳӣ.

Баёнӣи истисноӣ

Баёнӣи истисноӣ ё худ ҷузъи иловагӣ барои шарҳу эзоҳи ҷузъи асосӣ, ки ягон аъзои ҷумларо таъмин мекунад, омада нисбат ба он аъзо синоним мешавад. Баёнӣи истисноӣ аз аъзои эзоҳшаванда бо дефис ва оҳанг ҷудо шуда, бар эзоҳи бисёр аъзоҳои ҷумла омада метавонад.

1. Бар эзоҳи мубтадо: Пиразан — **Қамарнисо** аз наберааш Мирзо хат гирифт (**Р. Чалил**, Бозгашт аз биҳишт).

Мо-падар ва писар аз хона баромада ба ҳавлии бобоям рафтем (**С. Айни**, Ёддоштҳо).

2. Бар эзоҳи пуркунанда: Саҳнаҳои мулоқоти кинемеханик бо бачаҳо — **ҳаводорони доимии кинои сайёр** дар деҳот рангин баромаданд (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**). Ҷ ба устои худ — **Абдурахмони Ҷомӣ** муроҷиат карда, илтимос намуд (**С. Айнӣ, Куллиёт**).

3. Бар эзоҳи ҳол: Рузи панҷшанбе — **дуоми сентябрь** аз долони дарвозаи арк садои пой раванда ва ояндае шунда намешуд (**С. Айнӣ, Куллиёт**).

Ман аз мулки саодатманд — **мулки тоҷикон оям.**

Ба мисли аввалин бӯи баҳор аз бӯстон оям.

(**М. Турсунзода, Посбони оташ**).

Баёниҳои истисноӣ бар эзоҳи навъҳои дигари ҳол низ меояд ва чунон ки аз мисолҳои боло маълум мешавад, на фақат ба воситаи як калима, балки ба воситаи ибораҳо низ ифода мегардад. Агар аз ҷумла ҷузъи эзоҳшаванда истисно шавад, баёниҳои иловагӣ-истисноӣ вазифаи онро таъмин мекунад.

Воҳидҳои эзоҳӣ

Воҳидҳои эзоҳӣ аз баёниҳои истисноӣ фарқ мекунад. Яъне онҳо ба аъзоҳои эзоҳшаванда синоним нестанд ва ба савол ҷавоб намешаванд. Бештар дар қавс гирифта шуда, нисбатан ба оҳанги пасту тезтар хонда мешаванд. Танҳо воҳидҳои эзоҳие, ки ба як калимаю калимаҳои қўтоҳкардашуда ифода гаштаанд, хусусияти синонимӣ мегиранд, зеро аз ҷиҳати маъно-ва мазмун наздикӣ доранд: Аз дарахти сада (ғучум) як бандча шох зада гир (**С. Айнӣ, Дохунда**). Он рӯзо анҷумани ҷамъиятии умумийиттифоқии матлубот (**центросоюз**) мегузашт (**Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё**).

Воҳидҳои эзоҳӣ вобаста ба инъикоси воқеа ва ҳодисаҳо аломату хусусият ва ҷараёни таърихӣ амалиёт, муносибатҳои гуногунро аз қабилӣ муайянкунандагӣ, пуркунандагӣ ҳолӣ инъикос менамоянд. Чунончи, муносибати ҳолӣ: Муаллиф даъвое дорад, ки дар айни долузарби пахтачинӣ (**яъне моҳи сентябрь ё октябрь**) саҳт борон борида аз кўҳсор сел омад ва ҳол он ки дар Тоҷикистон соли боронӣ чун қоида дар

фасли баҳор (март, апрель, май) мешавад (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Ҳамин қадар об рафта-рафта дар тангҳои «Пули сангин» (дар Норақ) аз ҷаҳор метр ҷо гузашта меравад (Ҷ. Иқромӣ, А. Одинаев, Аҷоиботи сафар).

Соҳт ва таркиби воҳидҳои эзоҳӣ

Воҳидҳои эзоҳӣ вобаста ба ҷузъи эзоҳшаванда таваҷҷути калимаҳо, таркибҳо, ибораҳо ва ҷумлаҳо ифода мегарданд.

1. Ба воситаи калима: Каминаи охири (ҷаҳорум) назар ба саввумаш хеле беҳтар баромадааст (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

2. Ба воситаи таркибҳо: Дар задухӯрди калоне, ки дар самти Стара Руссия (дар назди Ленинград — А. С.) воқеъ шуда буд, фидокорона қурбон шуд (Ҳ. Карим, Оқшуда).

3. Ба воситаи ибораҳо: Яке аз қаҳрамонони очерк низ (ҳодими маориф) дар шахси ронандаи МАЗ шарикдарси деринаашро мешиносад, ки дар як мактаб хондаанд (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

4. Ба воситаи ҷумлаҳо. Лаҳзае, ки месароед, гӯё маст мешавад (Бубахшед, ки дигар иборае ёфта на-тавонистам (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Ҷои воҳидҳои эзоҳӣ дар ҷумла

Воҳидҳои эзоҳӣ, ки шарҳи иловагии аъзоҳои гуногуни ҷумларо таъмин мекунанд, ҷояшон як хел нест. Воҳидҳои эзоҳиро дар поварақҳо, ҳошияҳо, бо зикри рақам дар охири асарҳои илмӣ, бадеӣ, методӣ, саҳифаҳои асарҳо, иқтибосҳо, асарҳои тарҷумавӣ, саҳнаӣ дар доираи нутқи айнан нақлшуда ва ғайра ба хубӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Агар воҳидҳои эзоҳӣ бо калимаю таркиб ва ибораҳо ифода ёфта бошад, баъд аз аъзои эзоҳшаванда меояд: Ин бино (ошхона) дар назди роҳ ҷой гирифта буд (руз. «Тоҷикистони советӣ»). Оё, Ҳасанҷон (қаҳрамони қисса) ба кучо рафта метавонист (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Роҳ моро ба як ҷангалзори сердарахт (ба тарафи чап) мебард (руз. «Пионери Тоҷикистон»).

Агар воҳидҳои эзоҳӣ ба ҷумла ифода гашта бошад, баъд аз аъзои эзоҳшаванда ё дар охири ҷумла меояд. Дар бозор намудор шудани хари якҷашма (**ҷашми дигараш ба мисли роҳзанҳои баҳрӣ ҷашмбандаки чармин дорад**) низ детали сунъии зӯрбазӯракист (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**). Ана ҳамин соҳибхона ҳамон ҷавон аст, ки ўро Маҷиди қаҳқашонӣ меноманд (**Ман образи Маҷиди қаҳқашониро дар «Ҷаллодони Бухоро» ном асари худ додам**) (**С. Айни, Ёддоштҳо**).

Саволу супоришҳо:

1. Моҳияту вазифаҳои грамматикӣ аъзоҳои иловагии ҷумларо маънидод кунед.
2. Баёнияти истисноӣ кадом аъзоҳои ҷумларо эзоҳ дода метавонад?
3. Воситаи алоқаи баёнияти истисноӣро номбар кунед ва маънидод намоед.
4. Чӣ гуна унсурҳои воҳидҳои эзоҳӣ меноманд?
5. Сохт ва таркиби воҳидҳои эзоҳиро шарҳ диҳед.
6. Ҷои воҳидҳои эзоҳиро дар ҷумла фаҳмонед.

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.
2. Забони адабӣ..., 1984.
3. **Н. Маъсумӣ**..., Очеркҳо..., 1959.
4. **Б. Ниёзмӯхаммадов**..., Забоншиносӣ..., 1970.
5. **Х. Ҳусейнов**..., Забон ва услуб..., 1973.
6. **З. Назриддинов**. Конструкцияҳои иловагӣ-эзоҳӣ дар таркиби нутқи айнан нақлшуда дар забони адабии тоҷик. Дар маҷмӯаи «Ученый записки», том. II. Кӯлоб, 1967.
7. **П. Қурбонов**. Баёнияти истисноӣ аз ҷиҳати ифодаи маъно ва муносибати синтаксисӣ. Маҷмӯаи илмӣ, серияи филологӣ, ҷилди 73, Душанбе, 1970.
8. **Ш. Рустамов**, Мушкилоти синтаксис..

КАЛИМА ВА ИБОРАҲОИ ТУФАЙЛИ

Калима ва ибораҳо, ки чӣ гуна муносибат доштани гуяндаро нисбат ба фикри гуфташуда нишон медиҳанд, калима ва ибораҳои туфайлӣ номида мешаванд.

Калима ва ибораҳои туфайлӣ ба саволе ҷавоб наметавонанд. Онҳо ҳамчун ҷузъи илова ҳисси шахси гуянда ва нависандаро нисбат ба амалу кор, воқеаю ҳодисаи зикршаванда далолат мекунанд: Аммо, **хушбахтона**, ҳама бо сари ҳаму бинии овезон ноумед баромаданд (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз биҳишт). **Ба гумонам**, аз ин хел домод шумо ҳам гумон намекардед (**Ҷ. Икромӣ**, Хатлон).

Калима ва ибораҳои туфайлиро вобаста ба майлу ҳиссиёти шахси гуянда, нисбат ба фикри зикршаванда ба хелҳои зерин тақсим кардан мумкин аст:

1. Калима ва ибораҳои туфайлие, ки азму ирода, гумон, шубҳа, боварӣ ва нобовариро нишон медиҳанд: Ва он, **бешубҳа**, аз тарафи хонанда ба мамнуният қабул хоҳад шуд (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). **Ростӣ**, духтареро ба ин дараҷаи зебоӣ ва фаттонӣ аз ин пештар ҳеҷ гоҳ надида будам (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). **Рости гап**, ба сухани шумо бовариам намеояд. **Эҳтимол**, ин андеша ба муаллиф фикри бикр намуда бошад (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). **Ба назарам**, солҳои саҳти гузаштаре ба ёд меовард (**Ф. Маҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). Мардум, **аз афти кор**, гумон мекунад, ки нависандаҳо низ рӯзҳои шанбею якшанбе истироҳат мекунанд (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар).

2. Калима ва ибораҳои туфайлие, ки шодӣ, хушҳолӣ, ҳаяҷон, афсӯс, андӯху ғамро мефаҳмонанд: **Хайрият**, ки дарс сар шуд (**С. Айни**, Марги судхӯр). **Хушбахтона**, саҳв карда будам, Қандинов оҳиста-оҳиста ба нақл оғоз кард (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). Аммо **сад афсӯс**, ҷавон ғайр аз орову торои ҷамоа ва либосаш дигар ба коре ҳавас надошт (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). Саломатии Раҳим **мааттаассуф**, ҳоло чандон таърифӣ нест (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар).

3. Калима ва ибораҳои туфайлие, ки замина, таъкиди фикр, ҷарҳу эзоҳ, санадҳои муҳим ва муҳолифатро ифода мекунанд: Шумо, **аслан**, худатон одами хушризиқ ҳастед, бинобар он ба сари ош расида омадед (**Ҷ. Икромӣ**, Духтари оташ). **Зотан**, анъанаҳои миллии тоҷикӣ

хеле диққатчалбқунандаанд (рӯз. «Тоҷикистони советӣ»). Замонҳои пеш адибон, хусусан, ровиёни тоҷику форс дар чунин ҳолат «Қалам аз тасвири ҷамоли баркамолаш очиз бувад» мегуфтанду ҷони худро аз меҳнат ҳалос мекарданд (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). **Ба ҳар ҳол, рафтани шумо лозим буд (рӯз. «Тоҷикистони советӣ»). Ба иборан дигар, инро шахтут меноманд (рӯз. «Пионери Тоҷикистон»).**

4. Як қатор калимаҳо, таркибҳо аз қабилӣ раҳмат, офарин, болаи ҷашм, нури дида, садқаи ҷонат, садқаат, садқаи сар, аҷаб, аҷабо ва ғайра ба ҳамин вазифа истеъмоли мегарданд.

5. Калима ва ибораҳои туфайлие, ки сарчашма, фикр, услуб, тартиби баён, ҷамъбасту ҳулосабарорию мефаҳмонанд: **Ба қавли худашон, сари сад душманро бе бисмиллоҳ мегиранд (А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳҳо). Қисса кӯтоҳ, гардам, мегӯяд, ки пулатон бошад, ба чевара каласкаю парпечҳои нағз, катчаи олиҷанобашро харида диҳед (Р. Ҷ., Бозгашт аз биҳишт). Хулласи калом, лаҳзаҳои хотирнишин, бозёфтҳои дилҷӯи аҷоиб дар сценарий фаровонанд (Ф. М., Дӯстон тоҷи сар). Инак, имрӯз тӯи арӯсии ӯ барпо мешудааст (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Аввалаш ин ки большевикҳо дар Бухоро он қадар қадру манзалат надоранд, дуҷум он ки ҳамин дам большевик шудан қатӣ чӣ кор карда метавонад мегӯӣ? (С. Айни, Дохунда). Аз як тараф, замин дуруст шудгор нашуда бошад, аз тарафи дигар, ҷобуқ дар вақташ гузаронида нашудааст (рӯз. «Тоҷикистони советӣ»).**

6. Калима ва ибораҳои туфайлие, ки баёдоварӣ, хайрхоҳӣ, ҳамфикриро ифода мекунад: Ин корро ба ту месупорам, ба иҷро шурӯъ кун — **Хуб, рафиқ, командир (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). Майлаш, ман бедитор ашӯла мехонам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ҳаҳа, албатта, рафиқ Собиров, — гуфт дилпуруна раис (Ф. Ниёзӣ, Вафо).**

Ҷои калимаю ибораҳои туфайлӣ. Агар калимаю ибораҳои туфайлӣ ба аъзои ҷудогонаи ҷумла тааллуқ дошта бошад, дар аввал ё охири ҷумла меояд: **Му-**

таассифона, баромадҳои публицисти дар масъалаҳои рӯз кам андар каманд (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар).

Агар воҳидҳои туфайли ба аъзоҳои алоҳида вобаста бошанд, пеш аз онҳо ҷой мегиранд: **Дар ҳақиқат**, вай як одами бекасу номурод буд («**Садои Шарқ**»).

Саволу супоришҳо:

1. Калима ва ибораҳои туфайлиро таъриф кунед.
2. Калима ва ибораҳои туфайли ба савол ҷавоб мешаванд?
3. Хелҳои калима ва ибораҳои туфайлиро маънидод кунед.
4. Оид ба калима ва ибораҳои туфайли кадом сарчашмаҳои илмиро медонед?
5. Аз асарҳои бадеӣ оид ба воҳидҳои туфайли мисолҳо ҷамъ кунед.
6. Аломатҳои грамматикӣ дар воҳидҳои туфайли чӣ гунаанд?
7. Ҷои калима ва ибораҳои туфайлиро маънидод кунед.

А д а б и ё т:

1. Забони адаби..., 1970, 1984.
2. **Б. Ниёзмӯхаммадов**, Забоншиносӣ..., 1970.
3. **И. Норова**, Мухотаб ва калимаю ибораҳои туфайли дар забони адабии тоҷик, Душанбе, 1961.
4. **Ф. Зикриёев**. Хусусиятҳои грамматикӣ ва воҳидҳои туфайли. Дар маҷмӯаи илми Масъалаҳои забони тоҷикӣ, Душанбе, 1978.

М У Х О Т А Б

Калима ва иборое, ки предмети муроҷиатшударо ифода мекунад, мухотаб номида мешавад. Мухотаб аъзои мустақили ҷумла намешавад. Мухотаб дар назму наср баробар истеъмол мегардад. Ёдгор, ту ин ҷо чӣ кор мекуни? (**С. Айни**, Дохунда).

Ту яқтои манӣ, эй гул, таманнои манӣ, эй гул!

Агар ҷонам рамақ дорад, туро ман дӯст медорам!

(**Лоик**, Рӯзи сафед).

Мухотаб дар муколама, шиору даъватномаҳо, мактубҳои расмӣ ғайрирасмӣ, қарордодҳо, қатъно-

ма, фармону мурочнатномаҳо, эълону арзнома ва ғайра бештар истифода мегардад: Мухотабҳо шахсӣ ва ғайришахсӣ мешаванд.

1. Мухотабҳои шахсиро исмҳои ифодакунандаи шахс, ҷонишинҳои шахсӣ ва калимаҳои, ки нисбат ба шахс нигаронида шудаанд, ташкил медиҳанд: **Ака Рустам!** Ба хонаводаи ту бахту толеъ рӯй овардааст (**С. Айнӣ, Дохунда**).

Аҷаб коре коре шуд, **дустам!** (**Р. Чалил, Бозгашт аз бихишт**). Марҳамат, **муаллим**, ба ҷону дил бифармоед (**Ҷ. Икромӣ, Хатлон**).

Нигоҳи ҳайратат дар осмонҳост,

Замин аз дард меларзад, **писарҷон!**

(Гулрухсор, Оинаи рӯз).

Ҳазор андар ҳазоранд, эй Латофат,

Ҳама аз ҷанг хоранд, эй Латофат.

(Ш. Ёдгорӣ, Симои халқ).

2. Мухотабҳои ғайришахсӣ нисбат ба ҳайвонҳо, паррандагон, дарандагон, ҳодисаҳои табиату ҷамъият равона карда мешаванд: **Эй рӯбоҳи маққор**, ман дигар аз ту наметарсам (**рӯз. Пионери Тоҷикистон**). **Хӯр, Хайбарам, хӯр**, — гуфт Неққадам ба сағ нигоҳ карда (**С. Айнӣ, Гуломон**).

Халқи ҷиндуи ситамкашро расон аз мо салом,

Эй суруди ман, агар дорӣ ту ҳам болу паре.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Баҳор, боз омадӣ?

Биё!

Марҳабо!

(Х. Карим, Баҳор).

Таркиб ва ҷои мухотаб

Мухотаб содда, таркибӣ, тафсилӣ ва ҷида мешавад.

1. Мухотабҳои содда ба воситаи як калима ифода мегарданд: **Нина**, амакро шинохтӣ? (**Фотех Ниёзӣ, Вафо**).

Суруди ҳуснангези қадимро махон, модар!

Дилатро бо суруди аввали ман даме афрӯз.

(Лоик, Рӯзи сафед).

2. Мухотабҳои таркибӣ аз калимаҳои содда ва баъзе нидоҳои ифодакунандаи даъвату муроҷиат ташкил меёбанд:

Таваққуф мадор, эй писар, гар касӣ,

Ки бе сазӣ ҳаргиз ба ҷое нарасӣ.

(Саъдии Шерозӣ, Панду ҳикматҳо).

Эй санам, акси туро бисёр зебо мекашам,

Нухкаи ҳуснат зи рӯи барги гулҳо мекашам.

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

3. Мухотабҳои тафсиلى ба воситаи ибораҳои ташкил меёбанд: Инак, **дӯстони азиз**, тиллои сафед дар саҳро фаровон аст (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар).

Дар ҳисоби ситораҳои фазо,

Бе ту кардам хато, **ситораи ман!**

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

4. Мухотабҳои чида: Мулло Азимшоҳ, Мулло Азимшоҳ! Ба ин тараф гард! (**С. Айни**, Дохунда).

Ширинам, азизу меҳрубонам, ҷону чигарам, бе ту як дақиқаи умри ман ҳаром бод («**Садои Шарқ**»).

Мухотаб вобаста ба майлу ҳиссиёти гӯянда ва предмети муроҷиатшаванда гоҳ дар аввал, гоҳ дар мобайн ва гоҳ дар охир меояд.

1. **Дар аввал**: Агар мухотаб баландтар ва ба ҳиссиёт ифода гардад, бо аломати хитоб ва агар пасттар ифода гардад, бо вергул чудо карда мешавад:

Пушкин! Ту улфати пиру ҷавон гардидай,

Зви ҳар як хонадони тоҷикон гардидай.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Мулло ака, як дақиқа мумкин? (**А. Шукӯҳӣ**, **Ҳ. Аскар**, Печубоби роҳҳо).

2. Дар мобайн аз ду тараф бо вергул чудо карда мешавад: Намондед, ки, **ака Сафар**, андак бихобам (**С. Айни**, Гуломон). Хонданатро давом деҳ, писарам, фикри беҳуда нақун («**Садои Шарқ**»).

3. Дар охир:

То ту бошӣ дар замона додгар,

Зердастонро нақӯ дор, эй писар!

(Панду ҳикматҳо).

Сахар фарзандхоятро ба майдонҳо гуселонди,
Шараф омӯхти аз ҷонфидоҳои фарзандон, аё модар!
Аё модар!

(Лоик, Рӯзи сафед).

Саволу супоришҳо:

1. Мухотаб чист?
2. Мухотаб дар кадом хел матнҳо истеъмоли мегардад?
3. Хелҳои мухотабро маънидод кунед.
4. Мухотаб бо кадом ҳиссаҳои нутқи ифода мегардад?
5. Ҷой ва таркиби мухотабро фаҳмонед.

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.
2. Забони адаби..., 1970, 1984.
3. Н. Норова, Мухотаб ва калимаю ибораҳои тугайӣ. Сталинобод, 1956.
4. Б. Ниёзмӯхаммадов. Забоншиносӣ..., 1970.

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБ

Ҷумлае, ки аз ду ва зиёда ҷумлаҳои содда ташкил меёбад, ҷумлаи мураккаб номида мешавад. Ин таъриф чунин маъно дорад, ки таркиби ҷумлаи мураккаб аз ду ҷумлаи содда кам намешавад, вале зиёд шуданашон мумкин аст. Дар ҷумлаи мураккаб амалу ҳодиса ва фикри шахси гуяндаю нависанда батафсил ва барҷастатар зикр мегардад: **Рӯз сафед шуд, босмачиён гирди қалъа ҳам шитобкорона ба тарафи пушти қароргоҳи худ медаванданд (С. Айни, Дохунда).**

Ҷумлаи мураккаб аз ҷумлаи содда ба кулӣ фарқ мекунад. Ҷумлаи содда аз як калима ва гурӯҳи калимаҳои бо ҳам алоқаманд, ки дорои як мубтадою як ё якчанд хабар мебошад, ташкил меёбад.

Ҷумлаҳои содда ҳам аз ҷиҳати таркиб мухталифанд. Дар баъзеи онҳо мубтадо, хабар ва аъзоҳои пайрав чида шуда метавонанд. Баъзе ҷумлаҳои соддаи чидааъзоеро вохӯрдан мумкин аст, ки қариб ҳамаи аъзоҳои он чида шуда, ба хабарҳои зиёди феълӣ ҳамроҳ меоянд ва як банди калони нахвиरो ташкил

медиханд ва ба назар ҳамчун ҷумлаи мураккаб наму-
дор мешаванд. Чунончи: **У** китобро ягон-ягон ба даст
гирифта, ба таъбироти савдогарона таъриф мекард ва
хати ҳар кадоми онҳоро ба муаллифи он китоб, ё
ба ягон котиби гузаштаи машҳур нисбат меод ва ба
дасти кадом муллои машҳур расида аз мутолиаи **У**
гузаштанаширо ва дар ҳошияҳои аз тарафи **У** қондаҳои
муҳим карда шуданаширо ба хубии хат ва ростнави-
сии китоб илова менамуд ва дар фаровардани таъри-
фи ҳар китоб, харида гирифтани **У**ро ба бинандагон
таълиф мекард (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар ин мисол бо як мубтадо (**У**) чор хабари феъ-
лӣ омада, дигар аъзоҳоро тобеъ намудаанд. Ин хел
ҷумларо ҷумлаи мураккаб номидан мумкин нест, зеро
ҳамаи он амалҳои, ки ба воситаи хабарҳои феълӣ,
ифода ёфтанд, ба як сифати феълӣ: (хабарӣ) мансубанд.
Ҷумлаи содда бошад дар шакли чидааъзо омадааст.
Ҳамин тавр, ҳаҷми ҷумла сохти ҷумларо муайян на-
мекунад. Агар хабарҳои ҷумла хеле зиёд бошанду
ҳамаи он амалҳои махсули як фоил, субъекти грам-
матикӣ ва ё як мубтадо буда, бо як сифати феълӣ ифо-
да шуда бошанд, ин гуна ҷумларо бе ҳеҷ вазҳ мурак-
каб номидан мумкин нест. Дар мисоли зер ҷумла
ҳаҷман хурд аст, вале он мураккаб мебошад. **Охир,**
ту мудири ферма ҳастию ман говҷуши номӣ (Р. Ча-
лил, Бозгашт аз бихишт).

Азбаски дар ин мисол объектҳо ва хабарҳо ба
мубтадоҳои аз ҳама фарқкунанда тааллуқ доранд, ин
ҷумла мураккаб мебошад.

Ҷумлаҳои содда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб
бо ду роҳ алоқаманд мешаванд: пайваст ва тобеъ.

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ҷумлаҳои сод-
да нисбатан озод ва мустақил мебошанд: **Армияи со-**
ветӣ чун офтоб аз Шарқ ба Ғарб мерафту душман
монанди соя аз он мегарехт (Р. Чалил, Бозгашт аз
бихишт).

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ як ҷумлаи содда
ба зарурати пуррашавии маъно ва мазмуни ҷумлаи
соддаи дигар зикр мегардад: **Пётр, пеш аз он ки ра-**

вад, хотири ханӯз осуда нагаштаи яtimi бекасу куйро чамъ карданӣ шуд (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Аз ин мисол ҷумлаҳои соддаро аз ҳам ҷудо хо-нем, ё нависем ҳам, аз ҷиҳати мазмун ва ҳам аз ҷиҳати гуфтору оҳанг онҳо ноқису норавшан мемонанд.

Дар забоншиносии тоҷик ҷумлаҳои мураккабро аз ҷиҳати сохту таркиб ва ифодаи маънову мазмун ва воситаҳои алоқа ба се гурӯҳ ҷудо мекунанд: ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва ҷумлаҳои мураккаби омехта.

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст аз ду ва зиёда ҷумлаҳои соддаи мустақил тартиб меёбанд.

Мустақилиятии ҷумлаҳои содда агар аз як тараф, ба худӣ маъно ва мазмуни онҳо вобаста бошад, аз тарафи дигар, ба воситаҳои алоқавии грамматикӣ вобастаанд: **Боз хомӯшӣ сар шуд, пас аз чанд дақиқа ба манзил наздик расиданд** (С. Айни, Дохунда). **Суруд ба охир расид ва мардум як-як аз пай корхояшон рафтанд** (М. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Ҷумлаҳои содда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб тавассути се хели воситаи алоқа васл мегарданд: пайванданҳои пайвасткунанда, интонасия ва мутобиқати шаклҳои феълӣ (хабари ҷумлаҳо).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвастро аз ҷиҳати муносибати маъноии байни ҷумлаҳои содда ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст.

1. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки ҷумлаҳои соддаи онҳо воқеа ва ҳодисаҳои бо ҳам алоқамандро инъикос кунанд ҳам, новобаста ба тақозои мазмуни аъзоҳои якдигар васл мешаванд ва агар яке истисно шавад, дигаре мазмунан зиёне намебинад: **Мурод бо шунидани ин воқеа дар хаёл фуру рафт ва бой барои баровардани Мурод бо ҳар гуна хаёлот боз давом намуд** (С. Айни, Ятим).

2. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки дар онҳо як ҷумлаи содда бо тақозои маъно ва мазмуни ягон аъзои ҷумлаи соддаи дигаре васл мегардад. **Аз пас мо**

шини дигаре меомад, ба он низ ҳамсафарони мо савор буданд (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Чумлаҳои мураккаби пайвастро аз ҷиҳати дарбаргирии миқдори чумлаҳои содда низ ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст.

1. Чумлаҳои мураккаби пайвасте, ки фақат аз ду чумлаи содда таркиб меёбанд: **Маҷлис тамоми шуд, ҳама таҳоратхоро тоза карда барои адои намози худ тайёр шуданд** (С. Айни, Дохунда).

2. Чумлаҳои мураккаби пайвасте, ки таркибан аз якчанд чумлаи содда иборатанд: **Шаб торик, барф меборад, лою барфи яхкардан кӯчаҳои Душанбе то миёни аспу одам мебаромад** (С. Айни, Дохунда).

Хусусияти дигари чумлаҳои мураккаби пайвастин аст, ки дар баъзеи онҳо як чумлаи содда нопурра буда, дар чумлаи соддаи минбаъда таркибан пурра тасаввур карда мешавад ё баръакс. **У аз ман як шеър талаб кард ва ман аз ӯ** (С. Айни, Ёддоштҳо). **Мӯйҳои ҳама як тараф буданду мӯйҳои Солеҳа гуфтагӣ як дигонани ҷамолакиам як тараф** (Р. Ҷалал, Бозгашт аз биҳишт).

Чумлаҳои мураккаби пайвастро мувофиқи дараҷаи истифодашавии воситаҳои алоқа, банду басти ва тарзи ташаккулёбиишон ба ҳелҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст: чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандандор, чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, чумлаҳои мураккаби пайвасти феъли ҳоли ва чумлаҳои эзоҳӣ.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАКДОР

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандандор ба воситаи пайвандакҳои зерин ташкил меёбанд: 1. Пайвандакҳои пай ҳам, 2. пайвандакҳои хилсфӣ, 3. пайвандакҳои ҷудой.

1. Чумлаҳои мураккаби пайваст ба воситаи пайвандакҳои пай ҳам (ва), (у), (ю), (ҳам... ҳам).

Ба воситаи ин пайвандакҳо чумлаҳои соддае бо ҳам васл мегарданд, ки онҳо муносибатҳои мухталифи маъноиро аз қабилӣ яхела, замонӣ, шумур, тасвир ва

ғайра нишон медиҳанд: Дар баҳорон лолаҳо мешукуфанд, дар тобистон меваҳо мепазанд (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз). Дар солҳои ҳафтад дар ин вазъ тағйирот ба майдон омад ва романи тоҷик ба тадқиқи рӯзгори муоссир боз наздиктар расид (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Бухорон озод аз босмачиён ҳам тоза гардид ва дар ҳамаи ҷои хоки Бухоро Ҳукумати Шуроӣ таъсис шуд (С. Айни, Дохунда).

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба воситаи пайвандани ва. Ин пайвандак хеле сермаҳсул буда, дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки дар байни ҷумлаҳои соддаи онҳо муносибатҳои гуногуни маъноӣро мушоҳида кардан мумкин аст, мавқеи махсусро ишғол мекунад. Алалхусус, муносибатҳои номбаршавии воқеаю ҳодисаҳо, сабабу натиҷа, эзоҳбӣ, ҳамроҳӣ, замони байни ҷумлаҳои содда бо ин пайвандак барҷастатар зоҳир мегарданд: **Вай бо хондани Латиф изҳори миннатдорӣ мекард ва мо кӯшиши худро боз бештар меафзудем** (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). **Он рӯзи фирӯз расид ва шабона аз тӯйхона овози доира ба фалак мепечид** (С. Айни, Ёддоштҳо).

Бо ин пайвандак (ва) муносибатҳои хилофӣ, қиёсиро низ дар байни ҷумлаҳои соддаи ҷумлаи мураккаби пайваст мушоҳида кардан мумкин аст: **Модарам рафт ва ман дар мактаби духтарона мондам** (С. Айни, Куллиёт). **Маҳтобҳои газӣ шабафрӯз ва чароғҳои электрии ториксӯз буданд** (С. Айни, Куллиёт).

Дар як гурӯҳи дигари ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки бо ҳамин пайвандак ташкил меёбанд, муносибатҳои ҳамзамонӣ, пайҳамзамониро бараъло дидан мумкин аст. Дар чунин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби пайваст хабари ҷумлаҳои содда бо шакли феъли давомнок, мутлақ, яке давомдору дигаре мутлақ, яке ба шакли ҳозира — ояндаю дигаре хабари номӣ ва ғайра ифода мегарданд. Мисолҳо: **Аз бомаш дудкаши тунукагин зада баромада менестод ва аз он дудкаши дуди ғализи вазнине берун омада, наст-паст паҳн ме-**

шуд (С. Улуғзода, Навобод). Руз бегоҳ мешуд ва мо чун ҳарруза боз ба хона бармегаштем («Садои Шарқ»).

Дар зери чапакзаниҳои бисёр Дохунда, Гулнор, Бобо Собир, Фотимабегим ба сахна баромаданд ва пас аз 15 дақиқаи тайёри парда бардошта шуд (С. Айнӣ, Дохунда). Мо ба ӯ нигоҳ мекардем ва ӯ ба мо (руз. «Пионери Тоҷикистон»).

Дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайваст пайвандани у (ю) низ мавқеи калон дорад. Ин пайвандани бо пайвандани ва ҳамвазифа буда, бисёр мавридҳои ҷои онро иваз мекунад ё баръакс. Мисолҳо: Дар кушода шуду дар паси он касе пайдо шуд (А. Шукӯҳӣ, Ҷ. Аскар, Печутоби роҳҳо). Амаки Саша дасту рӯяшро пок карда ба тӯйхона даромаду ман ҳам хотирчамъ шудам (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Пайвандани у ҳатто ҷои пайванданиҳои хилофии аммо, вале лекин-ро низ иваз карда метавонад: Модар гираву зорӣ мекарду писар парвос надошт (руз. «Пионери Тоҷикистон»).

Абр гирёну лолаҳо хандон,

Бод ларзону сабзаҳо раксон.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Ба воситаи пайванданиҳои ва, у (ю) на фақат ду, се, балки якчанд ҷумлаи содда пайваст шуда, воқеаву ҳодисаҳо, ҳолату амалҳои ба ҳам алоқамандро якбора инъикос менамоянд: Фойтун ба роҳ даромад, аз паси он ду аспакӣ ронданд ва аз паси онҳо бачаҳои куча ва тамошобинони рафтанд ва инчунин аз ҳавлӣ як занак додгӯён баромадани шуд (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун).

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайванданиҳои хилофӣ (аммо, вале, лекин, валекин, вагарна, ҳол он ки, бошад, набошад).

Тавассути пайванданиҳои хилофӣ ҷумлаҳои содда бо ҳам васл мегарданд, ки онҳо нисбат ба ҳамдигар муносибатҳои хилофӣ, муқобилгузори ва номуқобилқатиро нишон медиҳанд: Гулнор Ёдгорро ба ин гуна гапҳо машғул карда ба дили худ ғазал бофтани ме-

шуд, лекин чизе ба хотираш намерасид (С. Айнӣ, Дохунда).

Мактуби шуморо як кас мехонад, вале ҳикоя ба-рои ҳазорон мешавад (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Тағоям хонданро давом кунонд, аммо дигаронашон баъд аз ду-се сол дар мадраса истодан ба саҳро баромада, ҳар кадом дар деҳае имом шуда, мардумфиребиро ривоч доданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Аз пайвандакҳои хилофӣ аммо, вале, лекин ҳамвазифа ё худ синоним буда, дар бисёр мавридҳо ҷои яқдигарро иваз мекунанд: Лаҳзаи оғози маросим наздик мерасид, аммо касе ба сари миз наменишаст (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Тӯй гузашт, лекин баробари гузаштани тӯй ба хонаи Бозор азо, мотам ва мусибат омад (С. Айнӣ, Дохунда).

Бо пайвандакҳои балки хабари ҷумлаи соддаи якум, ки хусусияти инкорӣ дорад, ба воситаи ҷумлаи соддаи дуюм он номутобиқан шарҳ дода мешавад: Ин аҳвол танҳо ба Ҳисор ва кӯхистони атрофи он рӯй на-дода буд, балки Панҷакент, Ёрӣ, Киштут, Урметан, Моғиён, Фороб ва Фалғар ҳам ба ҳамин даҳшат ва ваҳшат ба дасти Раҳимхон даромада буданд (С. Айнӣ, Дохунда). У на танҳо хурдсол буд, балки қадаш паст ва танаш қоқи камгӯшт ҳам буд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ бо пайвандакҳои ҳол он ки, ва ҳол он ки, бошад одатан муносибатҳои хилофӣ — қиёсиро ифода мекунанд: Вай ба минбар баромада дигаронро як-як танқид кардан гирифт, ҳол он ки замини пахтаи худӣ вай оби сериро надида буд (рӯз. «Тоҷикистони Советӣ»). Баъд дар кадом асос муаллиф, дар бораи fronti 3-юми Украина дар моҳи май соли 1943 сухан меронад ва ҳол он ки муҳорибан азим дар таърих дар назди Курск ва Орёл дар моҳҳои июль ва августи соли 1943 сурат гирифта буд (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Шодӣ оромона ба гапҳои Юсуф гӯш меод, Қосимҷон бошад, оҳиста-оҳиста асабӣ мешуд (Ч. Икромӣ, Шодӣ).

Бо пайвандакҳои вагарна, набошад ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ

нисбати ҳамдигар одатан муносибатҳои муқобилгузори ва қиёсиро мефаҳмонанд: **Заминро тезтар шудгор карда яхоб мондан лозим, набошад ҳосили оянда кам мешавад** (С. Улуғзода, Навобод). **Ором бихобед, вагарна парронда мешавед** (С. Айнӣ, Дохунда). **Аввал апа Муҳаббат хеста бозиро сар карда диҳад, вагарна Фотима шарм медорад** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Мунчоқатро гирифта мӯи, набошад бачаҳо ба ту ханда мекунанд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандҳои чудой: **ё, ёки, ё ин ки, ва ё ин ки** ва калимаҳои **гоҳ, хоҳ**).

Ба воситаи пайвандҳои номбурда низ ду ва зиёда ҷумлаҳои содда алоқаманд шуда, гуруҳи алоҳидаи ҷумлаҳои мураккаби пайвастро ташкил медиҳанд. Бо ин пайвандҳо ҳама гуна қору амал ва шарту шароити воқеа, ки тавассути ҷумлаҳои содда ибтидо мегарданд, аз ҷиҳати ба вуқӯи ва иҷро баробар нестанд. Одатан, санад ва амалҳои дар ҷумлаҳои содда ифодаёфта ба шарте дар назар дошта шудаанд. Аз он санаду амалҳо, яъне агар мазмуни яке аз ҷумлаҳои содда иҷро шавад, дигаре иҷронашаванда аст: **Ё Гулнор пеши ӯ меояд ва ё ӯ ба пеши Гулнор меравад** (С. Айнӣ, Дохунда). **Ё ғӯзаи бой баркашида додагӣ аз як ман кам аст, ё ба он ғӯза ғӯзаи паст ҳамроҳ шудааст** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Ба хона ё маро роҳ намедиҳед, ё ман шуморо, — гуфт зан** (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Дар матн агар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти чудой тез-тез такрор шаванд ва миқдори ҷумлаҳои содда зиёдтар шавад, пайвандҳои **ё ин ки, ва ё ин ки** истифода мегарданд: **Онҳо ба зиндон мерафтанд, ё ин ки рӯй пинҳон карда ба дудӣ машғул мешуданд ва ё ин ки гурехта ба Туркистони русӣ рафта дар он ҷо сарсарӣ мегаштанд** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Ба сари ту ин балоҳоро магар ман овардаам, ё ин ки Арбобрӯзӣ, ё ҷаноби ноиб, ё ҷаноби Қорӣ овардаанд** (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Як навъи чумлаи мураккаби пайвасти чудой ба воситаи зарфи гоҳ (гоҳо, гоҳе) ташкил меёбад. Ин калима дар байни чумлаҳои мураккаби пайваст вазифаи пайвандакӣ гирифта, чумлаҳои соддаеро васл мекунад, ки амалу ҳодисаҳои ба воситаи онҳо ифодаёфта дар як вақт рӯй доданд, ё рӯй медиҳанд, ё ин ки пай ҳам рӯй медиҳанд:

Дарахтон кайҳо баргҳояшонро партофта شوху танаҳояшонро гоҳ борон шуста мерафт, гоҳ пахш мекард (П. Толис, Повест ва ҳикояҳо).

Гоҳ дар зери сари мо санг буд,
Гоҳ манзил қасри шоҳавранг буд.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАК

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак мисли чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор аз ду ва зиёда чумлаҳои содда ташкил меёбанд. Алоқаи байни чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакро, асосан, оҳанг ва муносибатҳои маъноии байни онҳо таъмин менамоянд: Ману модарамро ба ин тараф кучониданд, модарам дар роҳ қалок шуд (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Баъд аз ду-се рӯз омада хабар гир, ман аҳволи туро ба коргузори вакили мухтор арз карда ҷавоб гирифта мемонам (С. Айни, Дохунда). Рӯз ба охир расид, шаб домони сиёҳи худро ба рӯн замин чодир менамуд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Дар баъзе чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки бештар дар нутқи тасвирии нависанда ва гуянда дучор меоянд, хабари яке аз чумлаҳои содда меафтад, сабабаш ин аст, ки хабари ҳарду чумлаи содда якранганд, ё худ амалу ҳодисаи тасвиршуда ба ҳам наздиканд, ё худ сабабгори яқдигар мебошанд:

Борон аз боридан бозистод, роҳ лой, ҳаво сард, рӯз гашт карда ба бегоҳӣ наздик кардааст (С. Айни, Дохунда). Ҳоло ҳарду профессор, докторҳои илми

таъриханд, хонашон пур аз бачаю кача, қатор-қатор набера (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Як меҳмонхона пур аз одам, дуд ба дуд чилим мекашиданд ва пай дар пай ҷой менушиданд (С. Айнӣ, Дохунда).

Чумлаҳои соддаи дохили чумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандак монанди чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор муносибатҳои гуногуни маъноӣ ва грамматикиро доро мебошанд.

Муносибатҳои маъноии чумлаҳои соддаи дохили ин ҳиссаи нахвиرو аз ҷиҳати тафсилот, ифодаи фикр, матлаб ва зикри ҳақиқати рӯйдода ба ду гурӯҳи барҷаста ҷудо кардан мумкин аст: умумӣ ва тадриҷӣ.

1. Муносибати умумӣ: Муносибати умумӣ дар байни чумлаҳои соддаи чумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандак мушоҳида мегардад, ки замони бавуқӯӣ ва пайдарпаии иҷрои амалу воқеа, қору ҳаракат ба назар нарасида, балки тафсилоту эзоҳи қору амал назаррас мешавад. Хабарӣ чумлаҳои соддаи ин гуна чумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандак ба воситаи сифаҳои феълӣ ва шаклҳои гуногуни замонӣ, алал хусус, сифаи хабарӣ ифода мегардад. Ҳатто хабарҳои чумла номӣ ҳам мешаванд: **Мо дар ҷойхонаи сарҳавз ба ҷойнушӣ нишастем, намад ва гилемҳои ҷойхона ҳам порча-порча шакли сояи дарахти сафеддорро гирифта буданд** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Охир ҳамаи нави сандаҳо аз байни халқ баромаданд, китобҳои ошонро халқ меҳонад, яъне ҳама ба халқ хизмат мекунад** (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). **Сахро бесадо ва соқит, дунё ором ва хомӯш буд** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Доманаи кӯҳҳои ҳар ду тарафи дара сабзу хуррам, нишебии кӯҳҳо арчазор буданд**, (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). **Беҳтарини иҷорадорҳо Орифи рангуборҷӣ аст, ӯ одами бисёр бобаракат аст** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Ҷиғатой бадтарин ва хунхортарин писари Чингизхон буд, ӯ дар ҳамаи сифатҳои ваҳшиёна ва золимона вориси ҳақиқии Чингизи хунрез буд** (С. Айнӣ, Куллиёт).

2. Муносибати тадриҷӣ: Муносибати тадриҷиро одатан дар байни ҷумлаҳои соддаи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаке дидан мумкин аст, ки замони баамалой, анҷомёбӣ, давомнокӣ, оянда, ҳозира-оянда, давомдор, пайдарҳамии қору амал, воқеаю ҳодисаро нишон медиҳанд. Хабарӣ ин гуна ҷумлаҳои соддаи ҷумлаи мураккаб ба воситаи шаклҳои гуногуни сифаи хабарӣ ва ҳиссаҳои номии путку феълҳои ёридиҳанда ва бандакҳои феълию хабарӣ ифода мегарданд. Чанд мисол барои намуна: **Ин вақт амаки Даврон намоён шуд, дигар калонсолҳо ба сари кӯча баромаданд** (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). **Шаб шуд, дарвозаи арк баста гардида, рафтуй ва такудави одамони амир ҳам ором гирифт** (С. Айни, Дохунда). **Хари сиёҳи ман бардам-бардам по монда меравад, аз қафои вай сарашро ҳам карда хари сафед қадам мезанад, вайро Азизхон якзайл «их-их» гуфта бо калтак зада меистод** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Анбори колхоз пур аз мол мешавад, дар ҳавли колхозӣ тӯй болои тӯй мешавад** (Ч. Икромӣ, Шодӣ). **Ба он ҳавли даромада аз хизматгор Арбобро пурсидам, ӯ маро ба меҳмонхона даровард** (С. Айни, Марги судхӯр). **Шир талаб кард, додам, хӯрд** (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар байни ҷумлаҳои соддаи сохти номбурда бидуни ин гуна муносибатҳо қиёсию хилофӣ, сабабу натиҷа ва ғайраро мушоҳида кардан мумкин аст: **Номашро ба ман гуфта буданд, фаромӯш шудааст** (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). **Аз аҳволаш пурсидам, ҷавоб надод** (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). **Дарахт аз об месабзад, одам аз тарбия** (Зарбулмасал ва мақолҳо). **Дарду аламе дили Восеъро фишурд, нафрату азабаш нисбатан ба душманаш ҷӯш зад** (С. Улуғзода, Навобод). **Пиёда ба гарнизон расида омад, дигар ба касе дар бораи Дохунда будани ин пиёда шубҳае намонд** (С. Айни, Дохунда).

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ФЕЪЛИ ҲОЛИ

Чумлаи мураккаби пайвасти феъли ҳоли аз ҷихати тарзи ташаккулёби ва оҳанги маҳсус гурӯҳи алоҳидаи чумлаи мураккаби пайвастро ташкил медиҳад. Дар он хабари чумлаи соддаи якум ба воситаи феъли ҳол ва хабари чумлаи соддаи дуюм бо феъли тасрифӣ ифода мегардад: **Охир хоб ғалаба карда, имомро сар додаму ба хоб рафта** (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт). Иштироккунандагони конкурс **райринхтиёр аз сафарҳои бонизомашон баромада, баъзеҳо шикамҳояшонро дошта аз сидқи дил механдиданд** (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). **Офтоб ҳанӯз он қадар баланд нашуда, мо ба чорроҳаи бозори шаҳрамон расидем** (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт).

Чумлаҳои соддаи ин тарзи чумлаи мураккаби пайваст ҳам муносибатҳои гуногуни маъноиро нишон медиҳанд: Чунончӣ: а) Муносибати умумӣ — эзоҳӣ: **Вазифаи Мирзобадеъ дар хонаи Латифҷон маҳдум вакили харҷӣ буда, ҳама чизҳои рӯзгор-хӯроқӣ ва нӯшокиро ӯ харида тайёр мекард** (С. Айни, Куллиёт). Дарси дар се ҷой хонда шудани дарси дархонагӣ буда, иро аввал ба сифати домуллоҷи кунҷакӣ дар пешмулло Абдуссалом мехондем (С. Айни, Ёддоштҳо). **Ҷавли ӯ иборат аз як роҳрави чоркунҷа буда, дар болои вай як болохонача бино ёфта буд** (С. Айни, Ёддоштҳо).

б) Муносибатҳои ҳамзамонӣ, пайҳамзамонӣ ва сабабу натиҷа: **Айёми тибистон буда, вақтҳои рӯйхавлихобӣ буд** (С. Айни, Ёддоштҳо). Аммо чун тирамоҳ омада, вақти хондан мешуд, ноилоҷ баргаштан лозим меомад (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт). Дари кӯча ғижжос карда кушода шуд, поймони Пулод шунида шуд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Бандӣ аз ҳуш рафта ва баданаш ҳам карахт шуда буд (С. Айни, Гуломон).

в) Муносибатҳои қиёсӣ, хилофӣ: **Як қисми аскарони сурх ба қишлоқ зер карда даромада, қисми дигар аз тарафи кӯҳ нигоҳ карда аси монд** (Р. Ҷалил,

Одамони ҷовид). Ин роҳ монанди роҳҳои зеризаминӣ болеяш пушида набуда, балки сар то сари бомаш монанди иморатҳои баланд кушода мебошад (С. Айни, Дохунда).

Чунон ки аз мушоҳидаи мисолҳои боло маълум мешавад, баъди ҷумлаҳои соддаи яқум илова шудани ҷумлаҳои соддаи дуюм ҳатмист, зеро мафҳуми маъноӣ амиқи анҷомӣ тавассути онҳо зоҳир мегардад.

Саволу супоришҳо:

1. Ҷумлаи мураккаб чист?
2. Фарқи байни ҷумлаҳои содда ва мураккабро бо мисолҳо фаҳмонед.
3. Сабабҳои алоқамандшавии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккабро шарҳ диҳед.
4. Ҷумлаҳои содда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб бо кадом роҳҳо алоқаманд мешаванд?
5. Воситаҳои алоқаи грамматикӣ ҷумлаҳои мураккаби пайваст кадомҳоянд?
6. Хелҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайванддор аз ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак чӣ гуна фарқ мекунанд.
7. Муносибатҳои маъноӣ ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдору бепайвандакро аз хотир набароред.
8. Барои чӣ ҷумлаи мураккаби пайвасти феъли ҳоли мегӯем?

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.
2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.
3. Н. Маъсумӣ. Очеркҳо..., 1959.
4. Б. Ниёзмӯхаммадов. Забоншиносӣ..., 1970.
5. Б. Камолитдинов. Забон ва услуби Ҳаким Навоӣ. Душанбе, «Ирфон», 1967.
6. Ш. Рустамов. Мушкилоти синтаксис...
7. Х. Ҳусейнов. Забон ва услуб..., 1973.

ЧУМЛАҲОИ ТУФАЙЛӢ

Чумлаҳои туфайлӣ асосан бо чумлаҳои соддаи алоҳида ва чумлаҳои соддаи чумлаҳои мураккаб якҷоя меоянд. Чумлаҳои туфайлӣ муносибати шахси гуяндаро нисбат ба фикри зикршуда ё зикршаванда нишон медиҳанд. Чумлаҳои туфайлиро вобаста ба таркиб, ташкилҳои ва ифодаи муносибати гуянда нисбат ба зикри фикр ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

1. Чумлаҳои туфайлие, ки мафҳумҳои боварӣ, но-боварӣ, шубҳа, эҳтимол, таъкид, умед, ҷалбуқунӣ, сарчашмаи фикро мефаҳмонанд: **Пайдост**, ки аз пургӯи ман ранҷидед (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз бихишт). **Ин тавр бошад**, ман заминҳоямро чӣ гуна мекорам, пули иҷора ва тани пули шуморо бо кадом роҳ адо мекунам (**С. Айнӣ**, Дохунда). **Ҳар чӣ бошад**, ба ёрмандии Ёдгор ба рӯи бӯреча рӯиноки дароз кашид (**С. Айнӣ**, Дохунда). **Дуруст аст**, ки адибон бисёр мутолиа мекунанд (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). **Дуруст аст**, ки модаркалон дар рӯзгор мӯхтоҷи надорад (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз бихишт). **Умратонро диҳад**, котиб шумо ҳамеша фурсат надоред (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз бихишт). **Фарз кардем**, дар ҷаннат ин мумкин набошад, наҳод худованд ягон Москвич-мӣ, Запорожец-мӣ, ё аз навбаромадаш Жигули надиҳад? (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз бихишт). Дар ин муддат, **дурӯғ нашавад**, вай чор бор омад (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз бихишт). Лекин шумо, устои мӯхтарам, **чунон ки дар байни халқ мегӯянд**, ин илмро об карда хӯрдаед (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар).

2. Чумлаҳои туфайлӣ — модалии фразеологие, ки нисбат ба фикр, зарурат, эҳтимол, ҳасрат, сарчашмаи фикр, боварӣ, далел, тасдиқи фикр, хулоса ва ғайраро мефаҳмонанд: **Агар малол набошанд**, аз ин тараф гузаред (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз бихишт). **Чӣ мегӯӣ**, ки ҳар кас барои мурдаи худ мегирад (**С. Айнӣ**, Қуллиёт). Мо муаллимиро чун яке аз устодон ва **чунон ки мегӯянд**, яке аз оқсақолони адабиётмонро изват

мекунем (**Ф. Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). **Росташиро гӯям**, надонистам, чӣ ҷавоб диҳам (**А. Шукӯҳӣ**, **Ҳ. Аскар**, Печутоби роҳҳо). **Чунон ки маълум аст**, забони адабии ҳар қавм яке аз асосҳои маданияти ҳамон қавм ба шумор рафта, воситаи омӯзиш ва забону нақли он маданият мебошад (**С. Айни**, Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик).

ЧУМЛАҲОИ ЭЗОҲӢ

Вазифаи чумлаи эзоҳӣ ин аст, ки ягон аъзо ва ё умуман маъно ва мазмуни ягон чумлаи асосиро ба таври илова пурра мекунад, шарҳу эзоҳ медиҳад, маълумоти иловагӣ мебарорад. Аз ин ҷост, ки вай ҳамеша бо чумлаи шарҳёбанда омада, ё дар мобайн, ё баъди он ҷой мегирад ва аз чумлаи асосӣ бо вергул ва дар қавс ҷудо карда мешавад.

Чумлаҳои эзоҳӣ хусусан, маъно ва муносибатҳои муайянқунандагӣ, сабаб, шарт ва ҳилофии мазмуни аъзои алоҳидаву маънои чумлаи асосиро назаррас мекунад. Он кас ҷуби гафси дарози сафедори самарқандиро (**сафедореро, ки дар Самарқанд шамшод меноманд**) рост арра карда, ҳар кадоми онҳоро ба шакли най кофта, боз рӯяшро бо ҳам бо елим ҷафс карда, ба тарзе ки дар ин най дидӣ, сохта буданд (**С. А.**, Куллиёт). Модари вай кампираки қадпаст ва мичмо-руқакро, ки дар қишлоқ ҳама уро «бакавул» мегуфтанд (**зеро ки ҳамеша хӯрокҳои умумии колхозчиёнро хоҳ дар сари замин ва хоҳ мавриди маърақаҳо вай мепӯхт**) духгараш пешвоз гирифта (**Ҷ. И.**, Шодӣ). Боровиков ба ҷубдаст така карда ва пешонӣ чин намуда (**зеро ки пояш ҳанӯз тамоман сиҳат нашуда буд**) аз ошён фаромад (**С. Улуғзода**, Навобод). Сохти мадрасаҳои кӯҳна боҳашамат ва шукӯҳи берунӣ ва нобобии дарунаш, **агар ин ташбеҳиро хонандагон муносиб донанд**, ба сохти зиндагонии феодалӣ монандӣ дошт (**С. Айни**, Куллиёт). Ӯ қади баланд, бадани ло-

ғар, чехраи гандумгун, риши миёнаи на он қадар сафед (**бо вучуди ин ки худ 90-сола буд**) ва абруҳои баланди дарозмӯ дошт (**С. Айнӣ, Куллиёт**).

Саволу супоришҳо:

1. Чумлаҳои туфайлиро маънидод кунед?
2. Чумлаҳои туфайлӣ чӣ гуна муносибатҳои гуяндаро нисбат ба предмети муҳокимашавандаи нутқ ифода мекунад?
3. Аломатҳои грамматикӣи чумлаҳои туфайлиро фаҳмонед.
4. Чумлаҳои эзоҳиро маънидод кунед.
5. Фарқи байни чумлаҳои эзоҳию туфайлиро бо мисолҳо нишон диҳед.
6. Чаро чумлаҳои эзоҳӣ бе чумлаҳои асосӣ мушоҳида намегарданд?
7. Чумлаҳои эзоҳӣ аз чумлаҳои асосӣ бо кадом аломатҳои грамматикӣи ҷудо карда мешаванд.
8. Оид ба чумлаҳои туфайлию эзоҳӣ аз асарҳои бадеӣ мисолҳо ҷамъ кунед.

А д а б и ё т:

1. Забони адабӣ..., 1970, 1984.
2. **И. Норова**. Чумлаҳои туфайли. Журн. «Мактаби советӣ», 1963, № 8—10.
3. **Б. Ниёзмӯхаммадов**. Забоншиносӣ..., 1970.
4. **Ф. Зикриёев**. Чумлаҳои туфайлӣ ва муносибати онҳо бо чумлаҳои пайрави тарзи амал. Дар маҷмӯаи илмӣ, серияи филологӣ, ҷилди 55, Душанбе, «Ирфон», 1967.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ

Чумлаҳои мураккаби тобеъ аз чумлаҳои мураккаби пайваст ба қуллӣ фарқ мекунад. Дар чумлаҳои мураккаби пайваст чумлаҳои содда нисбатан баробар ҳуқуқанд. Аммо дар чумлаҳои мураккаби тобеъ як чумлаи содда ба чумлаи соддаи дигар тобеъ аст. Чумлаи тобеъкунанда сарчумла буда, чумлаи тобеъ-

шаванда, чумлаи пайрав мебошад, ки сарчумларо аз ягон ҷиҳат: тарзи иҷрои амал, замону макон, сабабу мақсад ва ғайра шарҳу эзоҳ медиҳад. Дар **Наҳви** чумлаҳои содда, чунон ки аз назар гузаронидем, сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав мавҷуданд. Дар наҳви чумлаҳои мураккаб вобаста ба он сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав чумлаҳои пайрав мушоҳида мегарданд. Агар аъзоҳои пайрав ба воситаи калима, таркиб ё ибораҳои гуногун ифода ёбанд, чумлаҳои пайрав бо чумлаҳои содда ифода ёфта, ба сарчумлаҳои худ тобеъ мегарданд. Ин ду ҳиссаи наҳви ҳамфарқдоранду ҳам умумият. Умумияташон ин аст, ки ба як хел савол ҷавоб мешаванд, фарқашон ин аст, ки яке дар таркиби чумлаҳои содда меояд, дигаре дар таркиби чумлаи мураккаб.

Муқоиса кунед:

а) **Мабтадо**: Рӯзе **Пулод** аз бедаромадии қораш шикоят кард (**Р. Ҷалил**, **Одамони ҷовид**).

б) Чумлаи пайрави мубтадо: **Ҳар кӣ аз ҳаёт ягон боре бурдани бошад**, набояд дар бораи ишқу рашк андеша кунад (**Р. Ҷалил**, **Ман гунаҳгорам**).

а) **Ҳоли замон**: **Ҳафтаи гузашта** ба хонаи мо чор зан меҳмон шуда омада буд (**Ҷ. Ҷалил**, **Шикасти тилисмот**).

б) Чумлаи пайрави замон: **Вақте ки маро ба хонаамон овардаанд**, зан дар берун дар дами дарвоза ба ароба савор шуда истода буд. (**С. Улуғзода**, **Субҳи ҷавонии мо**).

Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ панҷ хели воситаи алоқа мушоҳида мегардад, ки чумлаҳои пайрав тавасути онҳо ба сарчумлаҳо тобеъ мегарданд: **Пайвандаҳо**, **мутобиқати шаклҳои феълӣ** (хабари сарчумлаҳо ва чумлаи пайрав), **калима ва таркибҳои ҳамнибат**, **оҳанг ва ҷои сарчумлаҳою чумлаҳои пайрав**. Лекин шарт нест, ки ҳамаи хелҳои чумлаи пайрав ҳатман бо ҳамаи ҳамин панҷ хели воситаи алоқа ба сарчумлаҳои худ тобеъ гарданд.

Масалан, чумлаҳои пайраве ҳастанд, ки дар таркиби сарчумлаҳои онҳо калима ва таркибҳои ҳамнисбат мушоҳида намегардад: **Гапаш хеле дурушт бошад ҳам**, аз он фақат бӯи навозиш меомад (**Ҷ. Карим, Ҳикояҳо**).

1. **Пайвандакҳо.** Пайвандакҳои чумлаи мураккаби тобеъ нисбат ба пайвандакҳои чумлаи мураккаби пайваст хеле зиёд буда, онҳо мувофиқи мазмуну маъноии грамматикӣ худ вобаста ба хелҳои гуногуни чумлаҳои пайрав чудо мешаванд: **ки, вақте ки, ҳангоме ки, даме ки, чӣ қадаре ки, ҳар қадаре ки, дар ҳолате ки, дар вазъияте ки, бе он ки, монанди он ки, ба мисли ин ки, зеро, чунки, агар, ба шарте ки, гарчи, бо вучуди он ки, бар ҳилофи ин ки** ва ғайра.

Агар пайвандакҳои пайвасткунанда дар байни ду чумлаи содда оянд, пайвандакҳои тобеъкунанда, сарфи назар аз баъзе пайвандакҳо, одатан, бо чумлаҳои пайрав меоянд. Аз ин ҷо, дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ чумлаи соддае, ки пайвандак бо он якҷоя омадааст, чумлаи пайрав мешавад ва ба зерин он хати мавҷнок кашида мешавад. Ба ғайр аз вай ҳоло ҳеҷ кас ба ин роҳ намеояд, **зеро ин ягона роҳ ба қишлоқи Гулистон аст (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ)**.

2. **Калима ва таркибҳои ҳамнисбат.** Калима ва таркибҳои ҳамнисбат дар таркиби ҳама гуна сарчумлаҳо намеоянд. Агар дар таркиби ин ё он сарчумла ояд, чумлаи пайрав ҳатман онро шарҳу эзоҳ медиҳад: **Кӯчаҳои танги шаҳр аз барфи ҳавлиҳо чунон пур шуда буданд, ки қариб ба бомҳо мерасиданд (С. Айни, Марги судхӯр)**.

Калима ва таркибҳои ҳамнисбат дар таркиби аксарияти сарчумлаҳои чумлаҳои пайрави гуногун омада метавонанд. Ин ҷиҳатро дар фаслҳои минбаъда мушоҳида хоҳем кард.

3. **Мутобиқати шаклҳои феълӣ.** Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ ҳамеша хабари чумлаҳои содда бо як сифаи феълӣ ифода намегардад. Баъдтар чумлаҳои

пайраворо мебинем, ки агар хабари сарчумлаҳояшон ба воситаи сиғаи хабарӣ ифода ёфта бошанд, хабарҳои худ ба воситаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ, амрӣ ё баръакс сурат мегиранд.

Мутобиқати шаклҳои феълӣ дар мауҷиян намудани хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав мавқеи калондоранд. Хусусан, дар таъмин намудани хелҳои ҷумлаи пайраве, ки бо як хел пайвандак ба сарчумла тобеъ мегарданд.

4. **Оҳанг.** Ҳар як ҷумлаи пайрав оҳанги махсус дорад. Агар оҳанг дуруст риоя карда шавад, навъи ҷумлаи пайрав ба хубӣ муайян карда мешавад. Мақоми он, хусусан, дар ҷумлаи мураккаби тобеи бе-пайвандак боз ҳам равшантар мегардад.

5. **Ҷои сарчумла ва ҷумлаи пайрав.** Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷои сарчумла ва ҷумлаҳои пайрави гуногун як хел нест.

Ҷумлаҳои пайраве ҳастанд, ки ҳамеша баъди сарчумла меоянд. Ба ин гурӯҳ пайравҳои **хабар**, **пуркунанда** ва **натича** дохил мешаванд, зеро онҳо одатан хабару ягон узв ва натичаи қору амали сарчумларо эзоҳ медиҳанд: **Ҳуррият ҳамин будааст, ки касе ба касе зулм карда наметавонистааст (С. Айни, Гуломон).**

Гурӯҳи дигари ҷумлаҳои пайраве ҳастанд, ки ҳам дар аввал, ҳам дар мобайн ва ҳам дар охири сарчумла ҷой мегиранд.

Ин гурӯҳро ҷумлаҳои пайрав **мубтадо**, **миқдору дараҷа**, **монандӣ**, **тарзи амал**, **замон**, **сабаб**, **мақсад**, **шарт** ва **хилоф** ташкил медиҳанд.

Ҷумлаҳои пайрави муайянкунаанда дар мобайн ба охири сарчумла меояд. Ҷумлаи пайрави **мақон** одатан дар аввал ва мобайни сарчумла ҷой мегирад.

Ҷои ҷумлаҳои пайрав низ ҳамчун воситаи алоқа барои равшан шудани он ё он хели ҷумлаи пайрав хизмат мекунанд.

Саволу супоришҳо:

1. Ҷумлаи мураккаби тобеъ чист?

2. Чумлаи мураккаби тобеъ аз чумлаи мураккаби пайваст бо кадом хусусиятҳои фарқ мекунад?

3. Воситаҳои алоқаи чумлаҳои соддаро дар чумлаҳои мураккаби тобеъ шарҳ диҳед.

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1973.

2. Забони адаби..., 1970, 1984.

3. **Б. Ниёзмухаммадов.** Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Нашр. дав. тоҷик, Сталинобод — 1960.

4. **Д. Тоҷиев.** Воситаҳои алоқаи чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, «Ирфон», 1971.

5. **Д. Тоҷиев.** Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик, Душанбе, «Ирфон», 1981.

6. **Ш. Рустамов.** Мушкилоти синтаксис...

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МУБТАДО

Чумлаи пайраве, ки **ҷонишини ба вазифаи мубтадои сарчумла омадаро шарҳу эзоҳ медиҳад, чумлаи пайрави мубтадо номида мешавад.**

Чумлаи пайрави мубтадо ба саволҳои **кӣ?, ниҳо?, чӣ?, чиҳо?** ҷавоб мешавад. Хар **кӣ** аз дида дур бошад, аз дил дур аст (**Фолклор**). Хеч мумкин нест, ки **Фирӯза** ягон хуна **надошта бошад** (**Ч. Икромӣ, Духтари оташ**).

Хар кӣ суханро ба сухан зам кунад,

Қатрае аз хуни ҷигар кам кунад.

(Панду ҳикматҳо).

Чумлаи пайрави мубтадо аз ҷиҳати тарзи ташаккул, вазифа ва ҷой ба ду гурӯҳ ҷудо карда мешавад.

1. Чумлаҳои пайрави мубтадо, ки бо ҷонишинҳои шахсӣ-таъинӣ сар шуда пеш аз сарчумла меоянд. Воситаҳои алоқаи ин гуна чумлаҳои пайравро оҳанг ва мутобикати шаклҳои феълӣ ташкил медиҳанд: **Хар кас кӣ ба замин меафтид, ӯ кушташуда ҳисоб меёфт.** (**С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо**). **Хар кӣ ҷавоб дода нагавонад, вай бой додагӣ ҳисоб меёбад** (**С. Айнӣ, Ёддоштҳо**).

Ҳар кӣ ба мардумон хиёнат кард,
Нарасад ҳаргиз ӯ ба неъмату ноз.

(Чомӣ, Панду ҳикматҳо).

Ҳар кӣ ба молу асбоби худ ба колхоз аъзо шуд
медарояд, вай барои молаш ҳаққи чудогона мегирад
(Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. Ҷумлаҳои пайрави мубтадо, ки баъди сарҷумла омада, бо пайвандаки ки тобеъ мегарданд ва ҷузъи асосии хабари сарҷумлаҳои ба воситаи исм, сифат, ҷонишин, феъл, зарф ва калимаҳои модалии зарур, лозим, даркор ифода мегарданд: Лекин маълум набуд, ки ин ҷунбиши сар ишорат ба ҷавоби салом буд, ё ҷунбиши оддӣ вай буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Шарт нест, ки ин корро худат кунӣ (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Маҳол аст, ки ҳунармандон бимиранду беҳунарон ҷои эшон бигиранд (Саъдӣ, Гулистон). Он манам, к-андар миёни хоку хун бинӣ саре (Саъдӣ). Ёист он, ки ин айёми нозанини умрро аз сар нагузаронида бошад (Ғ. Мирзо, Ҳангоми дидор). Ба ҳама намарасид, ки ӯ маро дастҳои оддӣ худ барин кор фармуданист (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). Кам мемонад, ки ӯро пора-пора кунад (М. Ҳусейн, Қина). Аз ин ҷиҳат лозим меояд, ки пули қарздори туро ба фондаи муайян гардонанд (С. Айнӣ, Дохунда).

Саволу супоришҳо:

1. Ҷумлаи пайрави мубтадоро таъриф кунед ва мисол оред.
2. Хелҳои ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва ҷои онҳоро фаҳмонед.
3. Воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави мубтадоро як-як маънидод кунед.

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.
2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.
3. Б. Ниёзмухаммадов. Забоншиносӣ..., 1970.
4. С. Атобуллоев. Ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, «Ирфон» 1975.

5. X. Ҳусейнов. Забон ва услуб..., 1973.
6. Ш. Рустамов. Мушкилоти синтаксис...

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ХАБАР

Чумлаи пайраве, ки ҷонишинҳои ишоратӣ ва таркибҳои ҷонишинии ба вазифаи хабари сарҷумла омадаро шарҳу эзоҳ медиҳад, чумлаи пайрави хабар номида мешавад. Чумлаи пайрави хабар ба саволҳои чист?, кист?, чӣ аст?, чӣ шуд?, чӣ ва ғайра ҷавоб шуда ба сарҷумла бо пайвандаки ки тобеъ мегардад ва баъди он меояд: Як норасоии публицистикаи ҳаҷвӣ, хусусан, фелетон ҳамин аст, ки вай аз паси органҳои тафтишотии давлат кашола мешавад (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Дӯст он аст, ки бигирёнад,
Душман он аст, ки бихандонад.

(Панду ҳикматҳо).

Чумлаҳои пайрави хабар бо сарҷумлаи худ тарзи махсуси ташаккулибӣ дорад, яъне хабари сарҷумлаҳои он бо исму ҷонишинҳо ва ғайра ташкил ёфта, мубтадоҳои он бо исму ибораҳои исмӣ ва ҷонишинҳои ифода мегардад.

1. Бо исму ибораҳои исмӣ ифода ёфтани мубтадои сарҷумла: Эҳтимол сабаб ин бошад, ки иди имсолаи занон рангу бӯи дигаре дорад (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Кайфияти зиндагонии инсон дар ҳамин аст, ки вай ба дигарон мадад кунад (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ).

Шоирӣ он аст, ки бо завқи шеър,
Беватанро оварад сӯи Ватан.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Таги гап дар ин ҷост, ки ӯ аз мадраса бино кардани худ пушаймон аст (С. Айни, Куллиёт).

2. Бо ҷонишинҳои ифода ёфтани мубтадои сарҷумла: Ту он нестӣ, ки падарам туро аз дасти фарангиён ба даҳ динор харид (Саъдӣ, Гулистон).

Ту он, ки дар ин ҷаҳон дода ба ман,
Танҳо на ҷаҳон, ки ҷисму ҷои дода ба ман.

Ҳ. Юсуфӣ, Маҷмӯаи шеърҳо).

Саволу супоришҳо:

1. Ҷумлаи пайрави хабар чист ва ба кадом савол-ҳо ҷавоб мешавад?
2. Оид ба ҷумлаи пайрави хабар аз асарҳои манзум ва мансур мисолҳо ҷамъ кунед.
3. Хелҳои ҷумлаи пайрави хабарро фаҳмонед.
4. Аз қоида ва мисолҳо хулоса бароварда, ҷои ҷумлаи пайрави хабарро нишон диҳед?
5. Воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави хабар кадом-қоянд?

А д а б и ё т:

1. Забони адабӣ..., 1970, 1984.
2. Ниёзмухаммадов Б., Забоншиносӣ..., 1970.
3. Атобуллоев С., Ҷумлаи пайрави мубтадо ва хабар...

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА

Ҷумлаи пайраве, ки исми ба вазифаи аъзоҳои гуногуни сарҷумла омадаро шарҳ медиҳад, ҷумлаи пайрави муайянкунанда номида мешавад: Ҳама ба тарафе, ки вай ишорат карда буд, чашм дӯхтанд (С. Айни, Дохунда).

Дар ин мисол ҷумлаи пайрави муайянкунанда **вай ишорат карда буд** бар эзоҳи исми **тарафе**, ки дар таркиби сарҷумла ба вазифаи ҳоли макон омадааст, истеъмоли гаштааст.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба саволҳои **кадом?**, **чӣ хел?**, ҷавоб шуда, ба сарҷумла асосан бо пайвандаки **ки** тобеъ мегардад ва ҳамеша баъд аз аъзои эзоҳшаванда меояд. Аъзои эзоҳшаванда бошад, бештар вақт артикли номуайянии **е** қабул мекунад.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда бар эзоҳи ҳамаи аъзоҳои ҷумла омада метавонад.

1. **Бар эзоҳи мубтадо:** Саре, ки **ишқ надорад**, надуи бебор аст (**Саъдӣ**, Панду ҳикматҳо).

Нуше, ки ҳавас мекуӣ аз суфраи золим,
Нешест, ки аз хонаи занбӯр барояд.

(Сайидо, Панду ҳикматҳо).

2. Бар эзоҳи муайяншаванда: Дар ҳамон истоҳе,
ки духтар аз он савор мешуд, таваққуф менамуд
(Р. Чалил, Бозгашт аз бихишт).

Во ҳамон дасте, ки боғ ороств,
Кишвари гул-гулшукуфон хостӣ.

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

Даруни клуби гарнизон, ки иборат аз як хонаи
вайронии маҳаллисохт аст, дар сардӣ аз берун кам-
тар фарқ дорад (С. Айнӣ, Дохунда).

3. Бар эзоҳи пуркунанда: Ин аскарон дар Файзо-
бод, ба як миқдор аскароне, ки пеш аз он дар он ҷо
буд, ҳамроҳ шуда атрофи худро мустаҳкам карда,
чанд гоҳ монданд (С. Айнӣ, Дохунда). Саидхӯча он
чиро, ки аз сар гузаронида буд, тез-тез нақл кард,
(А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳҳо).

Ба ҳар коре, ки ҳиммат баста гардад,
Агар хоре бувад, гулдаста гардад.

(Саъдӣ, Панду ҳикматҳо).

4. Бар эзоҳи ҳол. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда
бар эзоҳи аксарияти ҳелҳои ҳол истеъмол мегардад:

Ҳоло чанд мисоли намунавӣ: а) **Бар эзоҳи ҳоли
макон:** Худи ҳамон сол буржуазияи Америка дар ҷое,
ки хуни коргарон рехта буд, ҳайкали пулиеро гузошт
(Р. Чалил, Бозгашт аз бихишт).

б) **Бар эзоҳи ҳоли замон:** Дар он рӯзҳое, ки тамо-
ми мардум барон беталаф ғундоштани ҳосили пахта
ҳар соату сонияро ғанимат медонист, ӯ дар ҷустуҷӯи
роҳхати истироҳатӣ буд (рӯз. «Тоҷикистони советӣ»).

в) **Барон эзоҳи ҳоли монандӣ:** Гулрӯ аз рӯи эҳти-
ёт дар кассаи амонатгузори не, монанди гурбае, ки
пасандозашро зери хок мекунад, ба ҳар ҷо панаҳу
пинҳон менамуд (Р. Чалил, Бозгашт аз бихишт).

5. Бар эзоҳи хабар: Ҳофизоне ҳастанд, ки ҳушу
ёдашон бештар гирифтани садои худашон аст. Муҳид-

дин Хоҷаев аз ҷумлаи адибонест, ки ба кори эҷодӣ ба ҷиддияти том назар мекунад (Ф. Муҳаммадиев, Дустон тоҷи сар).

Бе дарди дил касест, ки дилбар надоштааст,
Бе дарди сар касест, ки худ сар надоштааст.

(Лоик, Рузи сафед).

Саволу супоришҳо:

1. Ҷумлаи пайрави муайянкунандаро таъриф кунед ва ба кадом саволҳо ҷавоб шудани онро фаҳмонед.

2. Воситаҳои алоқаи грамматикӣи ҷумлаи пайрави муайянкунанда кадомҳоянд?

3. Ҷои ҷумлаи пайрави муайянкунандаро фаҳмонед.

4. Оё дар таркиби сарҷумла аъзои эзоҳшаванда бе артикли **е** омада метавонад?

5. Оид ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда аз асарҳои бадеӣ мисолҳо ҷамъ кунед.

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.

2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.

3. Н. Маъсумӣ. Очеркҳо..., 1959.

4. Б. Ниёзмӯхаммадов. Очеркҳо..., 1960.

5. Ш. Рустамов. Мушкилоти синтаксис...

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА

Ҷумлаи пайраве, ки хабари сарҷумларо пурра карда онҳоро эзоҳ медиҳад, ҷумлаи пайрави пуркунанда номида мешавад. Халқ мегӯяд, ки ноумед шайтон аст (А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печубоби роҳҳо). Яке аз донишмандони гузашта гуфтааст, ки дараҷаи маданиятнокии ҷамъиятро аз вазъияти замон дар он муайян метавон кард. (Ф. Муҳаммадиев, Дустон тоҷи сар).

Ҷумлаи пайрави пуркунанда ба сарҷумла бо пайвандаки ки тобеъ гашта ба саволҳои **чӣ?**, **чиро?**, **киро?**, **ба кӣ?**, **ба чӣ?** ва ғайра ҷавоб мешавад.

Чумлаҳои пайрави пуркунанда аз ҷиҳати вазифа ва тарзҳои грамматикӣ ду хел мешаванд.

1. Чумлаҳои пайрави пуркунандае, ки одатан мазмуни сарчумлаи ноқисро пурра мекунад. Ноқисии сарчумлаҳо ба воситаи хабарҳо мушоҳида мегардад: **Аз ин сабаб мехостам, ки соати ҳамафарӣ ба ӯ ҳар чӣ зиёдтар тӯлонӣ бошад** (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Ман гумон дорам, ки онҳо ба ҳукуматҳо хабарҳои дурӯғу ростро расонанд (С. Айни, Куллийет).

Боз мехоҳам, ки аз нав кӯдаки нодон шавам,

Боз мехоҳам, ки аз нав кӯдаки гирён шавам.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Қоматат гӯяд, ки зебоӣ манам,

Чашми ту гӯяд, ки доноӣ манам.

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

2. Чумлаҳои пайрави пуркунандае, ки ҷонишинҳои ишоратӣ ва таркибҳои ҷонишинию ҷузъҳои тобеи баъзе ибораҳои исми ба вазифаи пуркунанда ва хабари таркибӣ омадари эзоҳ медиҳанд: Ту ҳаминро нағз дон ва аз хотир набарор, ки хандидан ва завқидан — ин хиёнат кардан нест (Ҳ. Карим, Оқшуда). Инро ҳам фаҳмидам, ки ӯ бо ояндаи хубе умедвории қавие доштааст (С. Айни, Куллийет). Дигар ба он тоҷат кардан мумкин нест, ки бинокорон аз бачагон қарздор шуда монанд («Маориф ва маданият»). Ҳафтаҳо дар интизори он будам, ки кай муаллим дарсро аз ман мепурсида бошад.. (Ҳ. Ирфон, Дар кулбаи косибон).

Чумлаи пайрави пуркунанда ба сарчумла бе пайвандак — бо оҳанг ҳам тобеъ мегардад: Ӯ гумон мекард, сари синааш дамида рафта истодааст (С. Айни, Куллийет).

Саволу супоришҳо:

1. Чумлаи пайрави пуркунанда чист ва ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
2. Хелҳои чумлаи пайрави пуркунандаро фаҳмонед ва мисолҳо биёред.
3. Воситаҳои алоқии грамматикӣ чумлаҳои пайрави пуркунандаро аз рӯи мисолҳо шарҳ диҳед.

4. Чаро чумлаи пайрави пуркунанда одатан баъди сарчумла меояд?

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.
2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.
3. **Б. Ниёзмухаммадов.** Забоншиносӣ..., 1970.
4. **Ш. Рустамов.** Чумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Дар китоби Масъалаҳои забоншиносии тоҷик, Душанбе, «Дониш», 1967.

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲОЛ

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ АНДОЗАӮ МИҚДОР

Чумлаи пайрави андозаӮ миқдор то кадом андоза ва чӣ қадар иҷро шудани амали сарчумларо эзоҳ медиҳад ва ба саволҳои чӣ қадар?, то чӣ андоза?, то кадом андоза?, то кадом дараҷа? ва ғайра ҷавоб мешавад: **Ҳар чӣ қадаре ки машина бештар роҳ мепаймуд, ҳамон қадар ҳаёли ӯ ба дуриҳо парвоз мекард (Ф. Ниёзӣ, Вафо).** Санъати возаӮ гулдон пирамардро, **чӣ қадаре ки шефтаи худ карда бошад, расмҳои дафтар ӯро ҳамон қадар вола кард. (Р. Чалил, Бозгашт аз биҳишт).**

Ин чумлаи пайрав бо пайвандакҳои чӣ қадаре ки, ҳар чӣ қадар (е) ки, ба андозае ки, то дараҷае ки, то ба дараҷае ки, то андозае ки, то ба андозае ки, ба қадаре ки бештар дар аввал ва мобайни сарчумлаҳо меояд: **Юнусбой ҳар қадар ки фикр мекард, димоғаш боз зиёдтар месӯхт (С. Улуғзода, Навобод).** Ҳар қадар ки **фонда зиёд мешуд, иштиҳои пахтачиёни гурусначашм ҳам ҳамон қадар зиёд мегардид. (С. Айни, Куллиёт).** Ман аз тарси ғалтидан **ҳар қадар ки ба ёли вай сахттар мечаспидам, динг-динги вай ҳамон қадар зиёдтар мешуд (С. Айни, Куллиёт).**

Чумлаи пайрави андозаӮ миқдор бо пайвандани ки баъди сарчумла меояд ва калимаӮ таркибҳои ҳам-нисбати **чунон, ончунон, ин қадар, ба дараҷае, ба андозае** ва ғайраро шарҳу эзоҳ медиҳад: **Ҳомати ӯ чунон мавзун буд, ки бинанда гумон мекард, вазидани**

боде кифоя аст, уро аз по дарафтонад (Р. Чалил, Бозгашт аз бихишт). Ҳамчунон нозанин, ки ҳеҷ ин хел духтарро дар умри худ надида будам (Афсонаҳои халқи тоҷик). Ӯ чаву бедаро ба қадре талаб кард, ки дар як сол ба як асп расид (С. Айнӣ, Куллиёт)

Саволу супоришҳо:

1. Ҷумлаи пайрави андозаю миқдор чист ва ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?

2. Ҷои ҷумлаи пайрави андозаю миқдорро фаҳмонед.

3. Воситаҳои алоқии грамматикӣи ҷумлаи пайрави андозаю миқдорро як-як шарҳ диҳед ва мисолҳо биёред.

4. Оид ба ҷумлаи пайрави номбурда аз асарҳои бадеӣ мисолҳо ҷамъ кунед.

А д а б н ё т:

1. Забони адаби..., 1970, 1984.

2. Б. Ниёзмӯҳаммадов. Забоншиносӣ..., 1970.

3. Д. Тоҷиев. Ҷумлаҳои мураккаб..., 1981.

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ТАРЗ

Ҷумлаи пайраве, ки тарзу тарик ва дар ягон ҳолат иҷро шудани амали сарҷумларо шарҳу эзоҳ ме диҳад, ҷумлаи пайрави тарз номида мешавад: Ӯ, дар ҳолате ки рӯиноки сару поҳояшро бар рӯи болиштҳо баланд карда мехобид, ба мо ҳикоя мегуфт (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар ин мисол дар ҳолате ки рӯиноки сару поҳояшро бар рӯи болиштҳо баланд карда мехобид ҷумлаи пайрави тарз буда, ба сарҷумла бо пайвандани дар ҳолате ки тобеъ гаштааст ва дар мобайн омадааст.

Ҷумлаи пайраи тарз ба саволҳои **чӣ тарз?**, **чӣ тарик?**, **дар кадом ҳолат?**, **дар кадом вазъият?** ҷавоб мешавад. Бо пайвандани дар ҳолате ки, дар вазъияте ки, ба тавре ки, ба тарзе ки, бе он ки, бе ин ки, гоҳ дар аввал ва гоҳ дар мобайн ва баъзан дар охири сарҷумла меояд: **Падарам, дар ҳолате ки аз дидори**

дӯсташ шод буд, ба модарам гуфт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дигарон ҳам, бе он ки ҷӣ гуфтанашон маълум шавад, фарёд мекашиданд (С. Айни, Дохунда). Вай ба рӯи меҳмонон зӯрбазӯраки табассум мекард, ба тавре ки ўро дида раҳми кас меомад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ҳамдам — зани калони бой аз пеши шавҳараш, дар ҳолате ки дар дасташ як хӯша набот буд, баргашта омад (С. Айни, Ятим).

Ҷумлаи пайрави тарз бо пайвандаки ки асосан баъди сарҷумла меояд ва калимаю таркибҳои ҳамнибатро эзоҳ медиҳад: Вай бояд тарзе навишта шавад, ки дар он матлаби нависанда ҳам равшан, ҳам шавқовар ва ҳам пандомӯз ифода ёбад (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Об ба тарзе баста шуд, ки як ҷакрааш ҳам аз замин боз пас намегашт (С. Айни, Куллиёт).

Саволу супоришҳо:

1. Ҷумлаи пайрави тарз чист ва ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?

2. Дар ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави тарз кадом воситаҳои алоқии тобеъро мушоҳида мекунед?

3. Пайвандҳои ҷумлаи пайрави тарзро номбар кунед.

4. Ҷумлаи пайрави тарз бо кадом пайванди ҳамеша баъди сарҷумла меояд?

5. Оид ба ҷумлаи пайрави тарз аз асарҳои бадеӣ мисолҳо ҷамъ кунед.

А д а б и ё т:

1. Забони адаби..., 1970, 1984.

2. Б. Ниёзмуҳаммадов. Забоншиносӣ..., 1970.

3. Зикриёев. Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозириро тоҷик. Душанбе, «Ирфон», 1978.

4. Д. Тоҷиев. Ҷумлаҳои мураккаб..., 1981.

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МОНАНДИ

Ҷумлаи пайраве, ки мазмуну амали худро нисбат ба мазмуну амали сарҷумла аз ҷиҳати монандӣ ва

шабоҳат нишон медиҳад, ҷумлаи пайрави монандӣ номида мешавад. Комиссар аз ҷояш хеста, ба ӯ наздик омад, мисли ин ки бачаро навозиш мекарда бошад, ба китфи ӯ зада гуфт (Х. Карим, Ҳикояҳо).

Аз ин мисол мисли ин ки бачаро навозиш мекарда бошад, ҷумлаи пайрави монандӣ буда, дар мобайни сарҷумла омадааст.

Ин ҷумлаи пайрав ба саволҳои ба мисли ҷӣ?, ба монанди ҷӣ? ҷавоб мешавад ва дорони пайвандаҳои зиёд мебошад. Бо пайвандаҳои мисли ин (он) ки, монанди он (ин) ки, ба монанди ин (он) ки, ба мисли он (ин) ки, гуё, гуё ки, ба тавре ки, ба тарзе ки, ба тариқи ки, ба тартибе ки, ҷӣ навъе ки, ҷӣ тарзе ки пайрави номбурда дар аввал, мобайн ва баъди сарҷумла низ меояд: **Ҷӣ тавре ки як касбро ба касби дигар табдил додан ба осонӣ муяссар намегардад, омӯхтани ин сабақ ҳам осон набуд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).** Шоқир як пиёлачаро аз арақ пур карда, **чунон ки об меҳурда бошад, бе ҳеҷ рӯтуршқунию ларзидан ба сар кашид (Ф. Ниёзӣ, Вафо).** Зан, **гуё ки мо ду бародарро бо ҳам муқоиса мекарда бошад, гоҳ ба Азизхон нигоҳ мекард ва гоҳ ба ман (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).** **Монанди он ки касе аз сарашон оби хунук рехта бошад, Ҳамагӣ хомӯш шуданд (Х. Карим, Ҳикояҳо).**

Ҷумлаи пайрави монандӣ бо пайвандаки ки баъди сарҷумла омада калима ва таркибҳои ҳамнисбатро эзоҳ медиҳад: **Чунон саҳт хоб рафтаи, ки гуё дар шиками модарам бошам (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт).**

Бибиоиша худро ба Ибод чунин вонамуд кард, **ки гуё Одина дар хонаи хӯҷаинаш бошад (С. Айнӣ, Одина).**

Саволу супоришҳо:

1. Ҷумлаи пайрави монандӣ чист ва ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
2. Пайвандаҳои ҷумлаи пайрави монандӣ кадомҳоянд?

3. Хабарӣ ҷумлаи пайрави монандӣ бештар бо кадом сифати феълӣ ифода мегардад?

4. Пайрави мазкур бо кадом пайвандакҳо амалқоро ба таври муқоиса нишон медиҳад?

5. Ҷои ҷумлаи пайрави монандиро фаҳмонед.

6. Оид ба ҷумлаҳои пайрави монандӣ аз асарҳои бадеӣ мисолҳо ҷамъ кунед.

А д а б и ё т:

1. Забони адабӣ..., 1970, 1984.

2. Ф. Зикриёев. Ҷумлаҳои пайравӣ..., 1976.

3. Д. Тоҷиев. Ҷумлаҳои мураккаб..., 1981.

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ЗАМОН

Ҷумлаи пайрави замон замони воқеъ гардидан ва ё нагардидани амали сарҷумларо эзоҳ медиҳад ва ба саволҳои кай?, кадом вақт?, аз кай?, то кай? ва ғайра ҷавоб мешавад: **Вақте ки тарс сар мешавад**, ақлу фаросат ҷои худро ба пастию разолат мезанад (А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳқо).

Аз ин мисол **вақте ки тарс сар мешавад**, ҷумлаи пайрав буда, ақлу фаросат ҷои худро ба пастию разолат медиҳад, сарҷумла аст.

Ҷумлаи пайрави замон дорои пайвандакҳои зиёд мебошад. Аммо иҷро шудан ва нашудани амали сарҷумлаи ҷумлаи пайрави замон аз ҷиҳати вақту ҳангом бо ҳамаи пайвандакҳо як ҳел нест.

Масалан, бо пайвандакҳои **вақте ки, дар вақте ки, ҳангоме ки, замоне ки, аз бозе ки, ҳамин ки, чун, даме ки** паи ҳам ё худ дар як вақт воқеъ гардидани қору ҳаракат ва амали сарҷумлаю ҷумлаи пайравро мушоҳида қардан мумкин аст. Бо ин пайвандакҳо ҷумлаҳои пайрави замон одатан дар аввал ва мобайни сарҷумла меоянд. **Вақте ки нафасе ҷашм мепушидам**, ба мадди назарам пайваста обшору ҷуйборҳо меомаданд (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт). **Ҳамин ки эшон ба ҳавлӣ қадам монд**, ба шарофаташ як гӯсфанди бӯрдоқӣ қурбон карда шуд (С. Ай-

ни, Дохунда). **Ҳар гоҳ ки ин садо мебаромад**, дару девори обхона ба ларзиш медаромад (**С. Айнӣ**, Дохунда). **Ҳангоме ки ӯ бедор шуд**, дигарон ҳанӯз хоб буданд (**А. Шукӯҳӣ**, **Ҳ. Аскар**, Печутоби роҳҳо). Урунхӯчаев, **чу ба Хучайд расид**, ба ҳеч кучо нигоҳ накарда, роҳи колхозро пеш гирифт (**А. Шукӯҳӣ**, **Ҳ. Аскар**, Печутоби роҳҳо). **Чун аз чароғи анчуман дуд баромад**, соли вафоти Асири ҳазору нӯҳсаду шонздаҳум ҳосил мегардад (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз биҳишт). **Чу мева сер хӯрдӣ**, шох машиқан (**Саъдӣ**, Гулистон).

Бо пайванданҳои **баъд аз он (ин) ки**, **баъди он (ин) ки**, **пеш аз он ки**, **пеш аз ин ки**, **пас аз он (ин) ки**, **даме ки** аввал амали ҷумлаи пайрав ва баъд амали сарҷумла ба вуқӯъ меояд, аммо ин ҳамеша ҳатмӣ нест: **Баъди он ки аз сари чашма хеле дур шуданд**, пиразан аз роҳравӣ бозистода, ба қафо нигоҳ кард (**Р. Ҷалил**, Шӯроб). **Пас аз он ки дастархони паловро ғундошта**, ба чойнӯшӣ даромаданд, Ҳаит Амин ба гап даромад (**С. Айнӣ**, Гуломон). **Чупонон, пас аз он ки шабро дар ин ҷо мегузaronиданд**, боз ба роҳ даромада, рамаро пеш андохтанд (**С. Айнӣ**, Дохунда).

Даме ки аз миёни обу оташро гузар кардӣ,

Ба сӯи зиндагии нав далерона сафар кардӣ.

(**М. Турсунзода**, Посбони оташ).

Бо пайванданҳои **акнун ки**, **ҳоло ки** қору амали ҷумлаи пайрав пеш аз қору амали сарҷумла ба вуқӯъ меояд: **Ҳоло ки аз найнавозӣ ва нақшагӯӣ дилгир шуда**, ба замин ёзида чашми худро пӯшид, ин хаёлот аз пештара зиёдтар сарашро фаро гирифт (**С. Айнӣ**, Дохунда). **Акнун ки маро ба болон ин кор дастгир кардӣ**, ман ҳамашро бояд ба ту ҳикоят карда диҳам (**С. Айнӣ**, Ёддоштҳо).

Ҷумлаи пайрави замон бо пайвандаки **ки** қору амалеро нишон медиҳад, ки ба қору амали сарҷумла пай дар пай дар муддати кӯтоҳ ба амал меоянд ва пайвандак ба сарҷумла мегузарад, ҷумлаи пайрав бошад дар аввал меояд: **Ҷатри боронӣ дар сар миёни гуяфурӯшон қадам зада мегаштам**, ки суруде ба гу-

шам расид (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). **Ҳа-
нӯз ҳаво ба садои ин милтиқҳо дар ларза буд**, ки ду
милтиқ аз ду паҳлуи дарвозаи милисахона андохта
шуд (С. Айнӣ, Гуломон).

Чумлаи пайрави замон ба сарчумла бе пайвандак
ҳам (бо оҳанг) тобеъ мегардад. Дар ин сурат чумлаи
пайрав пеш аз сарчумла меояд: **Шаб шавад**, отаат
барои ту осие сохта медиҳад (С. Айнӣ, Дохунда). **То-
зон ба куча бароям**, Александр Рябев омадааст,
(Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Саволу супоришҳо:

1. Чумлаи пайрави замон чист ва ба кадом савол-
ҳо ҷавоб мешавад?
2. Чумлаи пайрави замон бо кадом пайвандакҳо
ба сарчумла тобеъ мегардад?
3. Чои чумлаи пайрави замонро фаҳмонед.
4. Бо пайвандакҳои **ҳар гоҳ ки, ҳар гоҳе ки, аз
бозе ки** аз асарҳои бадеӣ мисолҳо ҷамъ кунед.
5. Оё чумлаи пайрави замон калима ва таркибҳои
ҳамнисбатро эзоҳ медиҳад?

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.
2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.
3. **Х. Ҳусейнов**. Чумлаи мураккаби тобеъ бо пай-
рави замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Стали-
нобод, 1960.
4. **Д. Тоҷиев**. Чумлаҳои мураккаб..., 1981

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МАКОН

Чумлаи пайраве, ки ҷову макони амали сарчум-
ларо шарҳ медиҳад, чумлаи пайрави макон номида
мешавад: Дар **ҳар ҷо ки об ҳаст**, дар он ҷо ҳаёт ме-
сабзад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Аз ин мисол дар **ҳар ҷо ки об ҳаст** чумлаи пай-
рав **ва дар он ҷо ҳаёт месабзад**, сарчумла мебошад.

Чумлаи пайрави макон ба саволҳои **дар кучо?**, **аз
кучо?**, **то кучо?**, **ба кучо?** ва ғайра ҷавоб шуда, бо
пайвандакҳои **ки** ва таркибпайвандакҳои **ҳар ҷо ки, ҳар**

кучо ки, ба ҳар кучо ки, ба он ҷо ки, зи он ҷо ки ва ғайра тобеъ мегардад ва бештар дар аввал ва гоҳо дар мобайни сарҷумла меояд: **Он ҷо ки аён аст, ҳочат ба баён нест** (фолклор). Шабона дар пояи ҳайкал кадоме навишта буд: **Дар ҷое ки хуни коргарон рехта шудааст, дар он ҷое ки Якуми Май оғоз ёфт, ҳайкали коргар бояд истад, на ин ки қотил** (Р. Ҷалил, Бозгашт аз бихишт).

Ба ҳар ҷо ки равад, бо як нигоҳи сёҳрангезаш,

Тамоми ақлу хуши ошиқон дуздада меояд.

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

Ҳоло ки ман ҷавонам, дунё пур аз ҷавонист,

Ҳар ҷо ки по гузорам, он ҷо пур аз ҷавонист.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Хоҳ, кӯи ишқ бошад, хоҳ кӯи дӯстон,

Ҳар кучо ки равам, бо оташи дил меравам.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Саволу супорншо:

1. Ҷумлаи пайрави макон чист ва ба кадом саволро ҷавоб мешавад?

2. Воситаҳои алоқаи тобеи ҷумлаи пайрави маконро фаҳмонед.

3. Муносибати таркибпайвандакхоро нисбат ба ҳолшарҳқунандаҳои маконии **ҳар ҷо, ҳар кучо, дар кучо, ба ҳар кучо, зи он ҷо, ба он ҷо** шарҳ диҳед.

4. Аз асарҳои бадеӣ оид ба ҷумлаи пайрави макон мисолҳо ҷамъ кунед.

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.

2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.

3. **Х. Ҳусейнов.** Ҷумлаи пайрави макон. «Мактаби советӣ», 1960, № 2.

4. **Д. Тоҷиев.** Ҷумлаи пайрави макон. Ахбороти Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон. Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ, «Дониш». 1969. 3 (57) 7.

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ САБАБ

Ҷумлаи пайраве, ки сабаби иҷро шудан ва ё нашудани амали сарҷумларо мефаҳмонад, ҷумлаи пай-

рави сабаб номида мешавад: Азбаски дар ин ҷоҳо ҳозир об баровардан мумкин нест, ба кишти лалмӣ маҷбур шудем (**С. Айнӣ, Дохунда**).

Дар ин мисол ҷумлаи соддаи якум ҷумлаи пайрав буда, ҷумлаи соддаи дуум сарҷумла мебошад.

Ҷумлаи пайрави сабаб ба саволҳои **тaro?**, **барои чӣ?**, **ба кадом сабаб?**, **сабаб чӣ?** ҷавоб мешавад ва дорои пайвандакҳои бисёр мебошад. Бо пайвандакҳои **азбаски, бас, баски, зи бас, аз сабаби он ки, аз сабаби ин ки, модом ки, ба хаёле он (ин) ки** ва ғайра ин ҷумлаи пайрав дар аввал ва мобайни сарҷумла меояд: **Азбаски бино дар ҷои баланд — рӯи тепла бунёд шудааст**, манзараи калоне чун дар рӯи каф домон мекушояд (**Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт**). **Модом ки ин қадар масъалаҳои нозук ва мураккабро ба миён мегузорем**, бояд барои ҳатман ҳал кардани онҳо бикӯшем (**Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар**). **Аз сабаби он ки имсол вақт гузаштааст**, мо ин корро дар соли оянда анҷом доданӣ ҳастем (**А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳҳо**).

Ин ҷумлаи пайрав бо пайвандакҳои **зеро, зеро ки, зеро ин ки, чунки, вагарна** асосан баъди сарҷумла меояд: Имсол кори деҳқонии Бозор монанди пештара авҷ накард, зеро **барзагови ҷуфтиаш тоқа, ду марди коркун як шуда монда буд** (**С. Айнӣ, Дохунда**). Рамзи ин афсона ба Қорӣ-Нурулло оид аст, **зеро ки ӯ ҳам монанди писари он подшоҳ нағз будани чизҳои навбаромадро ёд гирифтааст** (**С. Айнӣ, Ёддоштҳо**).

Дар суроғат мезанам худро ба ҳар як кӯю дар,

Чунки то имрӯз, модар, кӯи ту дар ёд нест.

(**М. Турсунзода, Посбони оташ**).

Чашмро, зӣ ҷони ман, аз сӯи ман ҳаргиз макан,

Чунки дорад ҳар нигоҳи дӯст як маънои панд.

(**М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб**).

Ҷумлаи пайрави сабаб бо пайвандакҳои **ки** дар мобайн ва охири сарҷумла меояд: Ман, **ки некии мар-**

Думро кам дидаам, ба ҳама некӣ кардан меҳоҳам
(Р. Чалил, Бозгашт аз биҳишт).

Марав аз ман, ки бо ту меравад дунёи рағинам,
Марав аз ман, ки бо ту меравад ғамҳои ширинам.
(Лоик, Рӯзи сафед).

Дарахти дӯстӣ биншон, ки коми дил ба бор орад,
Дарахти душманӣ барман, ки рағчи бешумор орад.
(Ҳофизӣ Шерозӣ, Панду ҳикматҳо).

Мазан ба сари нотаваҷи дасти зӯр.
Ки рӯзе ба пояш дарағти чу мӯр!
(Саъдии Шерозӣ, Панду ҳикматҳо).

Саволу суноришҳо:

1. Чумлаи пайрави сабаб чист ва ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
2. Ин чумлаи пайрав бо кадом пайванданҳо ба сарҷумла тобеъ мегардад?
3. Ҷои чумлаи пайрави сабабро фаҳмонед.
4. Оё чумлаи пайрави сабаб таркибҳои ҳамнисбатро эзоҳ медиҳад? Агар эзоҳ диҳад, мисол биёред.

А д а б и ё т:

1. Грамматика... 1963.
2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.
3. Ш. Рустамов. Чумлаҳои мураккаб бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, «Дониш», 1968.

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МАҚСАД

Чумлаи пайраве, ки мақсади иҷро шудани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад, чумлаи пайрави мақсад номида мешавад: Ман омадам, ки ба шумо дарди дил гӯям (Р. Чалил, Бозгашт аз биҳишт).

Аз ин мисол ба шумо дарди дил гӯям чумлаи пайрав ва ман омадам сарҷумла мебошад.

Чумлаи пайрави мақсад ба саволҳои барои чӣ?, ба кадом мақсад?, ба чӣ мақсад? ҷавоб мешавад.

Пайрави номбурда бо пайванданҳои барои он ки, барои ин ки, ба мақсади он ки, ба мақсади ин ки дар

аввал ва мобайни сарчумла меояд: **У, барои ин ки ба назари мастон нанамояд, дар паси дари янтабакаи ба тарафи берун кушодашавандаи заминкан меџстод (Р. Ҷалил, Шӯроб). Барои он ки рӯяш ба рӯи пирамард наафтад, ба хоначаи майдае, ки дар он ҷо рангҳо нигоҳ дошта мешуд, даромада ба рангмолий машғул шуд (Воқоеномаи Аспанзод). Ҷӯра, ба мақсади ин ки ба саволҳои марди савора ҷавобҳои равшан диҳад, аввало хуб фикру мулоҳиза мекард (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).**

Бо пайванданҳои то, то ки, то ин ки асосан баъди сарчумла меояд: Ман рӯпияҳоро ҷудо карда ба раис додам, то ки ба банки давлатӣ супорад (Х. Карим, Оқшуда). Он дар ҳар як истгоҳ дуру дароз меџстод, то ки коркунони алоқа мактубу газетаҳоро супурда, почтаи навро бор кунанд (А. Шӯкӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳҳо).

Сайр мекардам ба ҳар сӯи диёри дилнишин,
То нафас гирам ман аз бӯи Ватан, бӯи замин.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Бо дили дарё нишинам, то дилам дарё шавад,
Бо ғами дунё бисӯзам, то дилам дунё шавад.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Заминро дона дех, то хирман даравӣ,
Тӯтиро шакар дех, то сухан шунавӣ.

(Панду ҳикматҳо).

Ҷумлаи пайрави мақсад бо пайвандани ки дар мобайн баъди сарчумла меояд. Бо ин пайвандан таркибҳои ҳамнисбати сарчумларо низ эзоҳ медиҳад: Номҳои онҳоро ҳам ба ҳошияи ҳамин китоб навишта будам, ки аз ёд набарояд (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт). Ана, ман шуморо имрӯз маҳз барои ҳамин ба ин ҷо овардам, ки ба ҷашмони худатон бинеду илочашро ёбед, ҷон бародар (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Саволу супоришҳо:

1. Хабарҳои ҷумлаи пайрави мақсад бештар бо кадом сифа ифода мегардад?

2. Воситаҳои алоқаи тобеи ҷумлаи пайрави мақсадро бо мисолҳо шарҳ диҳед.

3. Фарқи ҷумлаҳои пайрави сабабу мақсадро, ки бо пайванданҳои **барон он ки, барон ин ки** ифода мегарданд, фаҳмонед.

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.
2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.
3. Д. Тоҷиев, Ҷумлаҳои мураккаб..., 1981.

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ШАРТ

Ҷумлаи пайраве, ки шарти иҷро шудани амали сарҷумларо нишон медиҳад, ҷумлаи пайрави шарт номида мешавад: **Агар як роҳ ёфт нашавад, хизматонаи ҷаноби ясавул ҳам месӯзад (С. Айни, Дохунда).**

Аз ин мисол **агар як роҳ ёфт нашавад, ҷумлаи пайрав мебошад, ки ба сарҷумлаи хизматонаи ҷаноби ясавул ҳам месӯзад, бо пайвандани агар тобеъ шудааст.**

Ҷумлаи пайрави шарт ба саволҳои **ба кадом шарт?, шарт чӣ?,** ҷавоб мешавад ва ба воситаи пайванданҳои **агар (гар, ар), ба шарте ки, то, ки** ба сарҷумла тобеъ мегардад.

Бо пайванданҳои **агар (гар, ар), то** ин ҷумлаи пайрав одатан пеш аз сарҷумла ва дар мобайни он меояд: **Агар пули иҷораро моҳ ба моҳ нарасонӣ, ба бӯй хизмат мекунӣ? (С. Айни, Куллиёт). Агар ҳамқишлоқам Алини кал намебуд, эҳтимол, орзуҳои чандмоҳаи ман барбод мерафту сари ҷавонам ҳам қурбони теги бурро мегардид (Ҳ. Карим, Оқшуда).**

Зан агар оташ намешуд, хонаи мо сард буд,

Бе ҷароғи равшане дар шом мемондем мо.

(М. Турсунзода, Посбони оташ).

Бода пур хурданду ҳушёр нагаштан саҳл аст,

Гар ба давлат бирасӣ, маст нагардӣ, мардӣ!

(Соиб Табрезӣ, Ҷанду хикматҳо).

То илм наомӯзӣ, некӣ натавон кард.

(Носири Хисрав, Панду ҳикматҳо).

Чумлаи пайрави шарт бо пайвандаки **ба шарт** **ки** асосан баъди сарчумла ва гоҳ дар мобайни он меояд: Писаратонро нишон медиҳам, **ба шарт** **ки** **ҳамин** гапҳои ҳозир дар пешни мо гуфтагитонро дар назди **вай** тақрор кунед (**Ҳ. Назаров**, Мирзо Ризо). Вай аз ин роҳаш барнамегардад, **ба шарт** **ки** **дигарон** ёрӣ нарасонанд (**Р. Ҷалил**, Ҳикояҳо).

Ин чумлаи пайрав бо пайвандаки **ки** баъди сарчумла меояд ва таркибҳои ҳамнисбатро шарҳ медиҳад:

Ба шарт **меравам**, **ки** **ту** **аввал** **гӯӣ** (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз бихишт). Ман ба ин саволат ба шарт **ча** **воб** **медиҳам**, **ки** **ҳар** **чӣ** **гӯям**, **не** **намегӯӣ** (Афсонаҳои халқи тоҷик).

Чумлаи пайрави шарт ба сарчумла бе пайвандак ҳам (бо оҳанг) тобеъ мегардад: **Итоат** **накун**ад, чораи саҳт мебинам (**А. Шукӯҳӣ**, **Ҳ. Аскар**, Печутоби роҳҳо). **Равед**, **даркор** **шуда** **монед**, **ҷеғ** **мезанам** (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз бихишт). **Музд** **хоҳӣ**, ба кор кардан **кӯш!** (**Саъдӣ**, Панду ҳикматҳо). **Худро** **мард** **донӣ**, **дигаронро** **шер** **дон**. (Панду ҳикматҳо). **Орзу** **кунӣ**, мерасидай (**Р. Ҷалил**, Бозгашт аз бихишт).

Саволу супоришҳо:

1. Чумлаи пайрави шарт бо кадом пайвандакҳо ба сарчумла тобеъ мегардад?
2. Дараҷаи истеъмолии чумлаи пайрави шартро бо пайвандакҳои **агар** (**гар**, **ар**) то шарҳ диҳед.
3. Оид ба чумлаи пайрави шарт аз асарҳои бадеӣ мисолҳо ҷамъ кунед.

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.
2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.
3. **М. Қосимова**. Чумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик, Душанбе, 1961.

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ХИЛОФ

Ҷумлаи пайраве, ки акси мазмуни сарҷумларо нишон медиҳад, ҷумлаи пайрави хилоф номида мешавад: Бобояш, ҳарчанд хеле пир шуда бошад ҳам, ҳанӯз зиндаю саломат аст (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт).

Аз ин мисол ҳарчанд хеле пир шуда бошад ҳам ҷумлаи пайрав буда, ӯ ҳанӯз зиндаю саломат аст, сарҷумла мебошад.

Ҷумлаи пайрави хилоф ба саволҳои **бо вучуди чӣ?**, **бар хилофи чӣ?**, ҷавоб мешавад ва дорои пайвандаҳои зерин мебошад: **бо вучуди он ки, бо вучуди ин ки, бар хилофи он ки, бар хилофи ин ки, ба ҷои он ки, гарчи, агарчи, ҳарчанд ки** ва ғайра.

Бо ин пайвандаҳо пайрави мазкур пеш аз сарҷумла дар мобайни он ва тавассути қисме аз онҳо дар охири сарҷумла низ меояд: **Бо вучуди он ки имшаб ҳама бояд дар сари дастархони идӣ бошанд**, касе намерафт (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). **Бозор, ҳарчанд имсол тӯй карданӣ набошад ҳам**, бо гуфтаҳои арбоб ва даҳлатҳои занаш ба тӯй кардан моил шуд, вай ба худ андешид (С. Айни, Дохунда). **Ҳарчанд худӣ вай покдоман ва баномус бошад ҳам**, даҳони бадгӯро бастан душвор аст (С. Айни, Дохунда). **Муаллиф, ба ҷои он ки ба тавассути чанд ҷузъиёти муассир хислати қаҳрамон ё муносибати уро ба касе ё чизе равшан кунад** дуру дароз аз ҳад зиёд батафсил нақл мекунад (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Ҳақ гӯӣ, агарчи талх бошад,

(Унсуралмаолии Кайковус, Панду ҳикматҳо).

Ошиқон ҳарчанд муштоқи ҷамоли дилбаранд,

Дилбарон дар ошиқӣ аз ошиқон ошиқтаранд.

(Бадриддини Ҳилолӣ, Панду ҳикматҳо).

Гарчи тафсири забон равшантар аст,

Лек ишқи безабон равшантар аст.

(Ҷалолиддини Румӣ, Панду ҳикматҳо).

Агарчи ибтидои ошқон дар ишқ ҳар рағ аст,
Вале бо номи ту ман ибтидо кардам, ҳамин кофист.
(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Гарчи дар баъзи бузургон кӯдаки гаҳвораам,
Бо ҳама камзарфии худ узви ин сайёраам.

(Лбиқ, Рӯзи сафед).

Агар ҷумлаи пайрави хилоф бо ҳиссаҷа-пайвандани ҷам ба сарҷумла тобеъ гардад, асосан, дар аввал пеш аз сарҷумла меояд: **Аризаатонро рад кунанд ҷам,** маънос нашавед (А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳҳо). **Дар зиндагии худ борҳо ба муддатҳои дарозу кӯтоҳ,** аз хонадонаш дур монда бошад ҷам, барои хатнависӣ ҳома ба даст намегирифт (А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳҳо).

Саволу супоришҳо:

1. Ҷумлаи пайрави хилоф чист ва ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
2. Ин ҷумлаи пайрав ба кадом пайванданҳо ба сарҷумла тобеъ мегардад?
3. Ҷои ҷумлаи пайрави хилофро дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ фаҳмонед.
4. Хабарҳои ҷумлаи пайрави хилоф бештар ба кадом сифати феълӣ ифода мегардад?
5. Аз асарҳои бадеӣ оид ба пайрави номбурда мисолҳо ҷамъ кунед.

А д а б и ё т:

1. Грамматика.... 1963.
2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.
3. Б. Ниёзмӯҳаммадов. Забоншиносӣ..., 1970.
4. Д. Тоҷиев. Ҷумлаи пайрави хилоф. Масъалаҳои забони тоҷикӣ, Душанбе, 1967.
5. К. Қаландаров. Ҷумлаи пайрави хилоф дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ. Дар маҷмӯаи Ученые записки, том II (вып. У1), Душанбе, 1968.
6. Д. Тоҷиев. Ҷумлаҳои мураккаб..., 1981.

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ НАТИҶА

Ҷумлаи пайраве, ки натиҷаи қору амали сарҷумларо мефаҳмонад, ҷумлаи пайрави натиҷа номида ме-

шавад: Аз бозор ранги қирмизӣ харида оварда, онро ба лаки зард омехта намуда, дар руи карнайчаҳо гулпартой кард, ки баъд аз он харидорон бисёр шуда, бозораш часпонтар шуд (**Р. Чалил, Ҳикояҳо**).

Аз ин мисол ҷумлаҳои соддаи дуҷумма сеюм ҷумлаҳои пайрави натиҷа мебошанд, ки натиҷаи амали сарҷумларо нишон додаанд.

Ҷумлаи пайрави натиҷа ба саволҳои натиҷааш чӣ шуд?, натиҷааш чӣ мешавад?, натиҷааш чӣ хоҳад шуд? ҷавоб мешавад. Ҷумлаи пайрави натиҷа асосан, бо пайвандаки ки ба сарҷумла тобеъ шуда, баъди он меояд: Аммо духтар бо як зурзани худро халос карда, ба зери баногӯши ӯ кашидаю кушода торсакии обдоре фаровард, ки пеши чашмони ӯро сиёҳӣ гирифта, гӯшаи ҷарангос зада, ба замин нишаста монд (**Р. Чалил, Ҳикояҳо**).

Ҷумлаи пайрави натиҷа ба сарҷумла бе пайвандак ҳам (бо оҳанг) тобеъ мегардад: Шодӣ хеле тафсида рафт: аз зери мӯйҳои сараш арақ шорида, ба тахтапӯшташ медавид (**Ҷ. Икромӣ, Шодӣ**).

Саволу суноришҳо:

1. Ҷумлаи пайрави натиҷа чист ва ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
2. Ҷумлаи пайрави натиҷа ба кадом пайвандак ба сарҷумла тобеъ мегардад?
3. Фарқи ҷумлаи пайрави натиҷаро аз ҷумлаи пайрави андозаю миқдор фаҳмонед.
4. Оид ба ҷумлаи пайрави натиҷа аз асарҳои бадеӣ мисолҳо ҷамъ кунед.

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.
2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.
3. **Д. Тоҷиев.** Ҷумлаи пайрави натиҷа. Маҷ. «Мақтаби советӣ», 1964, № 12.
4. **Б. Ниёзмӯхаммадов.** Забоншиносӣ..., 1970.
5. **Д. Тоҷиев.** Ҷумлаҳои мураккаб..., 1981.

БА ИБОРАҲО БАРГАШТАНИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВ

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик бисёр ҷумла-

ҳои пайрав ба ибораҳо табдил меёбанд. Ин маънои онро дорад, ки як қатор ҷумлаҳои пайрав аз ҷиҳати ифодаи маъно ба ибораҳои алоҳида наздикӣ доранд. Вақте ки ҷумлаи мураккаби тобеъ ба ин ё он ҷумлаи пайрав табдил дода мешавад, як қатор тағйироти грамматикӣ ба амал меояд. Вале дарҳол бояд қайд кард, ки тағйироти грамматикӣ дар ҳамаи ҷумлаҳои пайрави ба ибораҳо табдилёбанда ях хел нест. Масалан, барои ба ибори сифати феълӣ табдил додани ҷумлаи пайрави муайянкунанда тағйироти зерин ба амал меояд: 1. Пайвандаки **ки** истисно мешавад. Пеш аз пайвандак пасоянди **-ро** ва аломати **е** омада бошад, онҳо низ истисно шуда, ҷои онҳоро бандики изофӣи **-и** мегирад ва пасоянди **-ро** ба охири сифати феълӣ мегузарад. 2. Феъле, ки ба вазифаи хабари ҷумлаи пайрав меояд, ба сифати феълӣ бармегардад. Ё худ дар вақти ба ибори масдарӣ табдил додани як қатор ҷумлаҳои пайрав, а) пайвандак партофта мешавад, б) хабари ҷумлаи пайрав ба шакли масдар меояд, в) агар дар ҷумлаҳои пайрави мақсад, сабаб пешояндҳои **ба мақсади**, **барои** набошанд, дар вақти ба ибори масдарӣ табдил додан ин пешояндҳо оварда мешаванд:

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ин ё он ҷумлаи пайрав:

Ба ибораҳо:

1. **Ҷумлаи пайрави мубтадо:** Ба ҳеҷ кас пинҳон нест, ки дар қолхозамон дасти қорӣ намерасад (**Ф. Ниёзи**, Вафо).

Ба ибори масдарӣ: Дар қолхозамон нарасидани дасти қорӣ ба ҳеҷ кас пинҳон нест.

2. **Ҷумлаи пайрави хабар:** Ягона саховати вай он буд, ки ба дарди чашмшудагон бепул дору меод (**С. Айни**, Ёддоштҳо).

Ба ибораҳои феълӣ: Ягона саховати вай ба дарди чашмишудагон дору додан буд.

3. **Ҷумлаи пайрави муайянку-
нанда:** Коммунисте, ки аз душ-
ворӣ метарсад, коммунист нест
(Ф. Муҳаммадиев, Дӯстой тоҷи
сар).

4. **Ҷумлаи пайрави пуркунанда:**
Вай фаҳмид, ки зиндагиаш дар
шаҳр нағз намегузарад (**Садои
Шарқ**).

5. **Ҷумлаи пайрави тарз:** Падар-
рам, дар ҳолате ки аз дидори
дӯсташ шод буд, ба модарам
гуфт (**С. Айнӣ, Марги судхӯр**).

6. **Ҷумлаи пайрави сабаб:** Аз
мӯйсафед ҷавоб нашуд, чунки
ӯ маънии ҳазёнро намефаҳмид
(**Р. Ҷалил, Ҳикояҳо**).

7. **Ҷумлаи пайрави мақсад:** Вай,
барои он ки аз нафтар халос
навашад, аз болои бом нафаро-
мад (руз. «**Пионери Тоҷикис-
тон**»).

**Ба ибори сифати
февълӣ:** Коммунисти
аз душворӣ метар-
сидагӣ коммунист
нест.

Ба ибори масдарӣ:
Вай дар шаҳр нағз
нагузаштани зин-
дагиашро фаҳмид.

Ба ибори февълӣ:
Падарам дар ҳола-
ти аз дидори дӯс-
таш шод будан ба
модарам гуфт.

Ба ибори масдарӣ:
Аз мӯйсафед барои
маънии ҳазёнро на-
фаҳмиданаш ҷавоб
нашуд.

Ба ибори масдарӣ:
Вай барои аз наф-
тар халос нашуда-
наш аз болои бом
нафаромад.

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ СЕРТАРҶИБ

Ҷумлаҳои мураккаби сертарҷиб басо доманадор буда, аз се ва зиёда ҷумлаҳои соддаро дар бар мегиранд. Сохту тарҷиб, банду баст ва дараҷаи истеъмолии воситаҳои алоқаи ин ҳиссаи нахвиरो ба ҳисоб гирифта, онро ба се қисм тақсим кардаанд: пайвасти, тобеъ ва омехта.

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ СЕРТАРҶИБ

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертарҷибро се ва зиёда ҷумлаҳои соддаи баробархуқуқ ташкил меди-

ханд. Сабаби ба амал омадани ин тарз бандҳои наҳвӣ ин аст, ки а) нависанда ин ё он амалу ҳодиса ва қаҳрамони асари худ ва дигар ҳолатҳои тасвиршаванда ро бо тамоми ҷузъиёташ нишон медиҳад; б) ҳар як ҷумлаи соддаи таркиби ин ҳиссаи наҳвӣ аз ҷиҳати ифодаи маъно муносибати қанданашавандагӣ доранд; в) аксарияти ҷумлаҳои соддаи охиринаи ин банди наҳвӣ хусусияти иловакунонӣ ва эзоҳдиҳӣ доранд. Аз ин ҷост, ки воситаҳои алоқаи пайваст-оҳанг (.), аломати баён (:), аломати нуқта—вергул (;) пайвандҳои пайвасткунанда, мутобиқати шаклҳои феълӣ (хабари ҷумлаҳои содда) сермаҳсул гашта, боиси ба амал омадани бандҳои доманадори наҳвӣ мешаванд.

Дар байни ҷумлаҳои соддаи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб низ муносибатҳои мухталифро: монанди шумур, умуминақлкунӣ, замонӣ, пайҳамзамонӣ, сабабу натиҷа, ҳилоф, замонӣ шумур, замонӣ ҷудой, ҳилофу ҷудой, натиҷаю ҷудой ва ғайра мушоҳида кардан мумкин аст. Чанд мисоли намунавӣ:

а) Муносибати умумӣ (шумур, номбаркунӣ): **Илоҳӣ теги ҳукуматҳо бурро шавад, сафарашон бехатар шавад, ҳазрати шеро худо ва Баҳоваддини балогардон камарашонро банданд (С. Айнӣ, Куллиёт).**

б) Муносибатҳои ҳамзамонӣ ва пайҳамзамонӣ: **Бандҳои дастони латифи ӯ ҳанӯз дар дастонам буданд, дастони ман меларзиданд, чашмонаш чашмонамро дидбонӣ мекард (С. Айнӣ, Куллиёт). Он ҷавону духтар моро ҳамроҳ гирифта буданд, баъд ҷавон аз ҷӯй гузашта даст боло кард, як машина омада истод (С. Улуғзода, Навобод).**

в) Муносибати замонӣ ва сабабу натиҷа: **Муҳлати ҷамъоварии андоз хеле кӯтоҳ буд, баъзе амалдорон ба ин амр расидагӣ карданд ва баъзе натавонистанд (С. Улуғзода, Восеъ).**

Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба воситаи як қатор пайвандҳои пайвасткунанда ва калимаҳои алоҳида, ки ба вазифаи пайванд меоянд, пайваст мешаванд. Хусусан, дар ин ҳиссаи наҳвӣ пайвандҳои ва, у (ю) серистеъмом мебошанд. Пайванди ва чанд тарзи-

корбаст дорад: дар байни ҳар як чумлаи содда истеъ-
мол мегардад, гоҳо дар байни ду чумлаи соддаи охир
меояд ё баръакс, аммо тавассути ин пайвандак ак-
сар муносибатҳои дар боло номбаршуда мушоҳида ме-
гарданд. Намуна як мисол, ки ин пайвандак дар бай-
ни ду чумлаи соддаи охир омадааст: **Тирамоҳ хушк
омад, ҳамаи ҳосилот ғундошта шуд ва заминҳо шуд-
гори обӣ карда шуданд (С. Айни, Куллиёт).**

Ба воситаи калимаҳои тақрори **чи-чи, хоҳ-хоҳ,
ҳам.., на.., ва** чумлаҳои соддае бо ҳам васл мегар-
данд, ки (хоҳ миқдорашон ба чор, панҷ, шашто ра-
сад) аз ҷиҳати инъикос муносибатҳои зичи маъноӣ
доранд. Чанд мисол: **Ба падарам хоҳ ту мегӯӣ, хоҳ ди-
гар кас мегӯяд, ба ман фарқ надорад, ман дигар дар
ин хона истода наметавонам (Сорбон, Ҷуғӣ. Буд, на-
буд). Ҳам мо меравем, ҳам колхозчиён чамъ шаванд,
ҳам депутатҳо оянд, кор ранги дигар мегирад (рӯз.
«Тоҷикистони советӣ»).**

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕИ СЕРТАРКИБ

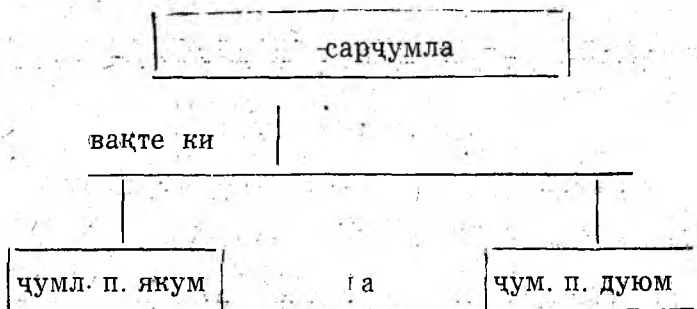
Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб аз чумла-
ҳои мураккаби пайвасти сертаркиб фарқ мекунанд.
Агарчи таркиби ин сохти наҳвиरो се ва зиёда чумла-
ҳои содда ташкил кунанд ҳам, ҳамаи онҳо тавассути
воситаҳои алоқаи тобеъ алоқаманд мешаванд. Ба ин
маъно, ҳамаи чумлаҳои содда алоҳида-алоҳида ё
сарчумла, ё чумлаи пайрав, ё ҳам сарчумлаю чумлаи
пайрав мешаванд. Пас, ин ҳиссаи грамматикиро ба
таври зайл таъриф кардан мумкин аст: **Ҳиссаи наҳ-
вие, ки дар он се ва зиёда чумлаҳои содда дар ало-
қамандии якдигар ба вазифаи сарчумлаю чумлаҳои
пайрав меоянд, чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб
номида мешавад.**

Дар забоншиносии тоҷик сохту структура, банду
баст ва тарзи ҷойгиршавии чумлаҳои соддаро ба на-
зар гирифта онро ба се навъ ҷудо кардаанд: **чида,
ғайричида, дараҷа.**

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЧИДА

Ду ва зиёда чумлаҳои пайраве, ки ягон аъзо ва ё умуман мазмунӣ умумии як сарчумларо эзоҳ дода, ба як савол ҷавоб мешаванд ва ба як пайвандак тобеъ мегарданд, чумлаҳои пайрави чида номида мешаванд: Вақте ки қозии марҳум хоҷагии Гиждувонро партофта, Бухоро рафта хост ва ме чанд нафар мулозимони қадридонаш кӯчи уро то шаҳр бурда, ба хонааш фурувардем; ӯ моро дар он ҷо як шаб меҳмон кард (С. Айний, Ёддоштҳо).

Дар ин мисол ду чумлаи пайрави замон бо пайвандаки вақте ки ба сарчумлаи ӯ моро дар он ҷо як шаб меҳмон кард, тобеъ шуда ба як савол ҷавоб мешаванд, яъне нисбат ба сарчумла як хел ҳукми грамматикӣ доранд. Схеми ин мисол:

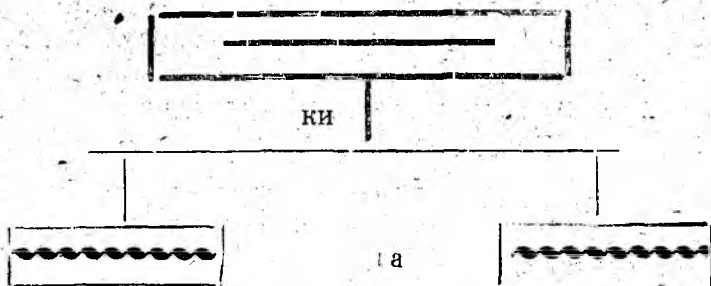

Дар ин ҳисса дар байни чумлаҳои чида алоқаи пайваст низ мушоҳида мегардад. Азбаски алоқаи асосиро тобеъ ташкил медиҳад, алоқаи пайваст дуюмдараҷа ба ҳисоб меравад.

Дар забони адабии тоҷик аксари чумлаҳои пайрав чида шуда меоянд. Намуна:

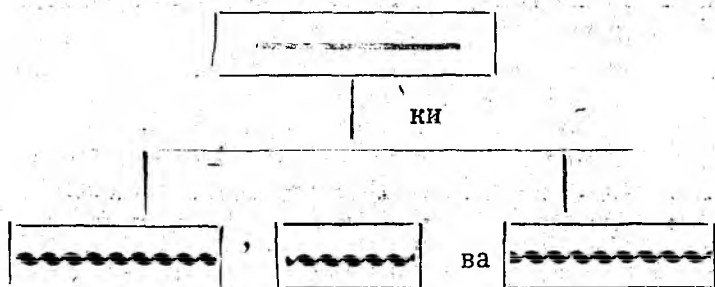
а) **Чумлаи пайрави чидаи муайянкунаанда:** Ин аҳволе, ки шумо дидед ва ман барои инбар шуморо ин ҷо оварда, ин ҳолро нишон додам; аҳволи зоҳирии қаландарон аст (С. Айний, Ёддоштҳо).

Схема:

б) Чумлаи пайрави чидаи пуркунанда: Одина дар болои тахтасанг гоҳ ба ин паҳлу гоҳ ба он паҳлу ва гоҳо пуштноки ёзида, оқибат хобаш бурд, дигар надонист, ки рама кучо рафт, маркаб чӣ кард ва ҳезум чӣ шуд (С. Айни, Одина).

Схема:

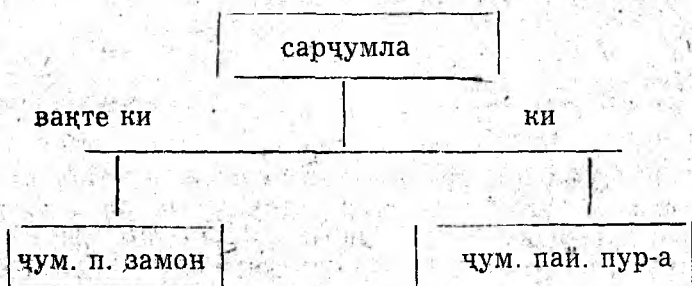

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҒАЙРИЧИДА

Ду ва зиёда чумлаҳои пайраве, ки ба як сарчумла бо пайвандҳои гуногун тобеъ мешаванд, чумлаҳои пайрави ғайричида номида мешаванд: Вақте ки илтимосу илтиҷои *ӯ* ба гираву зорӣ бадал ёфтааст, Аслонхоҷа ба *ӯ* маслиҳат додааст, ки ба ман мурочҷат кунад (С. Айни, Қуллиёт).

Дар ин ду мисол ба сарҷумлаи **Аслоҳоча ба ӯ маслиҳат додааст** ду ҷумлаи пайрав, ки яке замон дигаре пуркунанда мебошанд, бо пайванданҳои вақте ки ва ки тобеъ гаштаанд.

Схемаи ин мисол:

Ҷумлаҳои пайрави ғайриҷида вобаста ба дараҷаи истифодашавӣ, тарзи шарҳебии аъзоҳои гуногуни сарҷумла ва сермаҳсулии ҷумлаҳои пайрави алоҳида ду хел мешаванд: ҳархела, якхела.

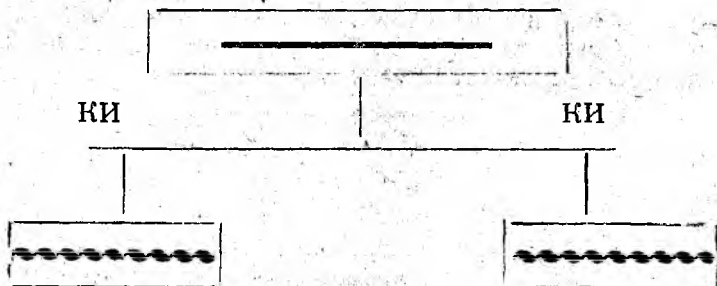
а) **Ҷумлаҳои пайрави ҳархела.** Дар ҷумлаҳои пайрави ҳархела ба як сарҷумла ду ва зиёда ҷумлаҳои пайрави гуногун тобеъ шуда, ба саволҳои гуногун ҷавоб мешаванд. Дар ташаккули ин навъи ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб ҳамаи хелҳои ҷумлаи пайрав иштирок мекунанд: Чунончи, ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ва пуркунанда: Сардори застасои сарҳадчиён, ки ӯ дар хонаи вай зиста, ба ӯ рафиқи наздик аст, маслиҳат медиҳад, ки аввал ба шаҳри худат тоқа баргард (Ф. Муҳаммадиев, Дустон тоҷи сар).

Ду мисоли дигар, ки ҷумлаҳои пайравашон замону муайянкунанда ва шартию муайянкунанда мебошанд: Саркотиби вакили мухтор, баъд аз он ки ба доду фарёди бисёр хизматгормо ҷеғ зада ҷой фармуд, ба ҳамқалами худ, ки дар паҳлуяш нишаста буд, гуфт (С. Айни, Дохунда). Агар ранги онҳоро дудан ангишт сиёҳ намекардагӣ мебуд, аз даҳшати из суҳанон, ки

аз тадафшавни бемаҳали онҳо хабар меод, дар рӯи онҳо аломати маргро мушоҳида кардан мумкин мебуд (С. Айни, Куллиёт).

б) **Чумлаҳои пайрави якхела:** Дар ин ҳисса чумлаҳои содда микдоран аз сето кам намешаванд, вале зиёд шуданашон мумкин аст. Ҳамаи ин чумлаҳои содда дар як алоқаи зичи-грамматикӣ омада, яке сарчумла, боқимондаҳо чумлаи пайрав мешаванд, ки аъзоҳои ҷидаву ҳаржелеи сарчумларо эзоҳ медиҳанд. Бояд гуфт, ки дар ташаккули ин қолаби наҳви чумлаи пайрави муайянкунанда хеле серистеъмол аст. Инак, бар эзоҳи мубтадоҳои ҷидаи як сарчумла омадани чумлаҳои пайрави муайянкунанда: Хусусан, он шеърҳои, ки **Ҳабиба маънии ниқии онҳоро ба ман фаҳмонида** ва хусусан, он ғазалҳои, ки **он духтар дар мактаб бо овози «ҳазин» монанди созандагон хонда буд, ба ман бисёр таъсир мекарданд** (С. Айни, Ёддоштҳо).

Схема:

Ба ин вазифа чумлаҳои пайрави пуркунанда, шарт, хилоф низ меояд.

а) **Чумлаи пайрави пуркунанда:** Қозӣ ба Қурбонӣ фармуд, ки **ба қораш равад ва одами худашро фармуд, ки ҷой биёрад** (С. Айни, Ёддоштҳо).

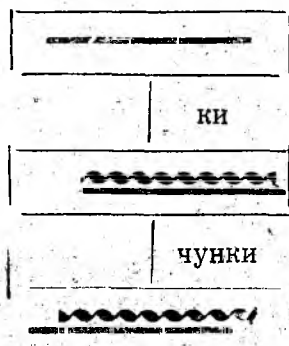
б) **Чумлаи пайрави шарт:** Раванда, **агар пул дошта бошад, дарҳол талаби ин қалбачаро ба ҷо меорад, агар пулаш кам бошад, ба талошу ҷанҷоли бисёр ба ду танга ва ҳеч набошад ба ним танга ӯро розӣ карда, аз дасти ӯ раҳой меёфт** (С. Айни, Ёддоштҳо).

в) **Чумлаи пайрави хилоф:** У маро надид, дида бошад ҳам, нашинохт, шинохта бошад ҳам, ба ман гап задавро лозим надонист (С. Айни, Ёдоштҳо).

Чумлаҳои пайрави дараҷа

Чумлаҳои пайраве, ки пай дар пай омада, якдигарро шарҳу эзоҳ медиҳанд, чумлаҳои пайрави дараҷа номида мешаванд. Дар чумлаҳои пайрави дараҷа ба ғайр аз чумлаи соддаи аввал ва пайрави охир дигар чумлаҳои содда ду вазифаи грамматикиро адо мекунанд, яъне ҳам сарчумла ва ҳам чумлаи пайрав мешаванд: Ба **ӯ** ҳаргиз гуфтан намешавад, ки лаёқати эҷодӣ надорад, чунки худи ҳамон маҷмӯаи мавридӣ баррасӣ қарорёфта ҳинояву очерҳои хуб дорад (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Дар ин мисол чумлаи пайрави **пуркунанда** ба сарчумла ва чумлаи пайрави **сабаб** ба чумлаи пайрави **пуркунанда** пай дар пай тобеъ шуда омадаанд. Чумлаи пайрави пуркунанда ҳам чумлаи пайрав ва ҳам сарчумла шудааст. **Схема:**

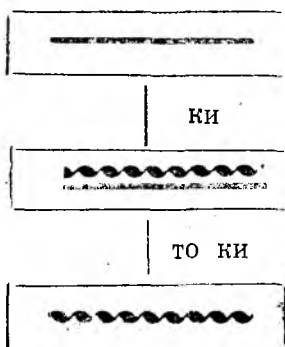

Дар ин ҳиссаи наҳвӣ агар мисол аз се чумлаи содда иборат бошад, дударача, агар аз панҷ чумлаи содда иборат бошад, чордараҷа номида мешавад.

Таркиби чумлаҳои пайрави дараҷаро ҳам чумлаҳои пайрави якхела ва ҳам чумлаҳои пайрави ҳархела ташкил медиҳанд. Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки дар ташаккулёбии ҳар ду навъи номбурда аксарияти хелҳои чумлаи пайрав иштирок мекунанд. Дар зер оид ба ҳар ду навъ якчанд мисол нишон дода мешавад, чунончи:

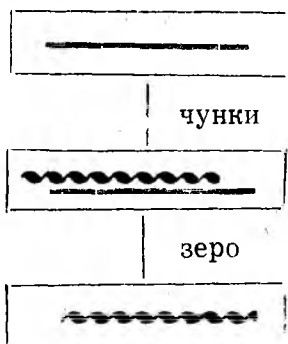
а) Чумлаҳои пайрави дараҷае, ки таркиби онҳоро чумлаҳои пайрави якхела ташкил додаанд: Ман гиряву зорикунон аз ӯ пурсидам, ки маро ба зудӣ гардонда набарад, то ки рӯзе чанд дар ин ҷо монда, шаҳро тамошо кунам ва мулло тағоямро бинам (С. Айний, Ёддоштҳо).

Схема:

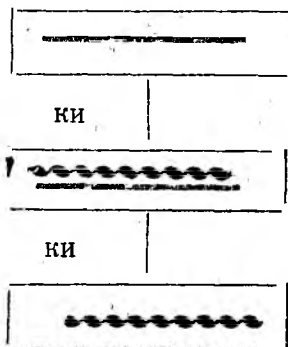
Ба бобоям ин таклиф маъқул афтодааст, чунки бо вучуди хунарманд будан дар Соқтаре аз касби дуредгарии худ дуруст фонда бурда наметавонист, зеро дар он ҷо ҳатто аз хешовандони худаш ҳам якчанд нафар дуредгарони хунарманд буданд (С. Айний, Куллиёт). (Чумлаҳои пайрави сабаб).

Схема:

б) Чумлаҳои пайрави дараҷае, ки таркиби онҳоро чумлаҳои пайрави ҳархела ташкил медиҳанд: Аммо ман бараъло дидам, ки дар **чашмони мӯйсафеди ҳидақомате, ки ба дӯкони рӯзнамафуруш таъя карда меистод, ашк медурахшид** (Ф. Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). (Чумлаҳои пайрави пуркунанда ва муайянкунанда).

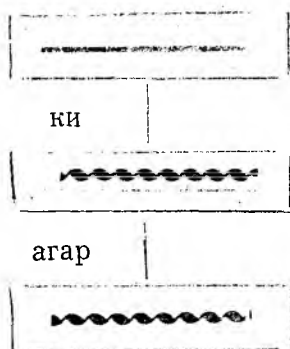
Схема:

Шумо боварӣ доред, ки **агар ба онҳо мактуб нависед, ба дасташон мерасад?** (А. Шукӯҳӣ, Ҳ. Аскар, Печутоби роҳҳо).

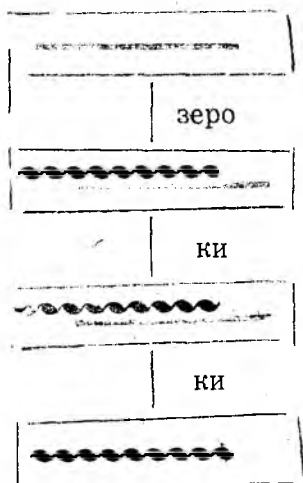
(Чумлаҳои пайрави пуркунанда ва шарт).

Схема:

Таркиби чумлаҳои пайрави дараҷа аз чор, панҷ, шаш чумлаи содда ҳам ташкил ёфта метавонад. Чунончи, аз чор чумлаи содда, ки седараҷа номида мешавад: Қорӣ-Ишқамба акнун ба ин гуна суханҳо та-саллиёб намешуд, **зеро ӯ шунда истода буд, ки ин корхоро инқилоб, ки аз вай табиатан метарсид, карда истодааст** (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Схема:

Ин мисолро чумлаҳои пайрави **сабаб, пуркунанда ва муайянкунанда** ташкил додаанд.

Бояд гуфт, ки сохту структураи чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро бо ин маънидодҳо ва мисолҳо маҳдуд намудан имконнопазир аст, зеро дар забони адабии ҳозираи тоҷик навъҳои дигари ин ҳиссаҳои наҳвиरो дучор омадан мумкин аст, ки хеле доманадор буда, аз мураккабии сохти наҳвӣ забонамон дарак медиҳанд, аммо он хелҳо хусусияти услубӣ дошта, дар осори нависандагони алоҳида мушоҳида мегарданд.

Саволу супоришҳо:

1. Чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркибро маънидод кунед ва фарқи онҳоро аз чумлаҳои мураккаби пайваст фаҳмонед.

2. Дар байни чумлаҳои соддаи чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб кадом муносибатҳоро дидан мумкин аст?

3. Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайваст аз чанд чумлаи содда кам намешаванд?

4. Дар ин типи наҳвӣ кадом воситаҳои алоқа иштирок мекунанд?

5. Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро шарҳ диҳед, фарқи онҳоро аз чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб маънидод кунед.

6. Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро бо чанд ғуруҳи калон ҷудо мекунанд?

7. Тафовути байни навъҳои чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро фаҳмонед.

8. Дар чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб кадом воситаҳои алоқаи тобеъ иштирок мекунанд?

9. Аз асарҳои бадеӣ оид ба ин хели наҳвӣ мисолҳо ҷамъ кунед.

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.

2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.

3. **Д. Тоҷнев.** Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба. Душанбе, 1966.

4. **Б. Ниёзмухаммадов, Ш. Рустамов.** Баъзе масъ-алаҳои синтаксис..., 1968.

5. **К. Қаландаров.** Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба дар асоси материали «Бадоеъ-ул-воқоеъ»-и Восифӣ. Дар маҷмуаи илмӣ, серияи филологӣ, ҷ. V, қ. 9. Кӯлоб, 1972.

6. **М. Набиев.** Чумлаҳои пайрави чуфт. Маҷ. «Мактаби советӣ», 1978, № 9.

7. **М. Набиев.** Чумлаҳои пайрави якхелаи ғайри-чида, маҷ. «Мактаби советӣ», 1976, № 11.

8. **М. Набиев.** Чумлаҳои пайрави дараҷа дар чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб. Маҷ. «Мактаби советӣ», 1979, № 4.

9. **М. Набиев.** Чумлаҳои пайрави ҳархела дар чумлаҳои тобеи сертаркиб. Маҷ. «Мактаби советӣ», 1981, № 2.

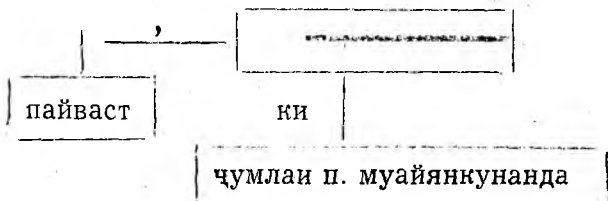
ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ОМЕХТА

Чумлаи мураккаби омехта аз ҳиссаҳои дигари нахвӣ ба кулӣ фарқ мекунад. Дар ин қисми грамматикӣ чумлаҳои содда ба ду роҳ алоқаманд мешаванд: бо роҳи алоқои пайваст ва бо роҳи алоқои тобеъ. Ба ин маъно, чумлаи мураккаби омехта ҳам чумлаи мураккаби пайвастро дар бар мегирад ва ҳам чумлаи мураккаби тобеъро: Бобоям ба ҳамин мулоҳизаҳо ин таклифро хуш қабул кардааст, барои ӯ дар аввали кор меҳмонхонаи Ҷамроҳон номеро, ки ҳавлиаш дар ҳамсоягии масҷид будааст, бошишгоҳ қарор додаанд (**С. Айнӣ, Ёддоштҳо**).

Ин мисол аз се чумлаи содда иборат аст. Ду чумлаи соддаи аввал дар алоқои пайваст омада, чумлаи мураккаби пайвастро ташкил додаанд. Чумлаи соддаи дуюму сеюм дар алоқои тобеъ омадаанд, ки чумлаи мураккаби тобеъро ташкил додаанд. Аз ин се чумлаи содда чумлаи **барои ӯ дар аввали кор меҳмонхонаи Ҷамроҳон номеро бошишгоҳ қарор додаанд**, сервазифа аст. Ҷам ҳиссаи чумлаи мураккаби пайвастро ташкил додааст ва ҳам ҳиссаи чумлаи муракаби тобеъро.

Яъне нисбат ба ҷумлаи соддаи аввал ҷумлаи соддаи мустақил нисбат ба ҷумлаи соддаи минбаъда сарҷумла ба ҳисоб меравад.

Схемаи ин мисол:

Пас, ҷумлаи мураккаби омехтаре ба таври зайл таъриф кардан мумкин аст: **Он ҳиссаи наҳвие, ки ҷумлаҳои мураккаби пайвасту тобеъро дар бар мегирад, ҷумлаи мураккаби омехта номида мешавад.**

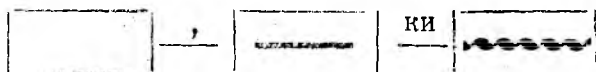
Таркиби ҷумлаи мураккаби омехта аз се ҷумлаи содда кам намешавад, вале зиёд шуданашон мумкин аст. Инчунин, дар ин навъи наҳви ҳамаи пайвандаҳои пайвастукунанда ва тобеъкунанда истеъмом мебаранд. Илова бар ин ҳиссаи номбурда ба ҳелҳои гуногуни ҷумлаҳои мураккаб: мураккаби пайвасти сертаркибу тобеъ яқоя омада метавонад. Дар зер мисолҳои оварда мешавад, ки ҳиссаи ҷумлаҳои мураккаби тобеи ин соҳти наҳви ҷумлаҳои пайрави гуногун ташкил доданд.

Дар ҷумлаҳои мураккаби омехта, ки бештар аз се ҷумлаи содда иборатанд, ҷумлаи соддаи мустақил ҳам дар аввал ва ҳам дар охири он омада метавонад.

1. Пеш аз сарҷумлаи ҷумлаи пайрави мубтадо:

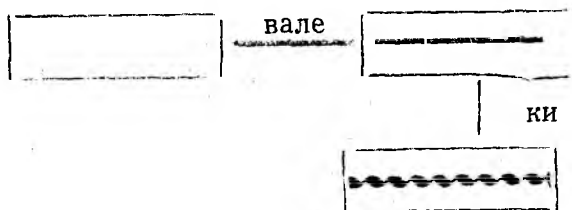
Дар рӯи синаи ту орденҳои мебинам, маълум мешавад, ки ту бо душманҳои саҳт ҷангидаи (С. Улуғзода, Навобод).

Схема:

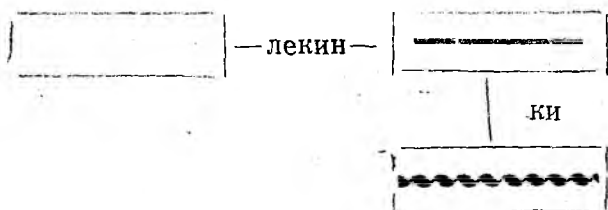
2. Пеш аз сарҷумлаи ҷумлаи пайрави хабар: Вай ба касе сир наредод, вале мақсади омаданаши ин буд, ки аҳволи моро фаҳмида гирад (П. Толис, Повест ва ҳикояҳо).

Схема:

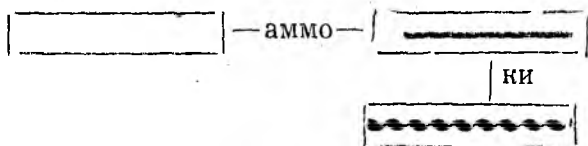
3. Пеш аз сарҷумлаи ҷумлаи пайрави пурқунанда: Рафиқам гап мегарду ба роҳ бодикқат нигоҳ мекард, лекин мо ҳис мекардем, ки вай ба фикри мо шарик не (Ҷ. Икромӣ, Аҷоиботи сафар).

Схема:

4. Пеш аз сарҷумлаи ҷумлаи пайрави мақсад: Ҳозир званои ӯ аз мо камтар пеш гузашт, аммо мо ҳам ҳаракат карда истодаем, ки ба вай баробар шавем (П. Толис, Повест ва ҳикояҳо).

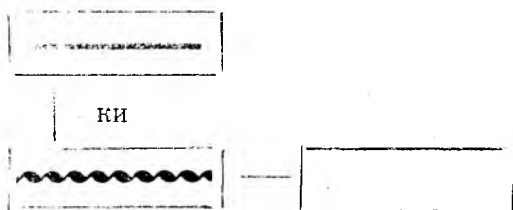
Схема:

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаҳои мураккаби омехтае ҳам ҳастанд, ки дар онҳо ҳиссаи тобеъ дар аввал ва ҳиссаи пайваст (ҷумлаи соддаи мустақил) дар охир меояд. Ин ҷумлаи соддаи мустақил дар боло ба сарҷумла пайваст мешуд, акнун ба ҷумлаи пайрав пайваст мешавад.

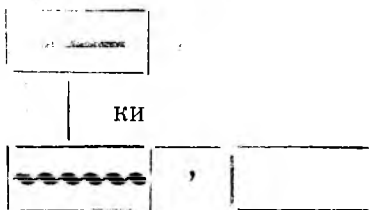
1. Баъди ҷумлаи пайрави мубтадо: Бинобар ин ба ман лозим буд, ки ба ҳаминҳо тӯй карда диҳам, хешовандон ва ошноҳои соқтарегиям бошанд, ба ҳамин ҷо меоянд (**С. Айни**, Ёддоштҳо).

Схема:

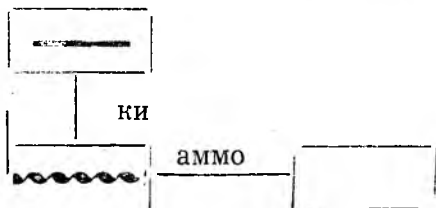
2. Баъди ҷумлаи пайрави хабар: Сабаби бисёр шудани ҳосил ин буд, ки ҳама коллективона аз як гиребон сар бароварда кор мекарданд, ӯ бошад инро фаҳмида наметавонад. (**П. Толис**, Повест ва ҳикояҳо).

Схема:

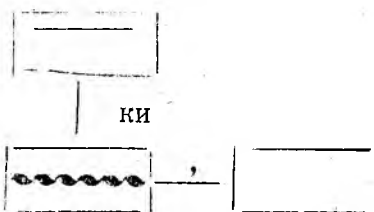
3. Баъди ҷумлаи пайрави пурқунанда: Инженер мехост, ки ба он коргар ҷавоб диҳад, аммо раиси маҷлис ӯро ба хомӯш истодан таклиф кард (**С. Айни**, Куллиёт).

Схема:

4. Баъди чумлаи пайрави мақсад: Ман ҳозир ба бозор даромада будам, ки нархи бодирингро фаҳмида боюям, не, дар бозор бодиринг набудааст (П. Толис, Повест ва ҳикояҳо).

Схема:

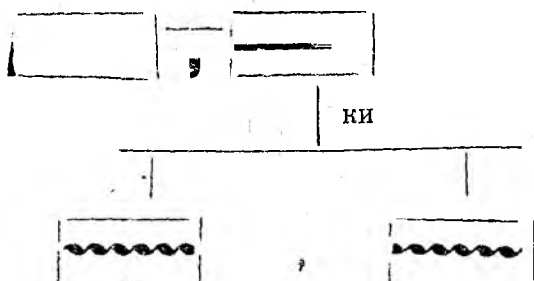
Дар чумлаҳои мураккаби омехта ду чумлаи мураккаби тобеъ бо ҳам пайваст шуда, сарчумлаҳо нисбат ба ҳамдигар ҳиссаи чумлаи мураккаби пайвастро ташкил медиҳанд: Зан пари мурғеро, ки чонаш баромада буд, канда гирифт, Содиқ бошад, ҳар мурғеро, ки сар мебурид, пас аз баромадани чонаш ба пеши занаш ҳаво дода, дигарашро сар мебурид (С. Айни, Куллиёт).

Схема:

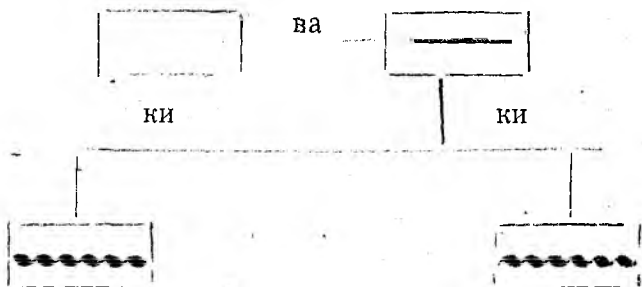
1. **Бо чумлаҳои пайрави чида.** Дари хона боз ҳамон тавр бесадо во шуда, аз он зани хеле калонсол, ки рӯиш чин пайдо карда, мӯйҳои якта-нимта сафед шуда буданд, даромада омад (**П. Толис**, Повест ва ҳикояҳо).

Схема:

2. **Бо чумлаҳои пайрави ғайричида:** Шарофат ҳам, аз афти қор, фурсатро ғанимат дониста аз паси ӯ берун рафт ва Абдулло, ки низ модаркалонашро гусел кардани рафта буд, гашта омада гуфт, ки Шарофат ба дег алаф мондааст (**П. Толис**, Повест ва ҳикояҳо).

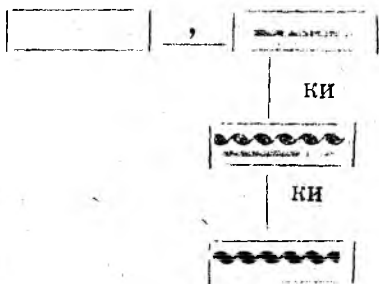
Схема:

3. **Бо чумлаҳои пайрави дараҷа:** Як пой он ба дастӣ бой монда буд, маълум мешавад, ки ба як пой мӯ-

заи дигарро чуфт карда, фурухта будааст, ки ин чуфти бой ёфтaro хуш накарда, боз ба пеши чуфти аслии худааш омадааст (С. Айни, Куллиёт).

Схема:

Ҷолабҳои чумлаҳои мураккаби омехта бо ҳамин мисолҳо маҳдуд намегарданд, аз инҳо ҳам мураккабтару доманадор будани сохти номбурдаро мушоҳида кардан мумкин аст.

Саволу супоришҳо:

1. Чумлаи мураккаби омехта чист?
2. Чумлаи мураккаби омехта аз чумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб ё тобеи сертаркиб бо кадом хусусиятҳо фарқ мекунад?
3. Дар ташаккули чумлаи мураккаби омехта кадом чумлаҳои пайрав ва кадом навъҳои чумлаҳои тобеи сертаркиб иштирок мекунанд?
4. Аз асарҳои бадеӣ оид ба чумлаҳои мураккаби омехта мисолҳо ҷамъ кунед.

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.
2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.
3. **Ш. Рустамов.** Чумлаҳои мураккаб по пайрави сабаб..., 1968.
4. **Б. Ниёзмуҳаммадов, Ш. Рустамов.** Баъзе масъалаҳои синтаксисӣ, 1968.
5. **К. Қаландаров.** Чумлаҳои мураккаби омехта аз рӯи материали «Бадоеъ-ул-вақоъ» дар маҷмуаи илмӣ, ҷилди 90, серияи филологӣ, Душанбе, 1974.

НУҚТИ АЙНАН ВА МАЗМУНАН

1. Нутқи айнан нақлшуда

Агар гуфтаҳои шахси дигар бе тағйирот оварда шавад, онро нутқи айнан нақлшуда меноманд: Вақте Ҷура Зокиров, А. Раҳимбоев, Р. Эгамбердиев ба мардикорӣ гирифта мешаванду барои хайрбод ба назди устоди худ Шоницкий меоянд, вай мегӯяд: «Аз як ҷиҳат ман хурсандам, ки шумо ба Россия меравед. Шуморо ба корхонаҳо мебаранд. Дар онҳо, албатта, ташкилотҳои партиавӣ пинҳонӣ бошанд ҳам, ҳастанд. Чун большевиконро ёфтед, тарбияшонро гиред. Обутоб ёфта баргардед» (Р. Ҷалил, Бозгашт аз биҳишт).

Дар нутқи айнан нақлшуда савту оҳанг, услуби гуфтор ва тарзи ифодаи шахси гӯянда пурра нигоҳ дошта мешавад. Ба ин маъно, муаллифи асар ё хабарнигор нисбати суханони каси дигар аз иловадорориҳо худдорӣ менамояд.

Бояд гуфт, ки ҷои нутқи шарҳии муаллиф ва нутқи айнан як хел нест, вобаста ба тасвири ҳолату воқеаҳо ва амалиёти қаҳрамонҳо (агар аз асарҳои бадеӣ мисол гуфта шавад), гоҳо дар аввал, гоҳо дар мобайн баръакс ва ғайра зикр мегарданд.

а) **Нутқи айнан нақлшуда дар охир:** Кампир гуфт: Ман имшаб ба ҳикоягӯӣ ҳавсала надорам, худамро сӯст мебинам, аз гушнагӣ хобам набурда истодааст, ошро ки хӯрдам, мехобам (С. Айни, Ёддоштҳо).

б) **Нутқи айнан нақлшуда дар аввал:** Зуд бош, равон шав, Дохунда! — гуфт Ясавул ҷавони дастбастаро пеш андохта (С. Айни, Дохунда).

в) **Дар байни нутқи айнан нақлшуда сухани шарҳии муаллиф:** «Хайр, биё, равем, — гапро кӯтоҳ карданӣ шуд саркор, — ба кадоми мо чӣ гап шудааст, худо медонад» (Ф. Ниёзи, Вафо).

Гуфтугӯи байни ду кас (диалог) ба нутқи айнан нақлшуда тааллуқ дорад.

2. Нутқи мазмунан нақлшуда

Нутқи мазмунан нақлшуда бо тағйирот, бо илова-

ҳо, кам кардани қисмҳои нутқ ва ғайра оварда мешавад, яъне мазмуни сухани шахси дигарро каси дигар мувофиқи фаҳмишу тарзи суханронии худ зикр мекунад, аммо мақсаду матлаб ҳатман фаҳмонда мешавад: Ин кас мегӯянд, ки шумо бехабар набоед, мо аз ҳамин авлод ҳастем (руз. «Тоҷикистони советӣ»). Гулнора мехост гӯяд, ки ман ҳеч гоҳ ваъдахилофӣ намекунам, аммо ба гуфтан забонаш намегардал (маҷ. «Занони Тоҷикистон»).

Нутқи айнан нақлшударо ба мазмунон нақлшуда ё баръакс табдил додан мумкин аст. Чунончи, ба нутқи мазмунон табдил ёфтани нутқи айнан: Кампир хабар овардааст, ки уро дар қишлоқ касе хуш накардааст (руз. «Комсомоли Тоҷикистон»).

Саволу супоришҳо:

1. Нутқи айнан ва мазмунон нақлшударо бо мисолҳо фаҳмонед.

2. Аломатҳои грамматикиро дар ин соҳти наҳвӣ шарҳ диҳед.

3. Аз асарҳои бадеӣ доир ба нутқи айнан ва мазмунон нақлшуда мисолҳо ҷамъ кунед.

4. Аз ин мисол: Раҳимдоди ҳафтсола, ки аз ҳама дертар бедор шуда буд, модари худаш — Раъноро «Чаро маро зудтар бедор накардӣ» — гӯён коҳиш мекард, чой ва нутқи айнан нақлшударо нишон диҳед.

А д а б и ё т:

1. Грамматика..., 1963.

2. Забони адабӣ..., 1970, 1984.

3. Б. Ниёзмұхаммадов. Забоншиносӣ..., 1970.

МАРНО

